

հունիս

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

JUSTICE

2018

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՂԱԿԱՆ
ԾՐԱԳՐԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

2018
N 3 (44)

Գիտական հանդես

Հրատարակվում է 2008 թվականից

Լույս է տեսնում տարեկան վեց անգամ

Հիմնադիր և հրատարակիչ՝ «Իրավական կրթության և վերականգնողական
ծրագրերի իրականացման կենտրոն» ՊՈԱԿ

Գլխավոր խմբագիր՝ **Գրիգոր Մինասյան** - իրավաբանական գիտությունների
թեկնածու

Բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

Վերատպելը միայն հանդեսի խմբագրության թույլտվությամբ:

Խմբագրության կարծիքը միշտ չէ, որ համընկնում է հեղինակների կարծիքի հետ:

Գովազդային նյութերի բովանդակության համար խմբագրությունը
պատասխանատվություն չի կրում:

Հեղինակային նյութերը վերանայվում են և չեն վերադարձվում:

«Արդարադատություն» գիտական հանդեսն ընդգրկված է Հայաստանի
Հանրապետության բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի (ՀՀ ԲՈՀ)
սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական
արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի պարբերական
գիտական հրատարակությունների ցուցակում:

Խմբագրության հասցեն՝ 375008, ք. Երևան, Մ. Խորենացու 162ա, հեռախոս՝ 574406
ֆաքս՝ 574453 էլ. կայք՝ www.lawinstitute.am

Հանձնված է տպագրության 25.05.2018թ.

Տպագրությունը՝ լագերային-թվային, ֆորմատ A4:
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

Լրատվական գործունեություն իրականացնող «Իրավական կրթության
և վերականգնողական ծրագրերի իրականացման կենտրոն» ՊՈԱԿ
հասցեն՝ ք.Երևան, Մ. Խորենացու 162ա

Գրանցման վկայական - N 278.210.03426, գրանցված ՀՀ արդարադատության
նախարարության պետական ռեգիստրի Էրեբունու տարածքային բաժնի կողմից:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ՝

EDITORIAL BOARD

Վիգեն Քոչարյան – (Նախագահ) Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարի տեղակալ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու:

Vigen Kocharyan – (President) Deputy Minister of justice of the Republic of Armenia, PhD in Law.

Հրանուշ Հակոբյան – Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Hranush Hakobyan – Doctor of Law, Professor.

Արմեն Հարությունյան – Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի դատավոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Armen Harutyunyan – Judge at the European Court of Human Rights, Doctor of Law, Professor.

Աշոտ Խաչատրյան – Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի դատավոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Ashot Khachatryan – Judge at the Constitutional Court of the Republic of Armenia, Doctor of Law, Professor.

Վորոդյա Հովհաննիսյան – Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի դատավոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ:

Volodya Hovhannisyanyan – Judge at the Constitutional Court of the Republic of Armenia, Doctor of Law, Associate Professor.

Արմեն Եսայան – Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության երրորդ դասի պետական խորհրդական, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Armen Yesayan – Third Class State Advisor of Justice of the Republic of Armenia, Doctor of Law, Professor.

Գրիգոր Բադիրյան – Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր ՀՀ ոստիկանության պետի գլխավոր խորհրդական, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր:

Grigor Badiryan – Senior Advisor to the Chief of Police of the Republic of Armenia, Doctor of Law.

Ստեփան Ծաղիկյան – Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարանի իրավունքի և քաղաքականության ինստիտուտի քրեական և քրեական դատավարության իրավունքի ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Stepan Tsaghikyan – Head of Criminal and Criminal Procedural Law of the Law and Politics Department of the Russian-Armenian (Slavonic) University, Doctor of Law, Professor.

Սերգեյ Առաքելյան – «Արդարադատության ակադեմիա» ՊՈԱԿ նեկտոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Sergey Arakelyan – Rector of “Academy of Justice” SNCO, Doctor of Law, Professor.

Ռուզաննա Հակոբյան – «Գավառի պետական համալսարան» հիմնադրամի նեկտոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ:

Ruzanna Hakobyan – Rector of “Gavar State University” Fund, Doctor of Law, Associate Professor.

Ժորա Ջհանգիրյան – «Գլաձոր» համալսարանի նեկտոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Zhora Jhangiryan – Rector of “Gladzor” University, Doctor of Law, Professor.

Ռուբեն Ավագյան – «Մանց» համալսարանի նեկտոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Ruben Avagyan – Rector of “Manc” University, Doctor of Law, Professor.

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արփինե Հովհաննիսյան – Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի նախագահի տեղակալ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ:

Arpine Hovhannisyán – Vice President of the National Assembly of the Republic of Armenia, PhD in Law, Associate Professor.

Աշոտ Հայրապետյան – «Իրավական կրթության և վերականգնողական ծրագրերի իրականացման կենտրոն» ՊՈԱԿ տնօրեն, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ:

Ashot Hayrapetyan – “Legal Education and Rehabilitation Programs’ Implementation Center” SNCO, PhD in Law, Associate Professor.

Սերգեյ Հայրապետյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Sergey Hayrapetyan – Doctor of Historical Sciences, Professor.

Աշոտ Ենգոյան – ԵՊՀ-ի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի քաղաքական գիտության պատմության և տեսության ամբիոնի վարիչ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Ashot Engoyan – Head of History and Theory of Political Sciences Department of YSU, Doctor of Political Sciences, Professor.

Գարիկ Բեռյան – ԵՊՀ-ի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի վարիչ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Garik Keryan – Head of Political Institutions and Processes Department of YSU Faculty of International Relations, Doctor of Political Sciences, Professor.

Մուշեղ Հովսեփյան – ԵՊՀ-ի - Ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի տպագիր և հեռարձակվող լրատվամիջոցների ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Mushegh Hovsepyan – Head of Chair of Printed and Broadcast Media of YSU, Doctor of Philological Sciences, Professor.

Էդուարդ Ղազարյան – Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետի ղեկավար, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր:

Eduard Ghazaryan – Dean of the Economics Faculty of National Agrarian University of Armenia, Doctor of Economics, Professor.

Օտարերկրյա անդամներ

International members

Ալեքսանդր Կրիմով – Ռուսաստանի Գաշնության պատիժների իրականացման դաշնային ծառայության իրավունքի և կառավարման ակադեմիայի պետ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ, ներքին ծառայության գեներալ-մայոր:

Aleksandr Krimov – Head of the Academy of Law and Administration of the Federal Penitentiary Service of the Russian Federation, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, General-Major of Internal Service.

Անդրեյ Սկիբա – Ռուսաստանի Գաշնության պատիժների իրականացման դաշնային ծառայության իրավունքի և կառավարման ակադեմիայի իրավաբանական ֆակուլտետի քրեակատարողական իրավունքի ամբիոնի պետ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ, ներքին ծառայության մայոր:

Andrey Skiba – Head of Chair of Criminal and Executive Right of Legal Faculty of the Academy of Law and Administration of the Federal Penitentiary Service of the Russian Federation, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Major of Internal Service.

Եվգենի Բարաշ – Ոսկրահնայի պետական քրեակատարողական ծառայության ինստիտուտի պետ, ներքին ծառայության գեներալ-մայոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ:

Evgeniy Barash – Head of the Criminal and Penal Service Institute, General-Major of Internal Service,

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor.

Հենրիկ Լինդերբորգ – Ֆինլանդիայի արդարադատության նախարարության քրեական պատիժների վարչության ավագ գիտաշխատող, սոցիալական գիտությունների դոկտոր:

Henrik Lindeborg – Senior Researcher at the Criminal Punishment Department of the Ministry of Justice of Finland, Doctor of Social Sciences.

Նիկիտա Իվանով – Համառուսական արդարադատության պետական համալսարանի քրեական իրավունքի և կրիմինալոգիայի ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Nikita Ivanov – Head of the Chair of Penal Right and Criminology Doctor of Legal Sciences, Professor of the All-Russian State University of Justice.

Սերգեյ Չերնյավսկի – Ուկրաինայի ներքին գործերի Ազգային ակադեմիայի պրոռեկտոր, Ուկրաինայի գիտության և տեխնիկայի պատվավոր գործիչ, ոստիկանության գնդապետ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Sergey Chernyavsky – Vice Rector of National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Police Colonel, Doctor of Legal Sciences, Professor.

Վադիմ Վինոգրադով – Համառուսական արդարադատության պետական համալսարանի սահմանադրական և միջազգային իրավունքի ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Vadim Vinogradov – Head of the Chair of Constitution and International Right, Doctor of Legal Sciences, Professor of the All-Russian State University of Justice.

Վլադիմիր Գուրեն – Համառուսական արդարադատության պետական համալսարանի քաղաքացիական դատավարության և դատական կարգադրիչների ծառայության կազմակերպման ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ:

Vladimir Gureev – Head of the Chair of Civil Process and Organization of Service of Bailiffs Doctor of Legal Sciences, Associate Professor of the All-Russian State University of Justice.

Կոնստանտին Գուսարով – Ուկրաինայի Յարոսլավ Մուդրիի անվան ազգային իրավաբանական համալսարանի քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Konstantin Gusarov – Head of the Chair Civil Process of the Yaroslav Mudryi National Law University, Doctor of Legal Sciences, Professor.

Վիտալիյ Ստուկանով – «Բելառուսի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարության ակադեմիա» կրթական հաստատության հոգեբանության և մանկավարժության ամբիոնի պրոֆեսոր, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ:

Vitaly Stukanov – Professor of the Chair of Psychology and Pedagogics of the Academy of the Interior Ministry of the Republic of Belarus, Doctor of Pedagogics Sciences, PhD in Psychology, Associate Professor.

Ալեքսանդր Ռուբիս – «Բելառուսի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարության ակադեմիա» կրթական հաստատության քրեական դատավարության ամբիոնի պրոֆեսոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:

Aleksandr Rubis – Professor of the Chair of Criminal Process of the Academy of Interior Ministry of the Republic of Belarus, Doctor of Legal Sciences, Professor.

Համարի պատասխանատու՝ **Գուրգեն Աֆրիկյան** - իրավաբանական գիտությունների թեկնածու

Տեխնիկական խմբագիր՝ **Միլվա Արիստակեսյան**
Սրբագրիչ՝ **Մանյա Փաշինյան**

Համարի վրա աշխատել են՝ **Սամվել Աբրահամյանը, Արտակ Դուլյանը**

ԱՐԳԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

- 6 ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԳՈՒԿԱՍՅԱՆ
Ապրանքների, աշխատանքների, ծառայությունների թերությունների հետևանքով գույքին պատճառված վնասի հատուցման առանձնահատկությունները
- 15 ԱՐՄԱՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
Մարդու և հասարակության առողջության պահպանման իրավունքի ինստիտուցիոնալացումը գլոբալացման ժամանակաշրջանում
- 18 ԱՐՄԵՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Ավիացիոն անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրները միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի համակարգում
- 21 ԱՄԱԼՅԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Իրավագիտակցության բնութագրական հատկանիշները և կառուցվածքային տարրերը
- 26 ՄԻՍԱԿ ՍԱՐԳԱՐՅԱՆ
Իրավունքի լեգիտիմության հիմնախնդիրը ժամանակակից սոցիումում
- 29 ԱՆՆԱ ՀԱԿՈՐՅԱՆ
Պրետորական եղիկոնները որպես պրետորների իրավաստեղծ գործունեության արդյունք
- 34 ԱՐԹՈՒՐ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ
Որոշ նկատառումներ բժշկության և կենսաբանության ոլորտներում մարդու օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելու սահմանադրական արգելքի վերաբերյալ
- 44 ՍԱՄՎԵԼ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Հայոց Տրդատ Առաջին և Սանատրուկ թագավորների անձերի նույնության շուրջ (ուսումնասիրություն իրավաբանական և տրամաբանական ապացուցման եղանակներով ու մեթոդներով)
- 55 ՏԻԳՐԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պետական կառավարման մոդելի կերպափոխման համառոտ նկարագիրը հետխորհրդային տարածքում
- 60 ЛИЛИТ МУРАДЯН
Правотворчество: вопросы теории
- 66 КРИСТИНЕ ОГАНЕСЯН
Свобода мысли в воззрениях мыслителей античности и средневековья
- 72 TATEVIK DAVTYAN
ARPINE HOVHANNISYAN
Promoting a Pro Bono Culture in Armenia's Legal Profession:
The Need for Strong Policies and High Minds

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԳՈՒԿԱՍՅԱՆ

ՀՀ արդարադատության նախարարության աշխատակազմի
հակակոռուպցիոն և քրեակատարողական քաղաքականության
մշակման վարչության պետի տեղակալ
ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի քաղաքացիական
իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ

ԱՊՐԱՆՔՆԵՐԻ, ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ, ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ԳՈՒՅՔԻՆ ՊԱՏՃԱՌՎԱԾ ՎՆԱՍԻ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոդվածում վերլուծվել են ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների թերությունների հետևանքով գույքին վնաս պատճառելու դեպքում վնասի հատուցման առանձնահատկությունները, քննարկվել է միայն ապրանքի թերության դեպքում առանց այլ գույքին վնաս պատճառելու վնասի հատուցման պահանջ ներկայացնելու հնարավորության հարցը, ներկայացվել է պատժիչ վնասի հատուցման դոկտրինը:

Հիմնարարներ- ապրանքներ, աշխատանքներ, ծառայություններ, գույքին պատճառված վնաս, հատուցում, պատժիչ վնաս:

Քաղաքացիական շրջանառության մասնակիցների իրավունքների և օրինական շահերի պատշաճ պաշտպանության, իրավահարաբերության մասնակցի կողմից իրավահարաբերության մյուս մասնակցի վրա ներգործելու արդյունավետ հնարավորությունների առկայության և դրանց կենսագործման հանգամանքով է մեծապես պայմանավորված ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների (այսուհետ՝ Ապրանքներ) թերությունների հետևանքով պատճառված վնասի հատուցման համակարգի կենսունակությունը: Ըստ այդմ, անձին ընձեռվող պաշտպանության ցանկացած համակարգ նախ և առաջ պետք է լինի արդյունավետ, կենսունակ, ինչպես նաև համարժեք պաշտպանվող շահի էությանը և բնույթին:

Ապրանքների թերությունների հետևանքով վնաս պատճառելու դեպքում անձին տրվող իրավական պաշտպանության եղանակների արդյունավետությունը պայմանավորված է այդ հարաբերությունների բնույթից բխող, դրանց էությունը արտահայտող ներգործության համարժեք և համաչափ միջոցների կիրառման հետ: Այս տեսանկյունից պատահական չէ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 14-րդ հոդվածով, ի թիվս քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանության այլ եղանակների, վնասների հատուցումը որպես իրավունքների պաշտպանության ինքնուրույն եղանակ առանձնացնելը: Քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանության այս եղանակի կարևորությունն առավել ընդգծվում է քաղաքացիական օրենսդրու-

թյանը վնասների լրիվ հատուցման սկզբունքի ամրագրմամբ:

Այս հանգամանքի հաշվառմամբ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ապրանքների թերությունների հետևանքով գույքին պատճառված վնասի հատուցման առանձնահատկությունների քննարկմանը: Սա պայմանավորված է նրանով, որ Ապրանքների թերությունների հետևանքով գույքին վնաս պատճառելու դեպքում վնասի հատուցումը պետք է իրականացվի սպառողական ոլորտին բնորոշ առանձնահատկությունների հաշվառմամբ՝ պայմանավորված և՛ տվյալ գույքի կարգավիճակով, և՛ դրա նպատակային նշանակությամբ օգտագործման հանգամանքով: Ըստ այդմ, անհրաժեշտ է քննարկել հետևյալ հարցերը՝

1) արդյո՞ք ինքնին թերություն ունեցող Ապրանքի ձեռքբերումը կարող է դիտարկվել որպես անձի «գույքին» պատճառված վնասի առկայություն, թե՛ ոչ,

2) արդյո՞ք Ապրանքի թերության հետևանքով ցանկացած գույքին պատճառված վնասի հատուցումը կարող է իրականացվել ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 60-րդ գլխի 3-րդ պարագրաֆի դրույթների հիման վրա (առանց մեղքի պատասխանատվություն, տուժողի և վնաս պատճառողի միջև պայմանագրային հարաբերությունների մեջ գտնվելու հանգամանքից անկախ պատասխանատվության և այլն).

Նախ և առաջ անդրադառնանք առաջին հարցին: Մենք հակված ենք այն տեսակետին, որ ՀՀ

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

քաղաքացիական օրենսգրքի 1088-րդ հոդվածի 1-ին մասում օգտագործվող «գույքին պատճառված վնաս» հասկացությունը պետք է բացատրապես մեկնաբանվի որպես ձեռք բերված Ապրանքի թերության հետևանքով անձին պատկանող «այլ գույքին» պատճառված վնաս, իսկ թերություն ունեցող Ապրանքի առկայությունը (ձեռքբերումը) առանց այլ գույքին վնաս պատճառելու չի կարող հիմք հանդիսանալ վնասի հատուցման պահանջ ներկայացնելու համար: Նշված եզրահանգումը պայմանավորված է նրանով, որ ՀՀ գաղաքացիական օրենսգրքի 1088-րդ հոդվածի 1-ին մասում ամրագրված «գույքին պատճառված վնաս» արտահայտությունը պետք է դիտարկվի արտապայմանագրային պատասխանատվության պայմանների՝ մասնավորապես հակաիրավական վարքագծի, դրա և վնասի միջև անհրաժեշտ պատճառահետևանքային կապի առկայության ողջամիտ տրամաբանության պահպանման տեսանկյունից:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 1088-րդ հոդվածի 1-ին մասի իրավակարգավորման լույսի ներքո Ապրանքի թերության առկայությունը վկայում է Ապրանք վաճառողի (արտադրող, ծառայություն մատուցող, աշխատանք կատարող) հակաիրավական վարքագծի դրսևորման մասին, որը պատճառահետևանքային կապի տեսանկյունից պետք է հանգեցնի այլ վնասի պատճառմանը: Հակառակ պարագայում, արտադրական կամ այլ թերություն ունեցող Ապրանքի առկայությունը որպես գույքին պատճառված վնաս որակելը կհանգեցնի արտապայմանագրային պատասխանատվության պայմաններից՝ հակաիրավական վարքագծի, դրա հետևանքով պատճառված վնասի նույնացմանը և պատճառահետևանքային կապի բացակայության պայմաններում վնասի հատուցում տրամադրելու հնարավորությանը:

Բացի այդ, հարկ է նշել, որ պայմանագրով Ապրանք ձեռք բերելու պարագայում դրա թերության առկայությունը (հայտնաբերումը), որպես կանոն, վկայում է պայմանագրով Ապրանքի որակին կամ այլ հատկանիշներին առաջադրվող պահանջների խախտման մասին, և հետևաբար այս պարագայում գործում են ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի՝ պայմանագրային պարտավորությունների կարգավորմանն ուղղված այն դրույթները, որոնք կապված են գույքի որակի կամ դրա այլ հատկանիշների հետ:

Ուշադրության է արժանի այն, որ եվրոպական երկրների օրենսդրությամբ հատուկ շեշտադրվում է այն գաղափարը, որ միայն թերություն ունեցող Ապրանքի ձեռքբերումը չի կարող հիմք ծառայել

արտապայմանագրային պատասխանատվություն նախատեսող դրույթների հիման վրա վնասի հատուցման պահանջ ներկայացնելու համար¹: Ամերիկյան իրավական համակարգում այս հարցն իր լուծումը ստացել է դատական նախադեպերի միջոցով: Օրինակ՝ East River Steamship Corp. v. Transamerica Delaval Inc գործով դատարանը մերժել է վնասի հատուցման պահանջը, նշելով, որ արտադրողը արտապայմանագրային հարաբերությունների շրջանակում չի կրում ապրանքի՝ ինքն իրեն վնասելը կանխելու պարտականություն, և նման վեճերի լուծման դեպքում իրավական պաշտպանության պատշաճ միջոցը պայմանագրային իրավունքն է²:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցի քննարկմանը, թե՛ արդյո՞ք Ապրանքի թերության հետևանքով ցանկացած գույքին վնաս պատճառելու դեպքում վնասի հատուցումը կարող է իրականացվել ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 60-րդ գլխի 3-րդ պարագրաֆի դրույթների հիման վրա: Այս հարցի վերաբերյալ միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ եվրոպական երկրների մեծ մասի օրենսդրությամբ արտապայմանագրային պատասխանատվություն սահմանող նորմերի հիման վրա գույքին պատճառված վնասի հատուցումը թույլատրվում է այն դեպքում, երբ նման գույքի կարգավիճակն այնպիսին է, որ կապված չէ անձի մասնագիտական կամ ձեռնարկատիրական գործունեության հետ³: Սակավաթիվ երկրներ՝ (օրինակ Կորեան⁴, Ֆրանսիան⁵) դրսևորում են այլ մոտեցում, և գույքին պատճառված վնասի հատուցումը այստեղ պայմանավորված չէ այդ գույքի կարգավիճակով: Ըստ այդմ, գրականության մեջ քննարկվում է այն, թե արդյոք անհրաժեշտ չէ հատուցման պահանջ ներկայացնելու հնարավորություն նախատեսել նաև մասնագիտական կամ առևտրային գործունեության հետ առնչություն ունեցող գույքին վնաս պատճառելու դեպքում⁶: Այս մոտեցման դեմ արտահայտված կարծիքները գերակշռող են գրականության մեջ, և այդ կապակցությամբ նշվում է, որ այլ՝ մասնագիտական կամ առևտրային գործունեության հետ կապված գույքին պատճառված վնասի դեպքում անձը կարող է պահանջել վնասի հատուցում պայմանագրի կամ վնասի հատուցումը կարգավորող այլ դրույթների հիման վրա⁷: Մեր կարծիքով, նշված հարցին լիարժեք պատասխան տալու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալ կարևորագույն հանգամանքները:

Նախ, արտապայմանագրային պատասխանատվություն սահմանող նորմերի հիման վրա վնաս պատճառած անձի առանց մեղքի պատաս-

խանատվությունը (որն առավել խստացված է) կարող է վրա հասնել, իսկ վնասի հատուցման պահանջը բավարարվել միայն այն պարագայում, երբ պահպանված է այնպիսի կարևորագույն նախապայման, ինչպիսին՝ սպառողի կողմից Ապրանքները ի սկզբանե բացառապես անձնական կամ համանման այլ օգտագործման համար ձեռք բերելը և ըստ այդ նպատակի օգտագործելն է: Սա իր հերթին, որպես կանոն, ենթադրում է սպառողական նպատակով ձեռքբերված Ապրանքի օգտագործում այնպիսի միջավայրում, որը անմիջականորեն կապված չէ անձի մասնագիտական կամ ձեռնարկատիրական գործունեության հետ: Այլ կերպ ասած՝ սպառողական նպատակով Ապրանքի ձեռքբերումը ենթադրում է որոշակի միջավայրում դրա օգտագործման ռեժիմի առանձնահատկություն, ինչպես նաև այն միջավայրի (գույքի) կարգավիճակի առանձնահատկություն, որտեղ տեղադրվել է կամ որում օգտագործվում է Ապրանքը:

Բացի այդ, գույքին պատճառված վնասի հատուցումը այդ գույքի կարգավիճակով չպայմանավորելը կարող է հանգեցնել Ապրանք վաճառողների (արտադրողների, ծառայություն մատուցողների, աշխատանք կատարողների) անսահմանափակ պատասխանատվության: Նշվածը հիմնավոր է նաև այն տեսանկյունից, որ վնասի հատուցման ինստիտուտը տրամաբանական շղթայով կապված է սպառողական ոլորտում Ապրանք վաճառողներին (արտադրող, ծառայություն մատուցող, աշխատանք կատարող) առաջադրվող հիմնական պարտականության էության հետ, որը հանգում է նրան, որ Ապրանք վաճառողը պետք է ապահովի շրջանառության մեջ դրված Ապրանքների համապատասխանությունը անվտանգության նվազագույն չափանիշներին, որպեսզի չստեղծվեն անձի կյանքին, առողջությանը կամ գույքին վնաս պատճառելու ոչ ողջամիտ ռիսկեր: Հակառակ պարագայում, եթե վերջինս պատասխանատվություն կրի նաև բիզնես միջավայրում (այդ թվում՝ մասնագիտական) Ապրանքի անվտանգ գործածության համար, ապա այդ պատասխանատվությունը կկրի անսահմանափակ, անկանխատեսելի բնույթ:

Իրականացված վերլուծության հաշվառմամբ՝ գտնում ենք, որ Ապրանքների թերությունների հետևանքով գույքին պատճառված վնասը կարող է հատուցվել ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 60-րդ գլխի 3-րդ պարագրաֆի դրույթների հիման վրա այն դեպքում, երբ վնաս է պատճառվել այն գույքին, որը, որպես կանոն, անմիջականորեն կապված չէ անձի մասնագիտական կամ ձեռնարկատիրական գործունեության հետ: Անհրաժեշտ է նաև

նշել, որ «որպես կանոն» չափանիշի ամրագրումը նշանակում է, որ հնարավոր չէ իսպառ բացառել այն դեպքերը, երբ սպառողական նպատակով ձեռք բերված Ապրանքը օգտագործվի մասնավոր օգտագործման համար չնախատեսված միջավայրում, սակայն, այնուամենայնիվ, Ապրանքի օգտագործման ռեժիմից բխի, որ առկա չէ էական խզում Ապրանքի և դրա օգտագործման միջավայրի միջև: Այսինքն՝ ցանկացած գործով անհրաժեշտ է ինքնուրույն գնահատման առարկա դարձնել Ապրանքի թերության հետևանքով գույքին պատճառված վնասի հատուցման հարցը՝ պարզելով սպառողական նպատակով ձեռք բերված Ապրանքի առնչությունը ձեռնարկատիրական կամ մասնագիտական միջավայրի և ըստ այդմ պատճառված վնասի հետ: Ընդ որում, կարծում ենք դատարանները նման եզրահանգման գալու համար որպես ուղեցույց կարող են օգտագործել այնպիսի հանգամանքներ, ինչպիսիք են՝ տվյալ գույքի ունեցած կարգավիճակը, թերություն ունեցող Ապրանքի և վնասված գույքի փոխկապվածության աստիճանը իրականացվող ձեռնարկատիրական, մասնագիտական գործունեության և դրանց արդյունքում հետապնդվող նպատակների միջև:

Վերլուծելով գույքին պատճառված վնասի հատուցման որոշ առանձնահատկությունների հարցը, կցանկանալիք անդրադառնալ նաև գույքին վնաս պատճառելու դեպքում բաց թողնված օգուտի հատուցման խնդրին: Բաց թողնված օգուտի հատուցման կանոնների ճիշտ կիրառումը կարևոր է ոչ միայն տուժողի շահերի պաշտպանության, այլև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (այսուհետ՝ ՄԻԵԴ) իրավական դիրքորոշումներին, դրանց համահնչության ապահովման տեսանկյունից: Սա պայմանավորված է նրանով, որ վնասի՝ այդ թվում բաց թողնված օգուտի հատուցման հարաբերությունները սերտորեն փոխկապակցված են «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիային (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) կից թիվ 1 Արձանագրության 1-ին հոդվածի հետ: Արձանագրության 1-ին հոդվածի լայն կիրառությունը տարբերությամբ իրավահարաբերությունների նկատմամբ պայմանավորված է նրանով, որ ՄԻԵԴ-ի նախադեպային իրավունքի շրջանակներում «տիրապետում» հասկացությանը տրվել է լայն մեկնաբանություն՝ ընդգրկելով ոչ միայն սեփականության իրավունքը, այլ գույքային իրավունքների մի ամբողջ շարք: Որպես «տիրապետում» են որակվել նաև այլ ակտիվները՝ այդ թվում այն պահանջները, որոնց իրացման կապակցությամբ հայցվորը կա-

որոշ է հիմնավորել, որ ունի օրինական սպասելիք⁹ :

Ղեկիկտային պարտավորություններից ծագող իրավունքները նույնպես հանդիսանում են «սեփականություն» Կոնվենցիայի իմաստով¹⁰ : ՄԻԵԳ-ը, մեկ այլ գործով, արձանագրել է, որ վնասի հատուցման պահանջը հանդիսանում է «ակտիվ», և հետևաբար «տիրապետում» Արձանագրության 1-ին հոդվածի իմաստով : Դատարանը, ըստ այդմ գտել է, որ գործով հայցվորները կարող էին ունենալ «օրինական սպասելիք», որ վթարով պայմանավորված վնասի հատուցման իրենց պահանջը կորոշվի ղեկիկտային իրավունքի նորմերին համապատասխան¹¹ : ՄԻԵԳ-ը արձանագրել է, որ «օրինական սպասելիքը» իր բնույթով պետք է կոնկրետ լինի, քան հասարակ հույսը, և պետք է հիմնվի իրավական դրույթի կամ իրավական այնպիսի ակտի հիման վրա, ինչպիսին դատական ակտն է¹² : «Պահանջը» կարող է Արձանագրության 1-ին հոդվածի իմաստով հանդիսանալ «սեփականություն», եթե բավարար չափով հիմնավորված է, որ այն կարող է իրացվել¹³ :

Այսպիսով, կարող ենք եզրահանգել, որ Ապրանքների թերությունների հետևանքով պատճառված վնասի՝ այդ թվում բաց թողնված օգուտի հատուցման հարաբերությունները ևս կարող են դիտարկվել Կոնվենցիային կից թիվ 1 Արձանագրության 1-ին հոդվածի իրավակարգավորման լույսի ներքո այն դեպքում, երբ վնաս կրած անձը հիմնավորի, որ «օրինական սպասելիք» է ունեցել վնասի հատուցում ստանալու տեսանկյունից : Ըստ այդմ, օրինական սպասելիքը պետք է բավարարի իրացվելիության չափանիշին, իսկ սա նշանակում է, որ վնասի՝ այդ թվում բաց թողնված օգուտի հատուցման պահանջ ներկայացնելիս կարելի է խոսել «օրինական սպասելիք»-ի առկայության մասին, երբ առկա է քաղաքացիական շրջանառության մասնակցի իրավունքների խախտման արդյունքում վրա հասնող անբարենպաստ հետևանքը՝ վնասը, այլապես հակառակ պարագայում օրինական սպասելիքը չի դիտարկվի որպես իրացվելի :

Վերլուծելով բաց թողնված օգուտի հատուցման և Կոնվենցիային կից թիվ 1 Արձանագրության 1-ին հոդվածի հարաբերակցության հարցը, առավել մանրամասն անդրադառնանք Ապրանքների թերությունների հետևանքով գույքին վնաս պատճառելու դեպքում բաց թողնված օգուտի հատուցման խնդրին : Այս հարցի շուրջ մասնագետների շրջանում արտահայտվել են տարբեր տեսակետներ՝ որոշ հեղինակներ գտնում են, որ սպառողը անխտիր բոլոր դեպքերում ունի բաց թողնված օգուտի

հատուցման իրավունք, իսկ հեղինակների մյուս խումբը դրա հատուցումը պայմանավորում են միայն որոշակի պայմաններով¹⁴ :

Օրինակ՝ Յա.Պարցիյը, անդրադառնալով Ռ-Ռ «Սպառողների իրավունքների պաշտպանության մասին» օրենքի նախկին խմբագրությանը¹⁵ նշում է, որ սպառողին հասցված վնասը կարող էր հատուցվել միայն իրավական վնասի մասով¹⁶ : Վ. Բոգդանը, անդրադառնալով Ռ-Ռ նշված օրենքով «սպառող» հասկացության հետագա փոփոխությանը, որի արդյունքում «եկամուտ ստանալու հետ չկապված» լինելու պահանջը փոխարինվեց «ձեռնարկատիրական գործունեության հետ չկապված» լինելու պահանջով նշում է, որ այդ փոփոխության արդյունքում ճանաչվեց սպառողի՝ բաց թողնված օգուտի հատուցում պահանջելու իրավունքը¹⁷ : Յա. Պարցիյը իր հերթին սպառողի բաց թողնված օգուտի հատուցում պահանջելը պայմանավորում է եկամտի մեկանգամյա ստացման հանգամանքով և գտնում, որ այդ հնարավորությունը բացառվում է եկամտի պարբերաբար ստացման դեպքում¹⁸ :

Արտահայտված կարծիքները թերևս խոցելի են այնքանով, որ հեղինակները հստակ չեն մատնանշում այն հիմնական չափանիշը, որից ելնելով կարելի է որոշել բաց թողնված օգուտի հատուցման թույլատրելիությունը : Բացի այդ, անխտիր բոլոր դեպքերում, առանց որևէ չափանիշի առանձնացման սպառողի՝ բաց թողնված օգուտի հատուցման պահանջ ներկայացնելու հնարավորության ճանաչումը խնդրահարույց է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 60-րդ գլխի 3-րդ պարագրաֆի և նույն օրենսգրքի 1058-րդ հոդվածների փոխհարաբերակցության ողջամիտ տրամաբանության պահպանման տեսանկյունից :

Ապրանքների թերությունների հետևանքով գույքին պատճառված վնասի դեպքում բաց թողնված օգուտի հատուցման հարցի վերաբերյալ միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ օրինակ՝ ամերիկյան դատական պրակտիկայում բաց թողնված օգուտը պատճառահետևանքային կապի տեսանկյունից պետք է հանդիսանա անձին կամ գույքին պատճառած վնասի արդյունք, և այս պայմանը բավարարելու դեպքում միայն բաց թողնված օգուտը կարող է հատուցվել¹⁹ :

Եվրոպական երկրներում օրենսդրորեն հստակ չի շեշտադրվում իրական վնասից զատ նաև բաց թողնված օգուտի հատուցման հնարավորության վերաբերյալ, սակայն առկա չեն նաև նորմեր, որոնք հատուկ կբացառեն այդ հնարավորությունը : Այս հարցի պարզաբանման համար ուղենիշային կարող է լինեն Եվրոպական Միության արդարա-

դատության դատարանի Henning Veedfald v Arhus Amtskommune C-203/99 գործով արտահայտած դիրքորոշումը, որով դատարանը արձանագրել է, որ չնայած պետությունների օրենսդիր մարմիններին է վերապահված «վնաս» հասկացության հստակ բովանդակության սահմանման իրավասություն, այնուամենայնիվ, բացառությամբ ոչ նյութական վնասի, որի փոխհատուցումը կարգավորվում է բացառապես ազգային օրենսդրությամբ, վնասի մյուս տեսակների դեպքում տուժողին պետք է հասանելի լինի ամբողջական և պատշաճ հատուցման տրամադրումը: Դատարանը եզրահանգել է, որ անդամ պետությունները չեն կարող սահմանափակել նյութական վնասի այն տեսակների հատուցումը, որոնք առաջանում են անձին կամ վերջինիս գույքին վնաս պատճառելու արդյունքում²⁰: Դատարանի նշված դիրքորոշումը առանձնահատուկ է նրանով, որ դրանով շեշտադրվում է վնասների ամբողջական հատուցման գաղափարը: Այլ կերպ ասած՝ Ապրանքի թերության հետևանքով գույքին վնաս պատճառելու դեպքում վնասների՝ այդ թվում բաց թողնված օգուտի հատուցման հարցում չպետք է լինի որևէ սահմանափակում:

Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական օրենսդրությամբ Ապրանքների թերությունների հետևանքով պատճառված վնասի դեպքում բաց թողնված օգուտի հատուցման խնդրին, ապա հարկ է նշել, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 60-րդ գլխի 3-րդ պարագրաֆում նշվում է անձի կյանքին, առողջությանը և գույքին պատճառված վնասի հատուցման վերաբերյալ՝ առանց տարանջատում դնելու իրական վնասի կամ բաց թողնված օգուտի միջև: Մենք կարծում ենք, որ վերը նշված պարագրաֆի դրույթներով ևս հնարավոր է անձի գույքին վնաս պատճառելու դեպքում իրական վնասից զատ պահանջել նաև բաց թողնված օգուտի հատուցում: Մեր եզրահանգումը պայմանավորված է հետևյալով՝

1. Քաղաքացիական օրենսդրությամբ ամրագրված կարևորագույն գաղափարներից մեկը վնասների լրիվ հատուցումն է, իսկ արտապայմանագրային հարաբերություններում ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասով ամրագրված՝ խախտված իրավունքների վերականգնման ապահովման սկզբունքի լիարժեք իրացումը հնարավոր է վնասների լրիվ հատուցման գաղափարի հետ սերտ փոխկապվածության պարագայում:

2. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի ընդհանուր տրամաբանությունը հուշում է, որ այն դեպքերում, երբ հատուցման ենթակա է միայն իրական վնասը, քաղաքացիաիրավական համապատասխան նոր-

մում դրա վերաբերյալ կատարվում է ուղղակի նշում²¹:

Քաղաքացիական օրենսգրքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միայն օրենսգրքի բացառիկ թվով 4 հոդվածներում է (968.9 հոդվածի 1-ին, 1121-րդ հոդվածի 2-րդ, 1136-րդ հոդվածի 1-ին, 1137-րդ հոդվածի 2-րդ մաս) հատուկ շեշտադրվում ի թիվս այլ վնասների՝ նաև բաց թողնված օգուտի հատուցման վերաբերյալ, ինչը գուցե և նպատակ է հետապնդում առանձնահատուկ շեշտադրել բաց թողնված օգուտի հատուցման գաղափարը, սակայն, մեր կարծիքով առանց նման շեշտադրման էլ դա ենթադրվում է, քանի որ վնասների լրիվ հատուցման սկզբունքը արդեն իսկ իր արտացոլումն է ստացել ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 17-րդ, 409-րդ և 1058-րդ հոդվածներում:

Այսպիսով, մենք գտնում ենք, որ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 60-րդ գլխի 3-րդ պարագրաֆի դրույթների հիման վրա սպառողը Ապրանքի թերության հետևանքով գույքին պատճառված վնասի դեպքում կարող է ներկայացնել բաց թողնված օգուտի հատուցման պահանջ այն դեպքում, երբ բաց թողնված օգուտը առաջացել է այնպիսի գույքին վնաս պատճառելու արդյունքում, որն, որպես կանոն, նախատեսված է եղել մասնավոր օգտագործման համար, և եթե ապացուցվի, որ այդ գույքին վնաս պատճառելու արդյունքում անձը չի ստացել այնպիսի եկամուտներ, որոնց ստացման իրական հնարավորությունը և մտադրությունը առկա է եղել (բաց թողնված օգուտը կարող է արտահայտվել նաև Ապրանքի թերության հետևանքով գույքին վնաս պատճառելու արդյունքում դրա շուկայական արժեքի նվազեցմամբ):

Սա պայմանավորված է նրանով, որ սպառողական ոլորտի հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված ակտերի կիրառման գաղափարի հիմնաքարը Ապրանքի՝ սպառողական նպատակով ձեռքբերումը և օգտագործումն է, որն անուղղակիորեն ենթադրում է նաև նման Ապրանքի օգտագործում ոչ թե բիզնես միջավայրում, այլ ընտանեկան, տնային կամ համանման այլ միջավայրում: Հակառակ պարագայում վնաս պատճառած անձի պատասխանատվությունը կկրի անսահմանափակ բնույթ՝ հաշվի առնելով նաև վերջինիս առանց մեղքի պատասխանատվության սկզբունքը:

Քննարկելով Ապրանքների թերության հետևանքով վնասի հատուցման առանձնահատկությունների հարցը, ցանկանում ենք նաև որոշ անդրադարձ կատարել ոչ նյութական վնասի հատուցման խնդրին: Բանն այն է, որ անգլո-ամերիկյան իրավական համակարգում Ապրանքների

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

թերությունների հետևանքով պատճառված վնասի պարագայում նախատեսվում է պատժիչ վնասի (punitive damage) հատուցման հնարավորություն: Սա, ըստ էության, ոչ նյութական վնասի առանձնահատուկ տեսակ է՝ իր հետապնդած ուրույն նպատակներով և ֆունկցիաներով:

Պատժիչ վնասի (punitive damage) դոկտրինը (այսուհետ՝ Դոկտրին) անգլիական ընդհանուր իրավունքին բնորոշ հին դոկտրին է: Այն ճանաչում է ստացել Անգլիայում դեռևս 1278 թվականին: Հետագայում Դոկտրինը փոխառնվել է Ամերիկայի կողմից: 1851 թվականի դրությամբ Դոկտրինը արձատարվել է ընդունվել է ԱՄՆ-ում²², և դարձել է անգլո-ամերիկյան քաղաքացիական իրավունքի բաղկացուցիչ մասը²³:

Գրականության մեջ առանձնացվում են պատժիչ վնասի չորս հիմնական ֆունկցիա՝

- 1) պատժիչ, որն ուղղված է հակաիրավական վարքագիծ դրսևորած անձին պատժելուն,
- 2) զսպման, որը սատարում է ապագայում նման վարքագծի դրսևորումը վնաս պատճառած և մյուս անձանց կողմից,
- 3) փոխհատուցման, որն ուղղված է այն վնասների հատուցմանը, որոնք որպես նյութական վնաս չեն հատուցվում կամ այն փաստացի վնասների հատուցմանը, որոնք հայցվորը չի կարող ապացուցել²⁴,
- 4) իրավապահպան, որն արտահայտվում է նրանում, որ զգալի չափի պատժիչ վնասի նախատեսումը խթանում է տուժողների՝ որպես «մասնավոր փաստաբան» հանդես գալը, և ըստ այդմ նպաստում նաև իրավական նորմերի իրացմանը²⁵: Հարկ է նշել, որ Դոկտրինի կիրառությունը թե՛ տեսական, թե՛ պրակտիկ բնագավառում բազմաթիվ վեճերի տեղիք է տվել:

Այսպես, Դոկտրինի կիրառմանը դեմ հեղինակների խումբը նշում է, որ պատժիչ և զսպման ֆունկցիաները բնորոշ չեն քաղաքացիական իրավունքին, առկա չէ քաղաքացիական իրաբերություններում դրանց կիրառման անհրաժեշտություն: Վերջիններս նաև գտնում են, որ պատժիչ վնասի նախատեսումը կարող է հանգեցնել ոչ ցանկալի տնտեսապես հետևանքների Ապրանք արտադրողների և վաճառողների համար: Մյուս պատճառաբանությունն այն է, որ առանց մեղքի՝ պատասխանատվության սկզբունքի գաղափարը անհամատեղելի է Դոկտրինի հետ, քանի որ այս դեպքում պետք է ապացուցվի վնաս պատճառողի մեղքը:

Այս տեսակետը չկիսող հեղինակների մեկ այլ խումբ իրենց հերթին նշում են, որ քաղաքացիական

իրավահարաբերություններին ևս բնորոշ են դրսևորած վարքագծի համար անձին պատժելու որոշակի տարրեր: Վերջիններս գտնում են, որ զսպման գործառույթը արդյունավետ չի գործում, երբ արտադրողները գիտակցում են, որ ստացված շահույթը գերազանցում է դատական կամ վնասի հատուցման հետ կապված իրենց կրած ծախսերը, և հետևաբար վերջիններիս առավել ձեռնառու է հատուցել պատճառված վնասները, քան փոխել իրենց գործարար պրակտիկան: Մեղքի և Դոկտրինի անհամատեղելիության տեսակետի կապակցությամբ հեղինակները նշում են, որ Ապրանքների թերությունների հետևանքով վնաս պատճառելու հարաբերություններում մեղքը արտահայտվում է թերություն ունեցող Ապրանքի առկայությամբ: Այլ կերպ ասած՝ արտադրողը կամ վաճառողը «մեղավոր» են այն բանի համար, որ շրջանառության մեջ են դրել այնպիսի Ապրանք, որն առկա թերության պատճառով չի համապատասխանում հասարակության համար ընդունելի անվտանգության և որակի պահանջներին²⁷:

Մեզ համար առավել ընդունելի է հեղինակների երկրորդ խմբի մտտեցումը, քանի որ վնասների հատուցման հիմնական ֆունկցիան ոչ միայն պետք է դիտարկվի բացառապես փոխհատուցման գործառույթի, այլ նաև կանխարգելիչ (հակաիրավական վարքագիծ դրսևորելու դեպքում բացասական հետևանքների նախատեսման և դրանց կիրառման հնարավորության), պատժիչ (հանրային շահերի պաշտպանության) գործառույթների արդյունավետ իրացման տեսանկյունից: Սա պայմանավորված է նաև այն պարզ իրողությամբ, որ հասարակական հարաբերությունների զարգացման յուրաքանչյուր փուլում ներգործության միջոցների համակարգը պետք է վերանայվի, որպեսզի համարժեք լինի պաշտպանվող շահի էությանը, ինչպես նաև կատարված իրավախախտման բնույթին, դրա վտանգավորությանը:

Արտասահմանյան երկրների դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պատժիչ վնասը հատուցվում է հիմնականում այն գործերի շրջանակում, որոնցով պարզվում է, որ՝

- 1) առկա է եղել ընդհանուր տեղեկացվածություն Ապրանքի հնարավոր վտանգի մասին,
- 2) ընթացքի մեջ գտնվող դատավարությունից զատ Ապրանքի թերության պատճառով այլ անձանց նախկինում ևս պատճառվել է վնաս,
- 3) Ապրանքի թերության վերացման կամ հասարակությանը Ապրանքի թերության մասին տեղեկացնելու հարցում նկատվել է հապաղում, ձգձգ

գում,

4) ապացուցվել է, որ Ապրանքի այլընտրանքային նախագծումը տնտեսապես առավել պիտանի է: Ընդ որում, պատժիչ վնասը սովորաբար հատուցվում է այն դեպքում, երբ առկա են վկայակոչած երկու կամ ավել դեպքերի համակցություն²⁸:

Մենք այն տեսակետին ենք, որ պատժիչ վնասի նախատեսումը ոչ միայն կարող է հետապնդել վնաս պատճառողին պատժելու և ապագայում համանման դեպքերը ինչպես վնաս պատճառողի, այնպես էլ այլ անձանց կողմից կանխելու նպատակ (կանխարգելիչ ֆունկցիա), այլև լուրջ դերակատարում ունենալ քաղաքացիաիրավական հարաբերությունների մասնակիցների իրավաչափ վարքագծի խթանման, հանրային իրավական շահերի պահպանության տեսանկյունից (պատժիչ ֆունկցիա): Ապրանքների թերությունների հետևանքով պատճառված վնասի դեպքում պատժիչ վնասի հատուցման ինստիտուտի ներմուծումը տուժողի շահերի պաշտպանությունը կդարձնի առավել ռեալ, կնպաստի Ապրանքների պատշաճ որակի և անվտանգության ապահովմանը, և որպես վերջնական արդյունք լուրջ խթան կհանդիսանա սպառողների իրավունքների հասարակական պաշտպանության մեխանիզմների կատարելագործման համար: Կարծում ենք, որ Ապրանքների թերությունների հետևանքով վնաս պատճառելու հարաբերությունների շրջանակում անձին պետք է ընձեռել ոչ նյութական վնասի հատուցման հնարավորություն որոշակի սահմանափակ դեպքերում, որպեսզի ապահովվի նաև դրա կիրառմամբ հետապնդվող նպատակի իրավաչափությունը և համարժեքությունը:

Ըստ այդմ, գտնում ենք, որ պատժիչ վնասի հատուցման հնարավորություն պետք է նախատեսվի այն դեպքում, երբ պարզվել է, որ չնայած այն հանգամանքին, որ Ապրանքը վնաս է պատճառել անձի կյանքին, առողջությանը կամ գույքին, վնաս պատճառողը «Սպառողների իրավունքների պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքի 8-րդ հոդվածի 5-րդ մասով նախատեսված իր պարտականությանը համապատասխան անհապաղ չի դադարեցրել նման Ապրանքի արտադրությունը (իրացումը) կամ միջոցներ չի ձեռնարկել այն շրջանառությունից անհապաղ հանելու համար, որի արդյունքում վնաս է պատճառվել այլ սպառողների կյանքին, առողջությանը կամ գույքին: Ընդ որում կարծում ենք, որ նման վնասի հատուցման չափը որոշելու համար դատարանի կողմից պետք է հաշվի առնվեն այնպիսի հանգամանքներ՝ ինչպիսիք են՝ պատճառված վնասի բնույթը, հակաիրավական վարքագծի դրսևորմամբ պայմանավորված հանրության համար հնարավոր վտանգը, այդ վտանգի վերաբերյալ վնաս պատճառած անձի իրագելվածության մակարդակը, հակաիրավական վարքագծի դրսևորման տևողությունը, վնաս պատճառած անձի գործելակերպը նման վարքագիծ դրսևորելուց հետո, հակաիրավական վարքագիծ դրսևորելուց հետո վերջինիս ձեռնարկած միջոցները:

¹ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Council Directive 85/374/EEC of 25 July 1985 “On the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States concerning liability for defective products”, Official Journal of the European Communities, L.210, 1985, N 07/08:
² Տե՛ս, Sawaya, Danielle. “Not Just for Products Liability: Applying the Economic Loss Rule Beyond Its Origins”, Fordham L. Rev., 2014, N 83, էջ 1086, էջ 1093:
³ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Council Directive 85/374/EEC of 25 July 1985 “On the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States concerning liability for defective products”, Official Journal of the European Communities, L.210, 1985, N 07/08:
⁴ Տե՛ս, Kim, Chan Jin. “The Korean Product Liability Act”, Korean J. Int’l & Comp., 2005, L.33:47, էջ 112:
⁵ Տե՛ս, Green Paper “Liability for Defective Products, Commission of the European Communities”, 1999, էջ 32:
⁶ Տե՛ս, նույն տեղում, էջ 32:
⁷ Տե՛ս, Report from the Commission on the Application of Directive 85/374 on Liability for Defective Products, 2001, էջ 25:

www.journal.lawinstitute.am

⁸ Այդ թվում՝ բաժնետոմսերից բխող իրավունքները, արտոնագրերը, կենսաթոշակ ստանալու իրավունքը, արբիտրաժային հատուցումները, վարձավճարի իրավունքը, ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնելու հետ կապված իրավունքները:

⁹ Տե՛ս, Grgiæ Aida, Zvonimir Mataga, Matija Longar and Ana Vilfan. “The Right to Property under the European Convention on Human Rights”, Council of Europe, 2007, Handbook N 10, էջ 7:

¹⁰ Տե՛ս, Կարապետյան Ն.Ա., Սեփականության անձեռնմխելիության սկզբունքը քաղաքացիական իրավունքում., ատեն., Երևան, 2010, էջեր՝ 27-28:

¹¹ Տե՛ս, Pressos Compania Naviera S.A. and others v. Belgium, Գանգատ N 17849/91, 20 նոյեմբեր 1995 թվականի վճիռ, կետ 31:

¹² Տե՛ս, Case of Kopecký v. Slovakia, Գանգատ N 44912/98, 28 սեպտեմբեր 2004 թվականի վճիռ, կետ 49:

¹³ Տե՛ս, Burdov v. Russia, Գանգատ N 59498/00, 7 մայիս 2002 թվականի վճիռ, կետ 40:

¹⁴ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Богдан В. “Гражданско-правовые способы защиты прав потребителей в сфере торговли и услуг”, Юрист, 2003, N 7, հասանելի է՝ <https://www.lawmix.ru/comm/3874> հղումով՝ 03.04.2018 թվականի դրությամբ:

¹⁵ Սպառող էր դիտարկվում այն քաղաքացին, ով ձեռք է բերում Ապրանքներ անձնական, ընտանեկան և համանման այլ կարիքների համար, որոնք կապված չեն եկամուտ ստանալու հետ:

¹⁶ Տե՛ս, այս հեղինակի կարծիքը Богдан В. “Гражданско-правовые способы защиты прав потребителей в сфере торговли и услуг”, Юрист, 2003, N 7, հասանելի է՝ <https://www.lawmix.ru/comm/3874> հղումով, 03.04.2018 թվականի դրությամբ:

¹⁷ Տե՛ս, նույն տեղում:

¹⁸ Տե՛ս, Парций Я.И. “Комментарий к Закону “О защите прав потребителей””. М., 1997, հասանելի է՝

<https://www.lawmix.ru/commlaw/1133> հղումով՝ 03.04.2018 թվականի դրությամբ:

¹⁹ Տե՛ս, Sawaya, Danielle. “Not Just for Products Liability: Applying the Economic Loss Rule Beyond Its Origins”, Fordham L. Rev., 2014, N 83, էջ 1075:

²⁰ Տե՛ս, Henning Veedfald v Arhus Amtskommune, 10 մայիս 2001 թվականի վճիռ, գործ C-203/99:

²¹ Օրինակ 464-րդ հոդված 3-րդ մաս, 1040-րդ հոդված 4-րդ մաս, 1037-րդ հոդված, 597-րդ հոդված 3-րդ մաս, 690-րդ հոդված և այլ դեպքերում օրենսդրորեն հստակ սահմանվում է միայն իրական վնասի հատուցման մասին:

²² Տե՛ս, Schuster, Richard D. “Punitive Damages Awards in Strict Products Liability Litigation: The Doctrine, the Debate, the Defenses”, Ohio St. LJ, 1981, N 42, էջեր՝ 771-772:

²³ Տե՛ս, Բեքմեյզյան Գ.Հ., ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրությամբ ոչ նյութական վնասի հատուցման մի շարք հարցերի շուրջ, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտական նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 197:

²⁴ Տե՛ս, Owen, David G. “Punitive Damages in Products Liability Litigation”, Michigan Law Review, 1976, N 74.7, էջ 1296:

²⁵ Տե՛ս, Schuster, Richard D. “Punitive Damages Awards in Strict Products Liability Litigation: The Doctrine, the Debate, the Defenses”, Ohio St. LJ, 1981, N 42, էջեր՝ 773-776:

²⁶ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Wertheimer, Ellen. “Punitive damages and strict products liability: An essay in oxymoron”, Vill.L.Rev., 1994, N 39, էջ 506-523:

²⁷ Տե՛ս, Schuster, Richard D., նույն աշխատությունը, էջեր՝ 779-782:

²⁸ Տե՛ս, Schuster, Richard D., նույն աշխատությունը, էջ 774:

Шупаник Гукасян

Заместитель начальника департамента развития антикоррупционной
и пенитенциарной политики министерства юстиции РА,
аспирант кафедры гражданского права юридического
факультета Ереванского государственного университета

РЕЗЮМЕ

*Особенности возмещения вреда, причиненного имуществу
вследствие недостатков товаров, работ и услуг*

В статье анализируются особенности возмещения вреда причиненного имуществу вследствие недостатков товаров, работ и услуг, обсуждается вопрос о возможности подачи иска о возмещении вреда в случае дефекта продукта без причинения вреда другому имуществу, представлена доктрина штрафных убытков.

Ключевые слова: продукты, работы, услуги, вред причиненный имуществу, компенсация, штрафные убытки.

Shushanik Ghukasyan

Ministry of Justice of RA
The Deputy Head of Anticorruption and
Penitentiary Policy Development Department
PhD student of the Chair of Civil Law of the
Faculty of Law of the Yerevan State University

SUMMARY

*Peculiarities of compensation for damage caused to property
by shortcomings of goods, works and services*

The article analyzes the peculiarities of compensation for damage caused to property by shortcomings of goods, works and services, the issue of possibility of filing a claim for compensation for damage in case of a product defect without causing damage to other property was discussed, the doctrine of punitive damages was presented.

Key words: products, works, services, damage caused to property, compensation, punitive damage.

ԱՐՄԱՆ ՍԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիայի հայցորդ

ՄԱՐԴՈՒ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ԱՅՈՒՄԸ ԳԼՈՒԲԱԼ ԱՅՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հոդվածում քննության է առնվում մարդու և հասարակության առողջության պահպանման իրավունքի ինստիտուցիոնալացման հիմնախնդիրները գործալացման ժամանակաշրջանում: Հոդվածի շրջանակներում ուրույն տեսակետներ են ներկայացվում մարդու և հասարակության առողջության պահպանման իրավունքի ինստիտուցիոնալացման վերաբերյալ:

Հիմնաբառեր- մարդու իրավունքներ, գործալացում, առողջության պահպանման իրավունք, մարդու սոցիալական իրավունքներ, առողջություն:

XX դարի երկրորդ կեսին համընդհանուր հարգանքի ապահովման և մարդու իրավունքների պահպանման խնդիրը անցավ պետական սահմանները և դարձավ ողջ միջազգային հանրության մտահոգությունը, որպես միջազգային իրավակարգի անբաժանելի ձևավորվող համակարգ: Համաշխարհային զարգացման ժամանակակից շրջանը բնութագրվում է նրանով, որ մարդու իրավունքները այս կամ այն կերպ որոշում (կամ շոշափում) են պետությունների համագործակցության բոլոր ոլորտները:

Առողջության պահպանման իրավունքը դասվում է մարդու հիմնական իրավունքներին, որոնք ունեն նույնպիսի իրավական կարգավիճակ, որպիսին է կյանքի իրավունքը կամ խղճի ազատությունը: Իհարկե, երկար ժամանակ սոցիալական իրավունքները, որոնք ներառում են առողջության պահպանման իրավունքը չունեին որևէ իրավական ճանաչում միջազգային և ազգային մակարդակներում: Դա պայմանավորված էր այն փաստով, որ նրանք կրում էին կառուցողական բնույթ: Մարդու առողջության իրավունքի սոցիալ իրավական բնույթը, ի տարբերություն դասական քաղաքացիական (քաղաքական) իրավունքների, այնպիսին է, որ «այդ իրավունքների իրականացման համար պահանջվում է պետության գործունեության կազմակերպչական, նախագծային և այլ ձևերը՝ նշված իրավունքների ապահովման համար»²: Սրանով է պայմանավորված սոցիալական իրավունքների այդպիսի երկարատև ակընկալումը: Ազգային մակարդակին սոցիալական իրավունքների իրականացման մեխանիզմը որոշելու նպատակով, ինչպես նաև առողջության պահպանման իրավունքի ինստիտուցիոնալ ֆունդամենտի հիմնական բաղադրյալների որոնման համար անհրաժեշտ է տվյալ բնագավառի հիմնական միջազգային փաստաթղթերի վերլուծությունը:

Առաջին անգամ պետությունների պարտավորվածությունը համագործակցել առողջապահական համակարգի զարգացման գործում ամրագրված էր ՄԱԿ-ի հիմնադիր փաստաթղթերում: Այս կազմակերպությունը առաջին անգամ մտցրեց առողջության պահպանման ձևավորման և զարգացման գործում և ընդունեց մի շարք կարևորագույն ունիվերսալ միջազգային իրավական ակտեր: Առաջին հերթին, նպատակահարմար կլինեի նշել 1946 թ-ին Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության հիմնադրումը (այսուհետ՝ ԱՀԿ), որը հանդիսացավ միջազգային մակարդակով ստեղծելու և ամրապնդելու առողջության պահպանման իրավունք երևույթի ըմբռնման հայեցակարգի աղբյուր:

1947թ. փետրվարի 15-ին Տնտեսական և սոցիալական խորհուրդը ընդունեց բանաձև, որով որոշված էր «իրավիքել միջազգային համաժողով՝ սահմանելու, թե ի՞նչ հարցերի շրջանակ հանրային առողջության բնագավառում պետք է շոշափվի միջազգային ջանքերով, ինչպիսի՞ ընթացակարգեր պետք է այստեղ գործածվեն, ինչպիսի՞ն պետք է լինի ԱՀԿ-ի միասնական միջազգային կազմակերպությունը առողջապահական ոլորտում»³: Հենց ԱՀԿ-ի Սահմանադրության նախագծում առաջին անգամ նշվել էր գիտակցումը, թե ինչն է մարդու առողջությունը, այսինքն՝ «Առողջությունը՝ ֆիզիկական, մտավոր և սոցիալական բարեկեցության վիճակ է, այլ ոչ թե վատառողջության և հիվանդության բացակայությունը: Առողջությունը հանդիսանում է անվտանգության և բարեկեցության հասանելիության ամենակարևոր գործոնը ինչպես ֆիզիկական անհատի, այնպես էլ ամբողջ պետությունների կողմից»: Հենց այդ նույն փաստաթղթում նշված էր պետությունների կառավարությունների պատասխանատվությունը սեփական քաղաքացիների առողջության համար, որը պետք է արտահայտվի առողջապահական կազմակերպություն-

ների բնականոն գործունեության ապահովման մեջ: Այսպիսով, ԱՀԿ-ի հիմնումը որպես հատուկ մարմին նպատակ էր հետապնդում ամբողջ աշխարհում պետությունների գործունեության համակարգման առողջության ապահովման և պաշտպանման:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության հիմնական փաստաթուղթը ամրագրեց այնպիսի հիմնարար անվանակարգեր, ինչպիսիք են «առողջությունը», «առողջության իրավունքը», դրանց սահմանումը այնքան ընդարձակ էր, որ մի շարք երկրներ քննադատեցին կանոնադրության առաջարկվող խմբագրումը: Այսպիսով, Միացյալ Նահանգների ամենաազդեցիկ բժշկական կազմակերպությունը՝ Ամերիկյան բժշկական ասոցիացիան, ընդունեց բանաձև, որը պարունակում էր մի շարք նշանավոր առաջարկություններ: Այլ բաների հետ մեկտեղ, այնտեղ ասվում էր, որ. «...նման կազմակերպությունների հետաքրքրության ոլորտում պետք է ներառվեն միայն այն խնդիրները, որոնք կապված են հանրային առողջության ապահովման և կանխարգելիչ բժշկության հետ»: Մինչդեռ այդ համաժողովին մասնակցող պետությունների բուժպրակտիկային առնչվող բոլոր հարցերի լուծումը չպետք է լինի նման միջազգային կառույցի իրավասություն: ԱՀԿ-կանոնադրության ընդունման գործընթացում այնպիսի խնդիրները, ինչպիսիք են հիվանդների խնամքը և բժշկական պրակտիկայի հասարակական կազմակերպությունը պետք է մնան յուրաքանչյուր ազգի իրավասություն, այլ ոչ թե սահմանվեն իբրև առողջության վերաբերվող կամ ՄԱԿ-ի կոնֆերանսներ :

Թվում է, թե առաջարկվող խորհուրդները այդքան էլ տեղին չեն, քանի որ իրենց բնույթով ԱՀԿ Սահմանադրության մեջ ներառված միջազգային նորմերը կրում են կանոնակարգված բնույթ և պարունակում են հանրային առողջության ոլորտում հայեցակարգային կատեգորիաներ: Ահա թե ինչու, միջազգային գիտնականների շարքում ԱՀԿ Սահմանադրությունը հաճախ անվանվում է որպես ԱՀԿ Սահմանադրություն:

Երկրորդ, ոչ պակաս կարևոր միջազգային փաստաթուղթ հանդիսացավ 1948 թ. Գեկտեմբերի 10-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը, որը խաղաց և շարունակում է կարևոր դեր խաղալ մարդու իրավունքների հաստատման գործում: Հռչակագրի 25-րդ կետում ասվում է. «Յուրաքանչյուր ոք ունի այնպիսի կենսականարդար կի իրավունք, ներառյալ սննդամթերքը,

հագուստը, բնակարանային պայմանները, բժշկական օգնությունը և պահանջվող սոցիալական ծառայությունները, որն անհրաժեշտ է իր և իր ընտանիքի առողջության և բարեկեցության պահպանման համար»: Հողվածի այս վերջնական տարբերակը, ըստ էության, չի բացահայտում մարդու առողջության պահպանման իրավունքի բովանդակությունը: Ցանկալի էր նշել, որ մինչև Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 25-րդ հոդվածի վերջնական ընդունումը, առողջության հարցի ներառումը քննարկվել էր անցողակի: Հանձնաժողովի անդամներից մեկը՝ Հնդկաստանի ներկայացուցիչը, պնդում էր, որ բժշկական օգնության իրավունքի հիշատակումն անբավարար է: Նա հավատացնում էր, որ փոխարենը պետք է օգտագործվի «առողջության իրավունք» տերմինը, քանի որ պետության պարտականությունները ներառում են նաև մարդու առողջության պաշտպանության կանխարգելիչ միջոցներ: ՄՀՄ-ի ներկայացուցիչը, իր հերթին, նշել էր, որ նման տերմինին դիմելը կարող է չափազանց անորոշ լինել: Խոսելով «բժշկական օգնության իրավունքի» օգտին՝ նա ասում էր, որ հետագայում այդ իրավունքը կարելի է ձևավորել և ընդլայնել՝ հստակ նշելով այդտեղ՝ ծերերի, հիվանդների ու գործազուրկների կյանքի պահպանման իրավունքը: Նշված հարցերի երկար քննարկման արդյունքում առաջարկվել էր հողվածի հետևյալ խմբագրումը. «...առողջության պաշտպանության առավելագույն հասանելի չափանիշների մատչելիությունը հանդիսանում է յուրաքանչյուր մարդու անքակտելի իրավունք, անկախ նյութական կամ սոցիալական կարգավիճակից հասարակության մեջ: Պետության և հասարակության պատասխանատվությունն իր քաղաքացիների առողջության համար պետք է ապահովվի՝ բժշկական և սոցիալական ոլորտներում համապատասխան միջոցներ ձեռնարկելով»: Դրական է այս դեպքում դիտվում առողջության պահպանման հիշատակումը սեփական քաղաքացիների առողջության պաշտպանման հասանելի չափորոշիչ և «սոցիալական ծառայությունների» հղման պետության պատասխանատվության տեսանկյունից:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարելի է մտածել, որ հայեցակարգի ընտրության և, հետևաբար, մարդու առողջության պահպանման ոլորտում պետական քաղաքականության հարցը լիովին կախված է ազգային առանձնահատկություններից, ազգային շահերի առանձնահատկություններից և պետական քաղաքականության ռազմավարությունից: Սակայն, հետաքրքիրն այն է, որ զարգացող երկրները հիմնվում են նահապետական հայեցակարգին, որը

դնում է պետության վրա առողջության պահպանման պատասխանատվություն, մինչդեռ տնտեսապես զարգացած երկրները հավատարիմ են մնում քաղաքացիների անձնական պատասխանատվությանը:

¹ Итоговый документ Всемирного саммита 2005 г. Рез. ГА ООН 60/1 от 24 октября 2005 г. UN. Doc. A/RES/GO/1.

² Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / Под общ. ред Е.А. Лукашевой. М.: НОРМА, 2002, С. 137.

³ Случевский И.И. Первые десять лет Всемирной организации здравоохранения (перевод). М., 1963: The second ten years of the WHO (1958–1967), Gen., 1968, С. 38-39.

⁴ Отчет Рекомендательного комитета по гигиене и общественному здоровью, заседание делегатского корпуса Американской медицинской ассоциации, девяносто пятая ежегодная сессия, Сан-Франциско, 1–5 июля 1946 г. // Журнал Американской медицинской ассоциации (JAMA). 1946. Т. 131. N 3, С. 916.

⁵ Тобес Б. Право на здоровье. Теория и практика. М.: Устойчивый мир, 2001, С. 435.

Арман Мелконян

Соискатель академии государственного управления РА

РЕЗЮМЕ

Институционализация права защиты здоровья человека и общества в период глобализации

В статье рассматриваются вопросы институционализации права защиты здоровья человека и общества в эпоху глобализации. В рамках статьи представлены собственные взгляды институционализации права защиты здоровья людей и общества.

Ключевые слова - права человека, глобализация, право на здоровье, социальные права человека, здоровье.

Arman Melqonyan

Applicant at the Public Administration
Academy of the Republic of Armenia

SUMMARY

Institutionalization of the right to protect health of human and society in the period of globalization

The article focuses on the issues of institutionalization of the right of the man and society to preserve health in the period of globalization. Specific viewpoints in this topic are brought in this article.

Key words: human rights, globalization, right to preserve health, social rights of man, health.

ԱՐՄԵՆ ՊՈԴՈՍՅԱՆ

ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիայի հայցորդ

**ԱՎԻԱՅԻՈՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽԴԻՐՆԵՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ԱՎԻԱՅԻԱՅԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

Հոդվածում քննարկվում են ավիացիոն անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրները քաղաքացիական ավիացիայի համակարգում: Հոդվածի շրջանակներում համապարփակ անդրադարձ է կատարվում ավիացիոն անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրներին:

Հիմնաբառեր- միջազգային քաղաքացիական ավիացիա, Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպություն, միջազգային օդային փոխադրումներ, օդային երթևեկության սպասարկում, միջազգային օդային իրավունք:

Միջազգային օդային փոխադրումների իրավական կարգավորման հիմքերը դրվեցին Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, երբ ողջ աշխարհում նկատվեց քաղաքացիական ավիացիայի բուռն զարգացում, իսկ միջազգային թռիչքների իրականացումը պահանջում էր իրավական հստակ ձևակերպումներ և կարիք առաջացավ կանոնակարգել միջազգային օդային փոխադրումները:

1944 թվականին ընդունվեց «Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի մասին» Կոնվենցիան (Չիկագո, 1944թ.), որը կարևոր դեր ունեցավ միջազգային օդային փոխադրումների կանոնակարգման գործում: Չիկագոյի կոնվենցիայի հիմքի վրա ստեղծվեց նաև Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպությունը (ԻԿԱՕ), որը Միավորված ազգերի կազմակերպության մասնագիտացված հաստատություն է: Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպության կանոնադրական նպատակն էր ապահովել միջազգային քաղաքացիական անվտանգ զարգացումը և կորողինացնել քաղաքացիական ավիացիայի բնագավառում միջազգային համագործակցությունը: Ահա այս խնդիրների իրականացման, ինչպես նաև քաղաքացիական ավիացիայի անխափան և արդյունավետ գործունեության, անվտանգության ապահովման և զարգացման նպատակով ԻԿԱՕ-ն սահմանեց քաղաքացիական ավիացիայի աշխատանքները կանոնակարգող միջազգային նորմեր ու ստանդարտները:

Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպության (ԻԿԱՕ) ստեղծման պահից քաղաքացիական ավիացիայի ավիացիոն անվտանգության ապահովման հարցերը մշտապես գտնվել են այդ կազմակերպության ուշադրության կենտրոնում: Ինչպես նշում է Մ.Գ. Թովմասյանը «Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի

կազմակերպության մասին» Կոնվենցիան միջազգային օդային իրավունքի հիմնական փաստաթուղթն է»¹:

Քաղաքացիական ավիացիայի ավիացիոն անվտանգության ապահովման միջազգային-իրավական կարգավորման հիմնական փաստաթուղթը Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպության կողմից Կոնվենցիան է և այդ Կոնվենցիայի Հավելվածներով ընդունված քաղաքացիական ավիացիայի աշխատանքները կանոնակարգող ավիացիոն ստանդարտներն են, որոնք հիմք են հանդիսացել նաև ավիացիոն անվտանգության ապահովման ոլորտում տարբեր երկրների կողմից ազգային չափանիշների ու պահանջների մշակման և ընդունման համար: Ներկայումս Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպությանը անդամակցում է ՄԱԿ-ի անդամ 199 երկիր, Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպության կողմից սահմանված ավիացիոն անվտանգության ստանդարտները բոլոր անդամ երկրների համար ենթակա են պարտադիր կատարման և ավիացիոն անվտանգության ազգային նորմերի ու պահանջների սահմանման համար հիմնական աղբյուրն են:

Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կոնվենցիային կից Հավելվածները Կոնվենցիայի բաղկացուցիչ մասն են կազմում և ընդգրկում են միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի համակարգի բոլոր ոլորտները: Հավելվածները թվով 19-ն են, սակայն ավիացիոն անվտանգության ապահովման հիմնական ստանդարտերը սահմանող Հավելվածը՝ «Անվտանգություն, քաղաքացիական ավիացիայի պաշտպանությունը անօրինական միջամտության ակտերից» թիվ 17-րդ Հավելվածն է: Միաժամանակ ավիացիոն անվտանգության մասով դրույթներ են պարունակում թիվ 6-րդ՝ «Օդա-

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

նավերի շահագործում» Հավելվածում, թիվ 9-րդ՝ «Ընթացակարգերի պարզեցում» Հավելվածում, թիվ 11-րդ՝ «Օդային երթևեկության սպասարկում» Հավելվածում և թիվ 18-րդ՝ «Օդով վտանգավոր բեռների անվտանգ փոխադրում» Հավելվածում:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպության մասին Չիկագոյի կոնվենցիայի ընդունումը հնարավորություն տվեց անդամ երկրներին կանոնակարգել միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի համակարգի գործունեությունը, ապահովել ավիացիոն անվտանգության աշխատանքների իրականացումը, քաղաքացիական ավիացիայի անխափան գործունեությունն ու արդյունավետ զարգացումը, քաղաքացիական ավիացիայի դեմ ուղղված անօրինական միջամտության գործողությունները շարունակվում էին տեղի ունենալ:

Քաղաքացիական ավիացիան համաշխարհային տնտեսության զարգացման մեջ կարևոր դեր ունի և առանց քաղաքացիական ավիացիայի լիարժեք և հուսալի անվտանգության ապահովման՝ քաղաքացիական ավիացիայի հետագա զարգացումն անհնարին կդառնար, հնարավոր չէր լինի ապահովել օդային տրանսպորտով մարդկանց և բեռների արագ ու անխափան փոխադրումները, ապահովել տարբեր երկրների միջև անվտանգ օդային կապը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպությունը և անդամ երկրները սկսեցին զգալի ուշադրություն հատկացնել քաղաքացիական ավիացիայի ավիացիոն անվտանգության ապահովմանը:

Միջազգային հանրության կողմից առաջին միջազգային պայմանագրերի ընդունումը, որոնք անմիջապես կապ ունեն քաղաքացիական ավիացիայի գործունեության դեմ ուղղված անօրինական միջամտությունների սկտերի դեմ պայքարի հետ, վերաբերում են 20-րդ դարի 60-70-ական թվականներին, ինչը կապված է նախ և առաջ այդ շրջանում անօրինական միջամտությունների սկտերի թվաքանակի կտրուկ աճի հետ, երբ հանցավոր ոտնձգության օբյեկտ դարձան գրեթե բոլոր ավիացիոն գերտերությունների օդանավերը:

Նշված միջազգային պայմանագրերից են՝

1) «Օդանավերում կատարված հանցագործությունների ու մի շարք այլ սկտերի մասին» Կոնվենցիա (Տոկիոյի կոնվենցիա), որին Հայաստանի Հանրապետությունը միացել է 1994 թվականի մարտի 29-ի ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումով,

2) «Օդանավերի անօրինական բռնագրավման դեմ պայքարի մասին» Կոնվենցիա (Հաագայի կոնվենցիա), որին Հայաստանի Հանրապետությունը

միացել է 1994 թվականի մարտի 29-ի ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումով,

3) «Քաղաքացիական ավիացիայի անվտանգության դեմ ուղղված ապօրինի գործողությունների դեմ պայքարի մասին» Կոնվենցիա (Մոնրեալի կոնվենցիա) և «Միջազգային օդանավակայաններում բռնության անօրինական ձեռնարկումների դեմ պայքարի մասին» Մոնրեալի կոնվենցիային կից արձանագրությունը, որոնց Հայաստանի Հանրապետությունը միացել է 1996 թվականի հոկտեմբերի 8-ի ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումով,

4) «Պլաստիկ պայթուցիկ նյութերի հայտնաբերման նպատակով դրանց դրոշմավորման մասին» Կոնվենցիա և կից հայտարարություն, Հայաստանի Հանրապետությունը միացել է 2005 թվականի մարտի 21-ի ՀՀ Ազգային ժողովի որոշումով,

5) «Միջազգային քաղաքացիական նկատմամբ անօրինական սկտերի դեմ պայքարի մասին» Կոնվենցիա (Պեկինի կոնվենցիա):

6) Պեկինի արձանագրություն, որը լրացնում է «Օդանավերի անօրինական գավթման դեմ պայքարի մասին» Հաագայի կոնվենցիան:

Հայաստանի Հանրապետությունը դեռևս չի միացել «Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի նկատմամբ անօրինական սկտերի դեմ պայքարի մասին» կոնվենցիային (Պեկինի կոնվենցիա) և Պեկինի արձանագրությանը, սակայն վերը նշված փաստաթղթերին միանալու համար անհրաժեշտ աշխատանքները տարվել են և այժմ դրանք գտնվում են ավարտական փուլում:

«Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպության մասին» Կոնվենցիան և այդ Կոնվենցիային կից Հավելվածներ հիմք են հանդիսացել նաև Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական ավիացիայի համակարգի նորմատիվ իրավական համակարգի մշակման, ստեղծման և քաղաքացիական ավիացիայի համակարգի օրենսդրական կարգավորման համար:

Հայաստանի Հանրապետությունն անդամակցել է Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի կազմակերպության 1993 թվականի մարտի 29-ին և ակտիվորեն ներգրավված է ԻԿԱՕ շրջանակներում կատարվող բոլոր աշխատանքներում: Մասնավորապես մշակվել և ընդունվել է «Ավիացիայի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը, ընդունվել են քաղաքացիական ավիացիայի համակարգի տարբեր ոլորտները կանոնակարգող թվով 86 նորմատիվ իրավական փաստաթղթեր, որոնցից 50-ը հաստատվել են Հայաստանի Հանրապետության կառավարության համապատասխան որոշումներով, իսկ 36-ը քաղաքացիական ավիա-

ցիայի լիազոր մարմնի ղեկավարի հրամաններով:

Անկասկած, վերը թվարկած կոնվենցիաները, որոնք ընդունվել են 20-րդ դարի 60-70-ականներին ու վավերացվել ԻԿԱՕ անդամ պետությունների մեծամասնության կողմից, կարևորագույն դրական դեր ունենցան Միջազգային քաղաքացիական ավիացիայի, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական ավիացիայի բնագավառի անխափան ու անվտանգ գործունեության

ապահովման աշխատանքներում և հնարավորություն տվեցին լիարժեք ապահովելու քաղաքացիական ավիացիայի զարգացումն ու արդյունավետ գործունեությունը և իրականացնելու ուղևորների և բեռների անվտանգ օդային փոխադրումներ:

¹Товмасын М.Д. Чикагская конвенция 1944 г. о международной гражданской авиации: изменения назрели // Право и политика. 2001. N 11. С. 104.

Արսեն Սոցոսյան

Соискатель академии государственного управления РА

РЕЗЮМЕ

Обеспечение основополагающих принципов авиационной безопасности в системе международной гражданской авиации

В статье рассматриваются вопросы авиационной безопасности в системе гражданской авиации. В рамках статьи рассматриваются вопросы комплексной авиационной безопасности.

Ключевые слова - международная гражданская авиация, Международная организация гражданской авиации, международные авиаперевозки, обслуживание воздушного движения, международное воздушное право.

Arsen Poghosyan

Applicant at the Public Administration
Academy of the Republic of Armenia

SUMMARY

Provision of basic principles of aviation security in the system of international civil aviation

The article deals with aviation security in the civil aviation system. Within the framework of the article, issues of complex aviation security are considered.

Key words: International Civil Aviation, International Civil Aviation Organization, International air transportation, air traffic service, Aviation law.

ԱՄԱԼՅԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և
իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ

**ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԸ**

Հեղինակը հողվածում անդրադարձել է իրավագիտակցության էությանը, բնութագրական հատկանիշներին և կառուցվածքային տարրերին: Իրավական հոգեբանությունը զգացմունքների, սովորությունների, տրամադրությունների, ավանդույթների ամբողջություն է, որոնցում արտացոլվում է տարբեր սոցիալական խմբերի, պրոֆեսիոնալ կոլեկտիվների, առանձին անհատների վերաբերմունքը իրավունքի, օրինակամտության, հասարակությունում գործող իրավական հիմնարկների համակարգի նկատմամբ:

Իրավագիտակցության՝ որպես հասարակական գիտակցության հատուկ ձևի հատկանիշներն են՝

- 1) իրավագիտակցությունն արտացոլում է միայն պետաիրավական երևույթները,
- 2) իրավագիտակցությունը հասարակության կյանքի պետաիրավական երևույթներն արտացոլում է տեսական-գաղափարական ձևով,
- 3) իրավագիտակցությունը ենթադրում է համապարտադիր նորմերի պահանջների պահպանում, իրավաօրինականության ապահովում և իրավակարգի պաշտպանում,
- 4) իրավագիտակցությունն այն իրավական կատեգորիան է, որը գործում մասնակցություն ունի իրավաստեղծ, իրավակիրառ և իրավապահպան գործունեության մեջ:

Հիմնաբառեր - իրավագիտակցություն, իրավական հոգեբանություն, իրավական գաղափարախոսություն:

Իրավագիտակցությունը՝ որպես հասարակական գիտակցության հատուկ տեսակ, օժտված է մի շարք բնութագրական հատկանիշներով: Վերջիններս իրավագիտակցության անկապտելի բնութագրիչներն են, որոնց շնորհիվ այն էապես տարբերվում է հասարակական գիտակցության մյուս ձևերից:

Ըստ պրոֆեսոր Ն. Ա. Ապիյանի՝ իրավագիտակցության բնութագրիչ հատկանիշներն են.

- «իրավագիտությունը հասարակական գիտակցության ձևերից մեկն է,
- իրավագիտակցությունն իրավական իրականության արտահայտման առանձնահատուկ ձև է,
- իրավագիտակցությունը ներգործում է մարդկանց գործունեության և վարքագծի վրա,
- իրավագիտակցությունը, ըստ բովանդակության և շարժառիթների, կարող է լինել դրական կամ բացասական,
- իրավագիտակցությունը ներառում է իրավական երևույթները ինչպես ստատիկ, այնպես էլ դինամիկ վիճակներում»:

Իրավագիտակցությունը նաև իրավունքի իմացությունն է, գործող իրավունքի գնահատականն ու մտքերը և գաղափարը իրավունքում ցանկալի փոփոխությունների մասին, այսինքն՝ իրավագիտակցությունը ոչ միայն օբյեկտի արտացոլման արդյունքն է, այլև օբյեկտի վրա ազդեցության միջոցը²:

Իրավագիտակցությունը, ինչպես նշեցինք, իրենից ներկայացնում է գիտակցության ոլորտ,

որն արտահայտում է մարդկանց վերաբերմունքը գործող և ցանկալի իրավունքի նկատմամբ պատկերացումների, զգացումների, հայացքների, հույզերի, գնահատականների, դիրքորոշումների, իրավական գիտելիքների ձևերով և պայմանավորում (կարգավորում) է իրավունքի սուբյեկտների վարքագիծը իրավաբանորեն նշանակալի իրադրություններում:

Իրավագիտակցության՝ որպես հասարակական գիտակցության հատուկ ձևի հատկանիշներն են.

1) *Իրավագիտակցությունն արտացոլում է միայն պետաիրավական երևույթները:* Իրավագիտակցության արտացոլման օբյեկտը հասարակական կյանքի իրավական կողմն է: Այն ընդգրկում է իրավական նորմի ստեղծման գործընթացը, դրանց պահանջների կենսագործումը հասարակական կյանքում: Քաղաքական, բարոյական և այլ գաղափարներն ու պատկերացումները ևս ակտիվորեն ներգործում են իրավական նորմի ձևավորման և կենսագործման վրա: Սակայն մինչև դրանց ամրագրումն իրավական նորմերում և իրավական նորմերի կենսագործման պրակտիկայում, դրանք պետք է անցնեն իրավագիտակցության միջով, այսինքն՝ ստանան իրավական ձև՝ գաղափարների և պատկերացումների տեսքով:

2) *Իրավագիտակցությունը հասարակության կյանքի պետաիրավական երևույթների արտացոլում է տեսական-գաղափարական ձևով:* Հասարա-

www.journal.lawinstitute.am

կական կյանքի իրավական երևույթներն արտացոլվում և իրականացվում են հատուկ իրավաբանական հասկացությունների և կատեգորիաների միջոցով: Դրանցից են, օրինակ, իրավաչափությունը, իրավահարաբերությունը, իրավական պարտականությունները, օրինականությունը: Իսկ օրինակ՝ բարոյական գիտակցությունն աշխարհն արտացոլում է սեփական հասկացությունների միջոցով՝ բարի, չար, արդարություն, անարդարություն, պատիվ և արժանապատվություն:

3) *Իրավագիտակցությունը ենթադրում է համապարտադիր նորմերի պահանջների պահպանում, իրավաօրինակության ապահովում և իրավակարգի պաշտպանում:* Հենց սրանով է, որ իրավագիտակցությունը, ի տարբերություն հասարակական գիտակցության մյուս ձևերի, կապված է իրավական նորմի, նրա որոշակիության, կանխատեսելիության, պարտադրականության և հարկադրականության հետ: Իրավագիտակցությանը բնորոշ է նաև խստագույն վերահսկողությունն իրավական պարտականությունների կատարման նկատմամբ:

4) *Իրավագիտակցությունն այն իրավական կատեգորիան է, որը գործում մասնակցություն ունի իրավաստեղծ, իրավակիրառ և իրավապահպան գործունեության մեջ:* Դեռ ավելին, դրանցում պահանջվում է բարձր աստիճանի իրավագիտակցություն, որովհետև մասնակցում է իրավունքի ոչ միայն ձևավորման, այլև իրավունքի անմիջական գործադրման և դրա պահանջների պահպանման գործընթացին:

Իրավագիտակցությունն ինքնին բարդ երևույթ է: Այն ներառում է ենթահամակարգեր և դրանց կառուցվածքային տարրեր: Իրավագիտակցության կառուցվածքում, առաջին հերթին, պետք է առանձնացնել երկու տարբեր ճանաչողական մակարդակ՝ տեսական (գիտական) իրավագիտակցության մակարդակ և փորձարարական (եմպիրիկ) իրավագիտակցության մակարդակ:

Տեսական (գիտական) իրավագիտակցությանը բնորոշ է հայեցակարգային մոտեցումը, իսկ էմպիրիկ իրավագիտակցությունն իրավունքի իմաստավորումն է փորձնական, զգայական-հուզական (հոգեբանական) հարթության վրա: Տեսական (գիտական) իրավագիտակցությունն արտահայտվում է տրամաբանական-հասկացական ձևով³ (իրավական գաղափարախոսություն):

Իրավական գաղափարախոսությունն արտահայտում է առավելապես վերացական մտածողության արդյունքները: Այն ներառում է իրավունքի մասին գիտական պատկերացումները և դրանց դերը հասարակական կյանքում: Իրավական գաղա-

փարախոսությունում առաջնակարգ նշանակություն ունեն.

- մարդու բնական և անօտարելի իրավունքների,
- իրավունքի (օրենքի) գերակայության,
- օրինականության և իրավակարգի ապահովման համար:

Իրավական գաղափարախոսությունը և իրավական հոգեբանությունն անխզելիորեն կապված են միմյանց հետ և հանդես են գալիս որպես մեկ միասնական ամբողջություն:

Իրավական հոգեբանությունն արտահայտում է առավելապես ճանաչողության հայեցողական պահը: Իրավական հոգեբանությունն ամենից առաջ իրավունքի նկատմամբ զգացմունքների, տրամադրությունների, հույզերի, պատկերացումների, ապրումների, ցանկությունների համակցություն է: Այստեղ հոգեբանական վերաբերմունքն իրավական երևույթների, իրավունքի, իրավակարգի, օրինականության նկատմամբ ծավալվում է տարերային մակարդակով՝ չնայած և օրենքների միջոցով: Իրականության զգացմունքային ընկալմանը հաջորդում են շրջակա աշխարհի ճանաչողության ավելի բարձր աստիճանները: Սակայն մարդկանց հոգեբանական հաղորդակցումը, նրանց ապրումները և հոգեբանական վիճակը չեն կորցնում իրենց յուրահատկությունը, չեն լուծվում բանականի մեջ: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես իրավաստեղծագործության, այնպես էլ իրավունքի իրացման համար կարևոր է իմանալ պետաիրավական ինստիտուտների ընկալման և դրանց արձագանքելու հոգեբանական կառուցակարգերը:

Հասկացություններն իրավական արժեքների մասին մշակվում են դեռ առօրեական գիտակցության մակարդակով, էմպիրիկ իրականության հետ շփվելու ընթացքում և անհատի սեփական պրակտիկ գործունեության հետևանքով: Չգայականի դերն այստեղ հատկապես մեծ է:

Իրավագիտակցության հոգեբանական տարրերի հիման վրա ձևավորվում են գաղափարախոսական տարրերը, իսկ գաղափարախոսությունն իր հերթին ազդում է հոգեբանական ձևավորման վրա, նրան հոգևոր սնունդ է տալիս:

Իրավագետների կողմից իրավական գաղափարների առաջադրումը, տեսական հայեցակարգերի մշակումները կարող են հենվել իրավական հոգեբանական արժեքային կողմնորոշիչների վրա, սակայն կարող են նաև մերժել կամ ճշգրտել դրանք: Ցանկացած դեպքում բանական ճանաչողությունը պետական-իշխանական իրականության ոլորտում, իրավական երևույթների ճանաչման

բարձրագույն աստիճանն է:

Իրավունքի հոգեբանական դպրոցի ներկայացուցիչները ելնում են այն դրույթից, որ բուն իրավունքն արմատավորված է մարդու բնավորությունում, նրա սպրումներում, որ զգացումները և սպրումներն ընկած են մարդու վարքագծի հիմքում: Այս դպրոցի մեկնաբանությամբ կորչում է տարբերությունը իրավունքի և իրավագիտակցության միջև:

Հարգանքի զգացումն օրենքի, իրավունքի, իրավական հիմնարկությունների նկատմամբ, լինելով օրինանպատակ, բարեխիղճ անհատների իրավագիտակցության բովանդակության տարրը, ամուր իրավակարգի, օրինականության կայուն ռեժիմի հիմքն է: Վախն օրենքից նույնպես հատուկ է առանձին կատեգորիայի անհատների համար, որոնք գիտակցում են պատժի անխուսափելիությունը կատարած հանցանքների համար:

Ժողովրդի զանգվածային գիտակցության մակարդակում իրավական հոգեբանությունն արտահայտություն է գտնում ժողովրդական բնահյուսության մեջ: Ժողովրդական ասացվածքներում, ասույթներում, երգերում իրավունքը հասկացվում է որպես ճշմարտություն, արդարություն, այն, ինչը հակակշռում է կեղծիքին, կամայականությանը, արտոնություններին:

Իրավական գաղափարախոսություն: Իրավական գաղափարախոսությունը հայացքների և պատկերացումների համակարգ է, որոնք տեսական ձևով արտացոլում են հասարակական կյանքի իրավական երևույթները: Իրավական գաղափարախոսությունն առավելապես արտացոլում է վերացական մտածողության արդյունքները: Այն ընդգրկում է իրենում հայեցակարգերի ձևով գաղափարները և հասկացությունները, իրավունքի անհրաժեշտության և դերի, դրա սպահովման, կատարելագործման, կյանքում կենսագործելու մեթոդների և ձևերի մասին: Առաջնայինը իրավական գաղափարախոսության մեջ առաջադիմական իրավական գաղափարներն են, օրինակ, մարդու անօտարելի իրավունքները և ազատությունները և այլն:

Առաջնային իրավական գաղափարներն իրավական գաղափարախոսության հենքային, հայեցակարգային տարրերն են: Իրավական գաղափարախոսությունը հիմնականում մշակվել է տեսական-փիլիսոփայական իրավագիտության կողմից: Մինչ իրավական գաղափարախոսության մեջ ընդգրկվելը այս կամ այն գաղափարը երկար ժամանակ հասունանում, ձևակերպվում է, ստուգվում է ժամանակի ընթացքում և հիմնավորվում է փորձով, որից հետո մշակվում և զետեղվում է իրավա-

կան գաղափարախոսության այլ կատեգորիաների շարքում: Հետևաբար, *իրավական գաղափարախոսությունը իրավագիտակցության կայուն տարրն է:*

Իրավական գաղափարախոսությունը բավականին երկար ժամանակ զարգանում էր քաղաքական գաղափարախոսական ուղղությունների հետ սերտ կապի մեջ: Սակայն քաղաքակրթական գործընթացները հասարակության մեջ, ժողովրդավարական զարգացումը և ընդհանուր առաջադիմությունն ավելի ու ավելի էին դրդում գուտ իրավական համամարդկային արժեքների և դրանց վրա կառուցված իրավական գաղափարների ու հասկացությունների մշակմանը: Այսպիսով, իրավական գաղափարախոսության պատմությունը ցույց է տալիս, որ այն ընդունակ է ազատագրվել սոցիալ-քաղաքական գաղափարախոսություններից, չվերածվել քաղաքական, կուսակցական գործիքի:

Իրավական գաղափարախոսությունը հայացքների և պատկերացումների համակարգ է, որոնք տեսականորեն արտացոլում են հասարակական կյանքի իրավական երևույթները: Իրավական գաղափարների և հայացքների տեսական արտացոլումը բովանդակվում է պետության և իրավունքի հարցերի, հասարակական կյանքում նրանց էության և դերի գիտական հետազոտություններում: Քանի որ նրանցում բովանդակվում են օբյեկտիվ եզրակացություններ և ընդհանրացումներ, դա օգնում է պետությանը և նրա մարմիններին դրանք արդյունավետ օգտագործել իրենց իրավաստեղծ և իրավակիրառ գործունեության մեջ:

«Իրավական գաղափարախոսությունը, - գրում է պրոֆեսոր Ն. Լ. Գրանատը,- մարդկանց, նրանց խմբերի, բնակչության և հասարակության իրավական հայացքների, սկզբունքների, պահանջների համակարգված գիտական արտահայտությունն է»⁴: Իրավական գաղափարախոսությունը հիմնավորում և գնահատում է գոյություն ունեցող կամ ծագող իրավական հարաբերությունները, օրինաչափությունը և իրավակարգը: Իրավական գաղափարախոսության մշակման գործընթացին մասնակցում են իրավաբան գիտնականները, տնտեսագետները, որոնք հաշվի են առնում կոնկրետ պատմական պայմանները, ուժերի հարաբերակցությունը, հասարակական գիտակցությունը, սոցիալական հոգեբանությունը, ինչպես մեծամասնության, այնպես էլ փոքրամասնության կամքն ու շահերը և այլն:

Իրավական հոգեբանությունը զգացմունքների, սովորությունների, տրամադրությունների, ավանդույթների ամբողջություն է, որոնցում արտացոլվում է տարբեր սոցիալական խմբերի, պրո-

Ֆեսիոնալ կոլեկտիվների, առանձին անհատների վերաբերմունքը իրավունքի, օրինականության, հասարակությունում գործող իրավական հիմնարկների համակարգի նկատմամբ: Իրավական հոգեբանությունը ներառում է իրավական զգացմունքների, գնահատումների ողջ համակցությունը: Իրավական հոգեբանության միջոցով իրացվում են՝

- ա) իրավական գիտելիքները,
- բ) իրավական կուլտուրան, սովորույթները և ավանդույթները,

գ) մարդկանց վարքագծի ինքնագնահատումը: Այստեղ բացառիկ նշանակություն ունի ազգային հոգեբանությունը՝ դարերով ձևավորված իրավական ավանդույթները, մտածելակերպը, գիտակցությունը, սովորույթները, դավանանքը և այլն, որոնք էապես ազդում են մարդկանց իրավագիտակցության վրա: Իրավական հոգեբանությունը բնութագրում է մարդկանց այն ապրումները, զգացմունքները, մտքերը, որոնք առաջանում են իրավական նորմի հրապարակման, գործող օրենսդրության վիճակի և նրա պահանջների գործնական կենսագործման կապակցությամբ: Ուրախությունը կամ տխրությունը նոր օրենքի ընդունումից հետո կոնկրետ նորմը կիրառելիս, բավարարվածության կամ անբավարարվածության զգացումը, անհամբեր կամ անտարբեր վերաբերմունքն իրավական կարգադրագրերը խախտելիս այդ բոլորը վերաբերում են իրավական հոգեբանության ոլորտին:

Իրավական հոգեբանության բովանդակության, նրա հասունության մակարդակի վրա նշանակալից չափով ազդում է հասարակական կյանքի իրավական երևույթի մասին գիտական պատկերացումների ներդրումը մարդկանց գիտակցության մեջ:

Իրավական հոգեբանությունն արտահայտում է ճանաչողության առավելապես հայեցողական (հուզական) պահը:

Դա ամենից առաջ հույզերի, ապրումների, զգացմունքների բնագավառն է: Իրավական գաղափարների, հայացքների դրսևորումը կարող է հենվել իրավական հոգեբանության դրսևորումների արժեքային հատկանիշների վրա, սակայն կարող է մերժել դրանք կամ ուղղումներ մտցնել դրանց մեջ: Ամեն դեպքում պետաիրավական երևույթների գիտական իմացությունը իրավագիտակցության առաջնակարգ ենթահամակարգն է:

¹ Ապիյան Ն.Ա., Ապիյան Ս.Ա. Իրավունքի տեսության հիմնահարցեր: Երևան, 2000, էջ 9:
² Վաղարշյան Ա.Գ. Պետության և իրավունքի տեսություն- 2. Դասախոսություններ: Երևան, 2011, էջ 225:
³ Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. М., 2015, С. 270.
⁴ Гранат Н.Л. Правосознание и правовое воспитание - «Общая теория государства и права. Академический курс. Том 3. Издание 2 -е, переработанное и дополненное. Отв. ред. профессор М.Н. Марченко. М., 2013, С. 305.

Ամալյա Արուտյունյան

Соискатель института философии, социологии и права НАН РА

РЕЗЮМЕ

Характерные качества и структурные элементы правосознания

В статье автор отразил суть, характерные качества и структурные элементы правосознания. Правовая психология это совокупность эмоций, привычек, настроений и традиций, в которых отражается отношение разных социальных групп, профессиональных коллективов, отдельных личностей по отношению к праву, к законности, действующих в обществе правовым организациям.

Качества правосознания как особые формы общественного сознания следующие:

- 1) правосознание отражает только государственно-правовые явления,
- 2) правосознание отражает государственно-правовые явления общественной жизни в теоретически-идеологической форме,
- 3) правосознание предполагает защиту требований обязательных норм,
- 4) правосознание это правовая категория, которая принимает активное участие в правотворческой, правоприменяющей, правоохранительной деятельности.

Ключевые слова: правосознание, правовая психология, правовая идеология.

Amalya Harutyunyan

Applicant of the Institute of Philosophy, Sociology and Law
of The National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

SUMMARY

*Characteristic Features of Legal Consciousness
and Structural Elements*

In the article the author touched upon the essence of legal consciousness, characteristic features and structural elements. Legal psychology is a combination of emotions, habits, moods and traditions that reflect the attitude of different social groups, professional collectives, separate individuals towards the law, legality and the system of legal institutions operating in the society.

The features of special form of legal consciousness as a public consciousness are

- 1) legal consciousness reflects only state-legal phenomena,
- 2) legal consciousness reflects state-legal phenomena of public life in a theoretical-ideological way,
- 3) legal consciousness implies compliance with the requirements of mandatory norms, legality and protection of the legal system;
- 4) legal consciousness is a legal category that has an active participation in law establishment, law enforcement and law protection activities.

Key words: legal consciousness, legal psychology, legal ideology.

ՄԻՍԱԿ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի ասպիրանտ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԼԵԳԻՏԻՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՍՈՑԻՈՒՄՈՒՄ

Սույն գիտական հոդվածում վերլուծության են ենթարկվում օրենքի լեգիտիմության հետ կապված խնդիրները: Մասնավորապես, բացահայտվում է ժամանակակից հասարակությունում և դրա իրավական համակարգում լեգիտիմության հաստատման անհրաժեշտությունը: Հեղինակի կարծիքով, օրենքը (իրավական ակտերը, վարչական և դատական նախադեպերը, իրավահարաբերությունները, իրավաբանական գործընթացը) պետք է լինեն լեգիտիմ, քանի որ այն հանդիսանում է իրավունքի անքակտելի հատկանիշ:

Հիմնաբառեր- օրինականություն, նորմատիվ իրավական ակտ, իրավահարաբերություն, իրավունք, վարչական և դատական նախադեպեր, հասարակություն:

Ժամանակակից սոցիումում իրավունքի լեգիտիմության հատկանիշը ստանում է հատուկ նշանակություն, որը կապված է իրավական իրականության անտրոպոլոգիական չափման հետ¹: Իրավունքն առկա է որպես մարդկանց պրակտիկաներ, որոնք սոցիալականացվել են համապատասխան իրավական մշակույթի մեջ: Լեգիտիմացիան իրավական իրականության վերարտադրության մեխանիզմ է: Այսօր իրավունքի այս բնութագրիչը խնդրահարվում է կապված սոցիոմշակութային գործընթացների հետ, որոնք բնորոշ են ժամանակակից հասարակությանը: Նրանց մեջ պետք է առանձնացնել արժեքային ռեյատիվիզմը սոցիումի ֆրագմենտարիզացիան, ռիսկը և անորոշությունը՝ որպես նրա կոնստիտուտիվ կողմեր: Հասարակություն հասկացությունը, որը երկար ժամանակ հանդես էր գալիս որպես հիմք բոլոր այլ սոցիալական երևույթների և գործընթացների բացատրության համար, դարձել է ամենաքննարկելի: Օբյեկտիվությունը, արդյունավետությունը և օգտակարությունը համարվում են մոդեռնիզմի երեք նախանշանները, որոնց հանդեպ կար հավատ, - գրում է Ն. Լումանը²:

Ն. Լումանը նշում է, որ արդի պայմանները մարդու՝ իր դրույթան մեջ, իրավունքներում, գոյության միջոցների հասանելիության մեջ, ժառանգականության և ապագա կայունության հանդեպ անորոշության, մարդու ֆիզիկական մարմնի համար անվտանգության բացակայության հանդեպ, իր անձի, սեփականության, սոցիալական շրջապատի, հասարակության, ապագայի հանդեպ անվտանգության միասնական փորձ է: Բոլոր սոցիալական գործոնները, որոնք թույլ են տալիս երբեմն կայուն կերպով կողմնորոշվել, այժմ անկայուն են թվում: Մենք հարկադրված ենք խաղալ մի քանի

խաղեր, նրանցում կանոնները փոխվում են ըստ գործի ընթացքի: Մեր դարաշրջանը կատարվում է շրջանակների քանդմամբ և օրինակների չեզոքացմամբ ու դա վերաբերում է բոլոր օրինակներին: Այստեղից անխուսափելի է վատատեսական եզրակացությունը, իրավունքը, իրավակարգը կամ իրավական իրականությունը վիճահարույց են, որոնց կապակցությամբ անհնար է կոնսենսուս պոստմոդեռն ֆրագմենտար մուլտիմշակութային սոցիումում:

Ժամանակակից հետդասական մեթոդոլոգիայի դիրքերից իրավունքի լեգիտիմությունը ստատիկ տրվածություն չէ և ոչ թե վիճակ, այլ իրավունքի սուբյեկտների կողմից իրավունքի ընդունման մշտական հաստատման մեխանիզմ կամ գործընթաց: Մինչև հիմա չլուծված է մնում այն հարցը, թե ինչպես է գործարկվում իրավունքի լեգիտիմացիայի մեխանիզմը: Շատերի համար հեռանկարային է Հաբերմասի կոմունիկատիվ գործողության տեսությունը: Նրա մեթոդոլոգիական հիմքի վրա ձևակերպվում են դիսկուրսի հատուկ կանոններ, որոնք թույլ են տալիս իրավունքի նորմի գործընթացային դեվիբերացիայի միջոցով ստանալ համանշանակալիության կարգավիճակ: Ռ. Ալեքսին ձևակերպում է հետևյալ կանոնները.

- «1. յուրաքանչյուրը, ով կարող է խոսել, կարող է մասնակցել դիսկուրսին,
- 2ա. յուրաքանչյուրը կարող է կասկածի տակ դնել յուրաքանչյուր սահմանում,
- 2բ. յուրաքանչյուրը կարող է ներմուծել յուրաքանչյուր հաստատում դիսկուրսի մեջ,
- 2գ. յուրաքանչյուրը կարող է արտահայտել իր հայացքները, ցանկությունները և պահանջմունքները,
- 3. հռետորներից և ոչ մեկին պետք չէ խանգար

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

րել իրացնել իր իրավունքը, որը ամրագրված է 1-ին և 2-րդ կետերում, ոչ մի ճնշումով, դիսկուրսից դուրս կամ նրա սահմաններում»³ :

Այս կանոնները երաշխավորում են յուրաքանչյուրի իրավունքը, ով մասնակցում է դիսկուրսին, ինչպես նաև ազատություն և հավասարություն դիսկուրսի շրջանակներում: Նրանք ծառայում են դիսկուրսի տեսության ունիվերսալ բնույթի արտահայտման համար:

Վերը նշված դրույթները հանդիսանում են որպես հավելված դիսկուրսիվ ռացիոնալության գաղափարների համար, որը հիմնվում է կատարյալ խոսքային իրավիճակի վրա: Տվյալ ծրագրի հեղինակության պայմաններում չի կարելի չնշել, որ նրանում ուշադրություն չի դարձվում կոմունիկատիվ ենթատեքստի իշխանության դերի, իրական կոմունիկատիվ հանրույթի մանիպուլյացիայում գաղափարաբանության ու իշխանության դերի վրա փաստարկների մշակման, բախման ու պայքարի պայմաններում: Ռ. Ալեքսին նշում է. «Դիսկուրսի տեսության կենտրոնական խնդիրը կայանում է նրանում, որ նրա կանոնների համակարգը ոչ մի մեթոդ չի ներկայացնում, որը թույլ կտար գործառնությունների վերջնական համակարգով հասնել մշտապես ճիշտ արդյունքին»⁴ :

Դիսկուրս-վերլուծությունը իր կրիտիկական դիսկուրս-վերլուծության հետդասական տարբերակի մեջ ուղղված է իշխանության մեխանիզմների ու սոցիալական պրակտիկայում բացահայտում է տեքստերի վերլուծության ու լեզվի կիրառության օգնությամբ: Կրիտիկական դիսկուրս-վերլուծությունը որպես մեթոդոլոգիական ծրագիր« ենթադրում է դիսկուրսիվ պրակտիկայի վերլուծություն, ենթադրվում է այն բանի բացահայտում, թե ինչպես է սոցիալական պրակտիկան մեկնաբանում տեքստը:

Իրավունքի գոյությունը, նրա նորմատիվությունը, որը ներառում է լեգիտիմություն, մեր տեսանկյունից, սոցիալական խմբերի՝ իրավաբանական նոմինացիայի իրավունքն է: Իրավաբանական հեգեմոնիայի համար մման պայքարը ենթադրում է անձի առաջնային կամայնություն, ով ունի սոցիալական կապիտալ, որը կառուցում է նոր իրավական ինստիտուտ: Միայն շնորհիվ որոշակի արդյունավետության, վարքագծի կանոնը կլեգիտիմացվի ու կսկսի վերարտադրվել լայն ժողովրդական զանգվածների միջոցով:

Իրավունքի լեգիտիմությունը դժվար է չափել: Լեգիտիմության սահմանները պայմանական են ու փոփոխական, նրանք ձգվում են լիակատար համապատասխան ինստիտուտի հանդեպ: Իրավուն-

քի լեգիտիմության վերարտադրության մեխանիզմը ձևավորում է սոցիալական խմբերի դիսկուրսիվ պրակտիկաներ սոցիալական երևույթների, այդ թվում՝ իրավաբանական որակավորման, պաշտոնական նոմինացիայի իրավունքի համար պայքարում: Հաղթանակողը նոմինացիայի խորհրդանշական իշխանության միջոցով բնակչությանը համոզում է աշխարհի, իրավական իրականության համապատասխան պատկերի լեգիտիմության մեջ: Այնքան ժամանակ, մինչև բնակչության լայն զանգվածները բաց չեն հանդես գալիս աշխարհի այսպիսի պատկերի դեմ, տվյալ սոցիումում լեգիտիմությունը առկա է որպես երկխոսության բովանդակություն:

Արժեքները պարտադիրի ու ցանկալիի մասին սոցիալական պատկերացումներ են, որոնք ձևավորվում են սոցիալիզացիայի ընթացքում ու դրա համար էլ հանդիսանում են սոցիալական խմբերի՝ իրենց դիրքի պաշտոնական նոմինացիայի ու ամրագրման իրավունքի արդյունք: Դրա համար էլ իրավունքի լեգիտիմացիայի գործընթացը սոցիալական խմբերի պայքար է, որը կիրառում է սոցիալական պատկերացումները արժեքների մասին որպես սոցիալական խնդիրների լեգիտիմացիոն տեսություն ու իր գերակա դիրքի խմբային պատկերացումը կապված է ընդհանուր պատկերացում ներկայացնելու հետ:

Պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմությունը տարբերվում է կախված պատմական դարաշրջանից, քանի որ լեգիտիմացիայի գործընթացը փոփոխական է: Լեգիտիմությունը հանդիսանում է գլխավոր գիտական բանավեճային թեման՝ կապված ժամանակակից պետության ու իրավունքի հետ: Պրոֆեսոր Չեստնովը գրում է. «սոցիալական պետության պրոբլեմատիկան պոստմոդեռնի նոր ենթատեքստում տեղակայվում է լեգիտիմության հարթության մեջ»⁵ :

Այս առումով պետք է նշել, որ միայն լեգիտիմ իրավունքի և իրավական համակարգի առկայության դեպքում կարելի է երաշխավորել անձի պատիվն ու արժանապատվությունը, խոսել նրա բնական իրավունքների հարգման և դրանց արդյունավետ պաշտպանության մասին:

Միայն իրավական լեգիտիմության պայմաններում է հնարավոր ապահովել իրավունքի (օրենքի) գերակայությունը, ժողովրդավարական սկզբունքների իրագործման կառուցակարգի երաշխավորումը հասարակական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացում և հասարակության կառավարման համակարգում:

- ¹ Մանրամասն տե՛ս, Социокультурная антропология права. Под ред. Исаева Н.А., Честнова И.Л. СПб. 2015.
² Stü, Luhmann N. Sociological Theory of Law. London, 1985, P. 101-102.
³ Stü, Алекси Роберт, Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму). М., 2011, С. 13-14.
⁴ Stü, նույն տեղը, էջ 16-17:
⁵ Stü, Честнов И. Л. Легитимность как критерий социального государства в эпоху постмодерна // Социальное правовое государство: вопросы теории и практики. СПб., 2003, С. 59-60.

Мисак Маргарян

Аспирант института философии, социологии и права НАН РА

РЕЗЮМЕ

Проблема легитимности права в современном обществе

В данной статье анализируются проблемы, связанные с легитимностью права. В частности, раскрывается необходимость установления легитимности в современном обществе и его правовых системах. По мнению автора, закон (правовые акты, административные и судебные прецеденты, правоотношения и юридический процесс) должно быть легитимным, поскольку он является одним из основных неразрывных особенностей права.

Ключевые слова: легитимность, нормативный правовой акт, правоотношения, право, административные и судебные прецеденты, социум.

Misak Margaryan

PhD student of the Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS RA

SUMMARY

The issue of legitimacy of law in the modern society

This article analysis the problematic issues related to the legitimacy of the law. In particular, the need to establish legitimacy in modern society and its legal systems is revealed. In the author's opinion, the law (legal acts, administrative and judicial precedents, legal relations and legal process) should be legitimate, since it is one of the main inalienable features of law.

Key words: legitimacy, normative legal act, legal relationship, right, administrative and judicial precedents, socium.

ԱՆՆԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և
իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ

ՊՐԵՏՈՐԱԿԱՆ ԷԴԻԿՏՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊՐԵՏՈՐՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱՍՏԵՂԾ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔ

Սույն գիտական հոդվածում ներկայացված են պրետորական էդիկտները և դրանց հետ կապված կարևոր հիմնահարցերը: Մանրամասն բնութագրված է պրետորական էդիկտների ծագման աղբյուրը, գործողության ժամկետը, դասակարգումը, ինչպես նաև էդիկտների բովանդակությունը կազմող բաղկացուցիչ մասերը:

Ուսումնասիրված են որոշ էդիկտներ՝ որպես հատուկ նշանակություն ունեցող հարցերի լուծման օրինակներ:

Ընդհանուր բնույթով անդրադարձ է կատարված պրետորական իրավունքի զարգացած ինստիտուտների որոշ առանձնահատկություններին և պրետորի որոշ արտոնություններին:

Բնութագրված է հռոմեական իրավագիտությունում հայցի հասկացությունն ու սահմանումը: Միաժամանակ ոչ սպառիչ, սակայն շատ մանրակրկիտ թվարկված են այդ ժամանակաշրջանում ներկայացվող հայցերի տեսակները և դրանց ներկայացման դեպքերը:

Հիմնաբառեր - *հռոմեական իրավունք, պրետորի գործունեություն, էդիկտ, պրետորների արտոնություններ, Հուսահինիանոսի Ինստիտուցիաներ:*

Պրետորական իրավունքի գլխավոր ձևը հանդիսացել են պրետորական էդիկտները: Գայուսի Ինստիտուցիաների համաձայն՝ էդիկտներն իրենց էությանը եղել են այն պաշտոնատար անձանց որոշումներն ու հրամանագրերը, ովքեր ունեցել են դրանք արձակելու իրավունք:

Էդիկտներ արձակելու իրավունքը պատկանել է հռոմեական ազգի պաշտոնատար անձանց, սակայն, այս կապակցությամբ ամենակարևոր նշանակությունն ունեցել են քաղաքի և օտարերկրացիների պրետորների էդիկտները¹: Նմանատիպ բնույթով էդիկտների սահմանումներ են պարունակվել նաև Հին Հռոմի շատ այլ իրավական և ոչ իրավական ակտերում, ինչպես նաև բազմաթիվ իրավաբանական ակադեմիական աղբյուրներում²: Որպես օրինակ, կարելի է ներկայացնել իրավաբանական հանրագիտարանում նշված հետևյալ սահմանումը. «Պրետորական էդիկտը՝ դա պրետորի դատական գործունեության ծրագիր է, որը հայտարարվում է պաշտոնի անցնելու ժամանակ, և մնում է ուժի մեջ նրա մագիստրատուրայի ողջ տարվա ընթացքում: Դա պրետորական իրավունքի հիմնական պոզիտիվ ձևն է, որի օգնությամբ բարձր հրապարակային և ռազմական իշխանություն ունեցող հռոմեական մագիստրատները հաստատել են վարքագծի ընդհանուր կանոններ»³:

Արդարադատության իրականացման մեջ մասնագիտացված քաղաքի պրետորը սկսած մ.թ.ա. 367 թվականից, և պերեգրինների գործով պրետորը՝ սկսած մ.թ.ա. 242 թվականից՝ արտահայտել են իրավագիտակցության նվաճումներն

իրենց էդիկտներում:

Պրետորական էդիկտները բաժանվել են առաջին պրետորի էդիկտների, որոնց ծագման աղբյուրները հանդիսացել են հռոմեական քաղաքացիների հետ գործերը, և երկրորդ պրետորի էդիկտների, որոնց ծագման աղբյուրներն են եղել պերեգրինների գործերը: Առաջին պրետորի էդիկտների ուժը տարածվել է բացառապես հռոմեական քաղաքացիների վրա, իսկ երկրորդ պրետորի էդիկտների ուժը՝ հիմնականում պերեգրինների վրա:

Կախված գործողության ժամկետից՝ պրետորական էդիկտները բաժանվել են մեկ տարի ժամանակահատվածով գործող էդիկտների, ինչը պայմանավորված է եղել պրետորի իշխանությանը գտնվելու ժամկետի հետ, և միանգամայն էդիկտների՝ հայտարարությունների, որոնք արձակվել են հատուկ դեպքերում: Առաջիններն իրենց մեջ ներառել են պրետորի տարեկան գործունեության ծրագիրը, իսկ երկրորդները որոշել են մասնավոր, պրետորի առօրյա գործունեության հետևանքով առաջացած հարցերը:

Պրետորական էդիկտը, որպես կանոն, կազմված է եղել մի քանի տեքստային բաժիններից՝ տիտուլներից, որոնք ունեցել են տվյալ բաժնի բովանդակությանը համապատասխանող անվանում, և երկու հիմնական մասից: Գլխավոր մասում նախատեսվել է պրետորի գործունեության ծրագիրը՝ պաշտոնը զբաղեցնելու ողջ տարեկան ժամկետի համար, հայտարարվել են կանոններ, որոնցով պրետորը մտադրվել է գործել պաշտոնը զբաղեցնելու ընթացքում, նշվել են քաղաքացիական հայ-

ցեր ընդունելու և մերժելու դեպքերը: Բացի այդ, գլխավոր մասում հրատարակվել են հայցի հիմնական կետերը, պրետորի կողմից դատական գործունեությունը ղեկավարելու կոնկրետ նորմերն ու սկզբունքները: Պրետորն իր էդիկտներում չի ձևակերպել ընդհանուր, վերացական կանոններ, այլ հիմնականում առանձնացրել է իրավաբանական տեսակետից կարևոր խնդիրները⁴:

Հաշվի առնելով դատական վեճերի լուծման նշված միջոցը՝ պրետորն էդիկտներից մեկում արձանագրել է երդման արարողության ընթացակարգը, որի համաձայն՝ «եթե գործի վարույթի մասնակիցը տա իրեն առաջարկված երդումը, ապա պրետորը նրան կպաշտպանի: Իսկ եթե նա երդվի ոչ այնպես, ինչպես առաջարկված է երդումը, ապա պրետորը չի պաշտպանի այդ երդումը, քանի որ ինքը (պատասխանողը) երդվել է ինքն իր համար»⁵:

Պրետորն իր էդիկտներում ակնհայտորեն անդրադարձել է իրավաբանական և սոցիալական նշանակություն ունեցող հարցերին: Օրինակ, պայմանագրային պարտավորությունների պաշտպանության վերաբերյալ պրետորը հայտնել է, որ գործունեության մեկ տարվա ընթացքում կվարի հետևյալ քաղաքականությունը՝ «պահպանել այն պայմանագրերը, որոնք չեն հանդիսանում չար մտադրության հետևանք կամ չեն հակասում օրենքներին, պլեբիսցիտներին, սենատուսկոնսուլտներին, դեկրետներին, պրինցեպսների էդիկտներին և որևէ կերպ չեն շրջանցում այս կանոնները՝ չպահպանելով և պաշտպանություն չտրամադրելով վերոնշյալին հակասող պայմանագրերին»⁶: Բացատրվել է նաև, որ չար մտադրությունը կատարվում է խաբեության և խարդախության միջոցով, և ինչպես ասել է Պեդիուսը՝ չար մտադրությամբ է կնքված այն պայմանագիրը, որի դեպքում մյուսին շրջանցելու համար կատարվում է մի բան, սակայն քողարկվում է մեկ ուրիշ բան⁷:

Շատ դեպքերում էդիկտների մեջ անդրադարձ է կատարվել մի շարք մասնավոր հարցերի, ինչպես օրինակ՝ գումարային պարտքի վճարման հարցի լուծումը, այսինքն՝ գումար վճարելու խոստումը չկատարելու հետևանքները, ամուսնու, երեխաների կամ մյուս հարազատների և մտերիմների մահվան դեպքում սուգ կրելու ժամանակահատվածի սահմանումը, և այլն:

Պրետորական էդիկտի գլխավոր մասում շոշափվել են նաև մի շարք ուրիշ հարցերի լուծման ճանապարհներ: Էդիկտի երկրորդ՝ լրացուցիչ մասում հիմնականում ներկայացվել են հայցերի տիպային ձևերը, դատական բանաձևերի ցուցակները, որոնց հետ օրենքին համապատասխան կապ-

ված է եղել այս կամ այն գործը քննող և դրանց համաձայն որոշումներ կայացնող դատավորը⁸:

Անդրադառնալով պրետորական իրավունքի բովանդակությանը, հարկ է կենտրոնանալ դրա առանձնահատուկ զարգացած ինստիտուտներին, ինչպիսին են՝ սեփականության, ժառանգության, պարտադիր իրավունքի ինստիտուտները, որդեգրման և խնամակալության ինստիտուտը, ինչպես նաև նյութական իրավունքի մյուս ինստիտուտները, որոնք ձևավորվել են պրետորական էդիկտներում պարունակվող նորմերի, Հռոմի մասնավոր իրավունքի և համազգային իրավունքի բնագավառում ներկայացված հայցերի արդյունքում: Պրետորական իրավունքի բնութագրման համար բավականին կարևոր նշանակություն ունի պրետորական էդիկտներում պարունակվող դատավարական իրավունքի նորմերի քննությունը: Վերջիններս որոշիչ դեր են ունեցել պահպանողական բնույթ ունեցող Հռոմի մասնավոր իրավունքի և համազգային իրավունքի զարգացման մեջ:

Դատական ոլորտում պրետորն ունեցել է բարձրագույն իշխանություն, հետևաբար ամբողջությամբ վերահսկել է դատավարության բոլոր փուլերը: Պրետորի բավականին մեծ և բազմազան դատավարական արտոնությունները վերաբերել են դատավարական ընթացքի նախապատրաստական և դատաքննության փուլերին, բացառապես բոլոր կողմերին: Նշված իրավասության ուժով պրետորն ունեցել է մեծ ազդեցություն դատական որոշում կայացնելու ընթացքի վրա, ինչպես նաև տիրապետել է մի շարք այլ միջոցներով և հնարավորություններով: Ըստ այդմ՝ վերջինս հանդիսացել է որոշիչ մարմին տվյալ ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող ողջ հռոմեական իրավական համակարգում:

Վերոնշյալ արտոնություններն առաջնահերթ վերաբերել են քաղաքացիական հայցերով լուծումներ տալու հարցին, այսինքն՝ հայցն ընդունելու կամ մերժելու հարցին, իսկ հայցի ընդունման դեպքում՝ հայցի տեսակին:

Հռոմեական հասարակության մեջ ձևավորված կարգի համաձայն՝ պետության կողմից օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ իրավունքի պաշտպանվածությանը հնարավոր է եղել անդրադառնալ միայն այն դեպքում, երբ լիազորված պետական մարմինը՝ պրետորը, սահմանել է այս կամ այն գործերով հայց ներկայացնելու հնարավորություն: Նշվածի հիմքով Հռոմի մասնավոր իրավունքն ընդունված է անվանել հայցերի համակարգ⁹:

Հռոմեական իրավագիտությունում հայց է համարվել դատական կարգով անձի սեփականություն-

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

նր բռնագանձելու իրավունքը: Ըստ այդմ՝ հայցերը բաժանվել են երկու տեսակի՝ գույքային և անձնական: Գույքային հայցն ուղղված է եղել որոշ գույքի նկատմամբ իրավունքի ճանաչմանը: Օրինակ, գույքը փաստացի տիրապետող անձից հետ վերադարձնելու պահանջի մասին սեփականատիրոջ հայցային պահանջը: Անձնական հայցն ուղղված է եղել պարտատիրոջ նկատմամբ պարտապանի պարտավորությունների կատարմանը: Սովորական գույքային հայցը ներկայացվել է գործող օրենսդրությանը խիստ համապատասխան՝ պահպանելով Հռոմի մասնավոր իրավունքի պահանջները:

Հուստինիանոսի Ինստիտուցիաների համաձայն՝ այն տրվել է բոլոր այն դեպքերում, երբ ներկայացվել է հողի նկատմամբ իրավունք, շինության մեջ ուզուֆրուկտի նկատմամբ իրավունք, հարևանությանը գտնվող հողի միջով անցնելու և անասուններին քշելու իրավունք, հարևանությանը գտնվող կալվածքի ջրմուղի իրավունք: Գույքային է համարվել նաև քաղաքի սերվիտուտների վերաբերյալ հայցը, օրինակ՝ վերնաշենքի կառուցապատման իրավունքի, արժեքավոր տեսարանի, օտար անձի տարածություն դուրս եկող պատշգամբի կառուցման իրավունքի, հարևանությանը գտնվող շենքի պատի մեջ գերան ամրացնելու իրավունքի մասին հայցն և այլն¹⁰:

Ի տարբերություն սովորական գույքային հայցի, որը մեկնաբանվել է բավականին լայն իմաստով և մանրամասն սահմանվել Հռոմի մասնավոր իրավունքում, պրետորական գույքային իրավունքն առավել հաճախ նախատեսված չի եղել գործող օրենսդրությանը և սահմանվել է առանձին դեպքերում:

Հարցերի լուծման ժամանակ պրետորն ունեցել է հայեցողական մեծ ազատություն և Հռոմի մասնավոր իրավունքի հաստատված կանոններին հակասող իր իրավադրույթներում հնարավորություն է ունեցել հղում կատարել արդարությանը, բնական բանականությանը, ինչը հանդիսացել է ընդունված պրակտիկա պրետորական իրավունքի դեպքում¹¹: Ավելին, պրետորը հայցն ընդունելով հնարավորություն է ունեցել որևէ կերպ չբացատրել իր գործողությունները և ընդհանրապես չկատարել որևէ հղում:

Հին Հռոմի իրավաբան Պողոսի խոսքերից ելնելով՝ պրետորական էդիկտներում արտահայտվող դրույթները ցանկացած դեպքում ունեցել են իրավական բնույթ: Պրետորական իրավունքը համարվել է կարևորագույն իրավունք, քանի որ պրետորն իր իշխանության ուժով միշտ սահմանել է որևէ

իրավունք, նույնիսկ, երբ կայացրել է անարդարացի որոշում: Ուշադրությունը շեշտադրվել է ոչ թե պրետորի կատարած գործողությանը, այլ, թե ինչ է հարկավոր կատարել¹²: Հռոմի մասնավոր իրավունքի զարգացման ժամանակ պրետորը հայցն ընդունել է որպես օրինակ ներկայացված հետևյալ դեպքում՝ օրինական հիմքով (առուծախ, նվիրատվություն, հասանելիք բաժնեմասի ընդունում) որոշակի գույք ձեռք բերած անձը, ով դեռևս չի դարձել այդ գույքի սեփականատերը, սակայն փաստացի կորցրել է դրա նկատմամբ իր տիրապետումը, Հռոմի մասնավոր իրավունքի նորմերի համաձայն կորցրած գույքը գտնելու նպատակով չի ունեցել որևէ հայցի իրավունք: Հուստինիանոսի Ինստիտուցիաներում այս կապակցությամբ նշվել է, որ նման պայմաններում հայցի բացակայությունն անարդարացի է, ուստի պրետորի կողմից տրվել է հայց, որում տիրապետումը կորցրած անձը գույքը ձեռք է բերել վաղեմության միջոցով, և այսպիսով հայցվորը վինդիկացիա է արել իր գույքը: Գույքային հայցերի հետ մեկտեղ, պրետորն իր իրավասությամբ հաստատել է նաև անձնական հայցեր¹³: Գրանց տեսակներից են եղել պարտքն ընդունելու հայցը, խախտված իրավունքները վերականգնելու հայցը, տուգանքի հայցը և այլն: Անձնական և գույքային հայցերի ձևաթղթերը հրապարակվել են պրետորական էդիկտներում և կիրառելի են եղել առկա իրավահարաբերությունների նկատմամբ, վերջիններիս համար մշակվել են անհատական անվանումներով համապատասխան հայցեր: Վերոնշյալ տիպային ձևաթղթերի միջոցով պրետորները տարբեր հայցերին հաղորդել են իսկապես անհատականացված բնույթ¹⁴:

Պրետորի դատավարական արտոնությունները, բացի քաղաքացիների հայցերից, տարածվել են նաև պայմանագրային հարաբերությունների վրա: Պայմանագրային հարաբերությունների, ինչպես նաև վերը նշված հայցերի դեպքերում, պրետորը հիմնականում լուծել է այն հարցերը, որոնք հնարավոր չի եղել լուծել միայն Հռոմի մասնավոր իրավունքի հաստատված կանոնների վրա հիմնվելով: Այստեղ ներառվել են նաև պայմանագրերն օրինական ճանաչելու հարցերը:

Նշված հարցերի լուծման ժամանակ պրետորը ղեկավարվել է հետևյալ սկզբունքներով և դրույթներով՝

- 1) առուվաճառքի պայմանագրի մեջ հիմնական ուշադրությունը հարկ է դարձնել բուն իմաստին, այլ ոչ ասվածին,
- 2) արդարությունը պահանջում է, որպեսզի մտքերն և կամքը պահպանվեն,

3) որոշ դեպքերում գրված տեքստն ունի ավելի կարևոր նշանակություն, քան կողմերի միջև առկա մտադրությունը, և այլն¹⁵: Առաջնորդվելով նշվածով պրետորն ավանդական հռոմեական իրավունքի սահմաններում արդարացի հիմնավորմամբ ամփոփել է ցանկացած պայմանագրային դեպք և ինքնուրույն լուծել այնպիսի անլուծելի հարցեր, ինչպիսին են ազատ հռոմեացու և իրավունքի սուբյեկտ չհանդիսացող ստրուկի միջև կնքված գործարքի օրինականության ճանաչումը, ազատ հռոմեացու և անչափահասի միջև կնքված գործարքի իրավաչափությունը, և այլն:

Հուստինիանոսի Ինստիտուցիաներում այս կապակցությամբ նշվել է՝ «եթե ստրուկի կողմից գործարքը կնքվել է տիրոջ հրամանով, ապա պրետորը խոստանում է ամբողջ հայցն ընդունել միայն տիրոջ դեմ, քանի որ կոնտրագենտն ապավինել է տիրոջ ազնվությանը»¹⁶: Այդտեղ վկայակոչվել է նաև, որ գոյություն են ունեցել երկու այլ ամբողջական հայցեր, որոնց առկայության պարագայում պրետորը հիմք է ընդունել տիրոջ ազնվությունն ու ընդունել դրանք: Դրանցից մեկն անվանվել է «էկ-

զերցիտորային հայց», որի դեպքում նավի նավապետի կողմից նշանակված ստրուկի հետ կնքվել է վերջինիս կողմից աշխատանք կատարելու պայմանագիր: Տվյալ հայցն իր անվանումը ստացել է «էկզերցիտոր» բառից, այսինքն՝ մի անձ, ում նավի շահագործումից մատակարարվել է ամենօրյա եկամուտ: Երկրորդ հայցը կոչվել է «փնստիտորային», այսինքն՝ մի անձ, ով նշանակվել է գործակատարի կողմից: Պրետորի կողմից սույն հայցը ընդունվել է այն ժամանակ, երբ վաճառատան գործակատարի կողմից նշանակված ստրուկի հետ կնքվել է պայմանագիր այն գործի վերաբերյալ, որի համար նա նշանակվել է: Նկարագրված հայցերը նախատեսված չեն եղել ավանդական հռոմեական իրավունքում: Այնուամենայնիվ, վերոնշյալը չի հանդիսանում այդ հայցերի սպառիչ թվարկումը, պրետորն ընդունել է նաև մնացածիս այլ հայցեր՝:

¹ Տե՛ս, Памятники Римского права, Законы XII таблиц, Институции Гая, Дигесты Юстиниана, М., 1997, էջ 17:
² Տե՛ս, Wilinski A., Das Römisches Recht, Leipzig, 1996: Hausmaninger H., Selb W., Römisches Privatrecht, Köln, 1983: Hartel J., Polay E., Römisches Recht und Römische Rechtsgeschichte, Berlin, 1987: Crawford M., Roman Status, London, 1996:
³ Տե՛ս, Юридическая энциклопедия, Под. ред. Б. А. Топорнина, М., 2001 , էջ 866:
⁴ Տե՛ս, Савельев В. А., Римское и частное право (проблемы теории и истории), Юрист , М., 1995, էջ 48:
⁵ Տե՛ս, Памятники римского права, Законы XII таблиц, նշվ. աշխ., էջ 352:
⁶ Տե՛ս, նույն տեղը, էջ 198:
⁷ Նույն տեղը:
⁸ Տե՛ս, Новицкий И. Б., Перетерский И. С., Римское частное право, М., 1999, էջ 27:
⁹ Տե՛ս, Новицкий И. Б., Перетерский И. С., նշվ. աշխ., էջ 52:
¹⁰ Տե՛ս, Памятники римского права, Институции Юстиниана, Кофанов Л. Л., Томсинов В. А. , М., 1998, էջ 319, 321:
¹¹ Տե՛ս, История государства и права зарубежных стран, Ч. 1, Жидков О. А. и Крашенинникова Н. А. , էջ 156:
¹² Տե՛ս, Памятники римского права, Законы XII таблиц, նշվ. աշխ., էջ 159:
¹³ Տե՛ս, Кофанов Л. Л., Томсинов В. А., նշվ. աշխ., էջ 321-323:
¹⁴ Տե՛ս, Новицкий И. Б., Перетерский И. С., նշվ. աշխ., էջ 53-54:
¹⁵ Տե՛ս, նույն տեղը, էջ 298-299:
¹⁶ Տե՛ս, Кофанов Л. Л., Томсинов В. А., նշվ. աշխ., էջ 337:
¹⁷ Տե՛ս, նույն տեղը, էջ 339-343:

Աննա Ակոբյան

Соискатель института философии, социологии и права НАН РА

РЕЗЮМЕ

Преторские эдикты как результат правотворческой деятельности преторов

В данной научной статье представлены преторские эдикты и связанные с ними важные основные задачи. Подробно охарактеризованы источник возникновения преторских эдиктов, срок действия, классификация, а также составные части содержания эдиктов.

Изучены некоторые из эдиктов, как примеры решения вопросов, имеющих особое значение.

В целом, затронуты некоторые особенности развитых институтов преторского права и некоторые привилегии претора.

Охарактеризованы понятие и определение иска в римской юриспруденции. В то же время, не исчерпывающе, но очень детально перечислены виды предъявляемых исков данного временного периода, и случаи их предъявления.

Ключевые слова: Римское право, деятельность претора, эдикт, привилегии преторов, Институции Юстиниана.

Anna Hakobyan

Applicant Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS RA

SUMMARY

Praetorian edicts as a result of the praetors' law-making activity

The following scientific article presents praetorian edicts and important issues related to them. The source of origin, the validity period, the classification of praetorian edicts, as well as the component parts which form the content of edicts, are characterized in detail.

Some edicts have been examined as examples of solving issues of specific significance.

In general, attention is drawn to some peculiarities of developed institutes of praetorian law and some privileges of the praetor.

The notion and definition of the claim in Roman jurisprudence is described.

At the same time, there are listed non-exhaustive, but very thoroughly the types of claims presented during that period and their presentation cases.

Key words: Roman law, praetor's activity, edict, praetors' privileges, Institutes of Justinian.

ԱՐԹՈՒՐ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Եվրոպական կրթական տարածաշրջանային
ակադեմիայի իրավագիտության ամբիոնի ասպիրանտ

ՈՐՈՇ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ ԲԺՇԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԵՆՍԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐՈՒՄ ՄԱՐԴՈՒ ՕՐԳԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀՅՈՒՍՎԱԾՔՆԵՐԸ ՇԱՀՈՒՅԹԻ ԱԴԲՅՈՒՐ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հողվածում տարբեր իրավական ակտերի, տեսական աղբյուրների և որոշ պետությունների բարձրագույն դատական մարմինների պրակտիկայի ուսումնասիրության լույսի ներքո ներկայացվել են բժշկության և կենսաբանության ոլորտներում մարդու օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելու սահմանադրական արգելքին առնչվող մի շարք արդիական հիմնախնդիրներ: Անդրադարձ է կատարվել նշված ոլորտում պետության պոզիտիվ պարտականություններին:

Իրականացված վերլուծության հիման վրա կատարվել են որոշ տեսական ընդհանրացումներ և ներկայացվել գիտագործնական բնույթի առաջարկություններ:

Հիմնարար- բժշկություն, կենսաբանություն, մարդու օրգան, հյուսվածք, բջիջ, շահույթ, ֆինանսական հասուցում:

Իրականացված սահմանադրական վերջին բարեփոխումների արդյունքում ՀՀ Սահմանադրության 25-րդ հոդվածում ամրագրվեց ինչպես ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքը, այնպես էլ որշակի արժեքների պաշտպանության նպատակով այդ իրավունքը սահմանափակելու օրենսդրի լիազորությունը: Միաժամանակ, սահմանադիրը 25-րդ հոդվածի 3-րդ մասում ամրագրեց այն դեպքերը, որոնք որևէ պարագայում տեղի ունենալ չեն կարող, մասնավորապես՝ «Բժշկության և կենսաբանության ոլորտներում ... մարդու օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելը, ...»: Նմանատիպ կանոնակարգումներ ամրագրված են բազմաթիվ երկրների սահմանադրություններում և միջազգային փաստաթղթերում: Եվրոպական Միության՝ Հիմնարար իրավունքների խարտիայի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ բժշկության և կենսաբանության ոլորտներում մասնավորապես, հետևյալները պետք է հարգեն՝ մարդու մարմինը և դրա մասերը ֆինանսական եկամտի աղբյուր դարձնելու արգելքը¹:

Քանի որ գիտական մտքի զարգացումը հնարավորություն է տալիս իրականացնել այնպիսի գործունեություն, ինչպիսին է օրգանների և հյուսվածքների փոխպատվաստումը, նման հնարավորությունն առաջ է բերում նաև այդ օրգանները և հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելու վտանգ: Փոխպատվաստման հիմնական նպատակը պետք է լինի օպտիմալ, առաջնային և երկա-

րատև բժշկական օգնությունը և՛ դոնորի, և՛ հիվանդի առողջությունը պահպանելու համար, իսկ ֆինանսական կամ ցանկացած այլ նյութական օգուտ չպետք է ազդի դոնորի և հիվանդի առողջության և ինքնազգացողության վերաբերյալ որոշում կայացնելու վրա²:

Առողջապահության համաշխարհային վեհաժողովը 2010 թվականին հաստատել է մարդու բջիջների, հյուսվածքների և օրգանների փոխպատվաստման՝ Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության ղեկավար սկզբունքները, ինչպես նաև անդամ պետություններին կոչ է արել՝

1. համապատասխան դեպքերում մարդու բջիջների, հյուսվածքների և օրգանների դոնորության և փոխպատվաստման առնչությամբ սեփական օրենսդրությունը և քաղաքականությունը ձևավորելիս և պաշտպանումն ապահովելիս պահպանել մարդու բջիջների, հյուսվածքների և օրգանների փոխպատվաստման ղեկավար սկզբունքները,

2. նպաստել բջիջների, հյուսվածքների և օրգանների անվճար և կամավոր դոնորության համակարգի մշակմանը ու բարձրացնել մահացած և կենդանի դոնորների կողմից բջիջները, հյուսվածքները և օրգանները կամավոր և անվճար տրամադրելու առավելության վերաբերյալ հասարակության տեղեկացվածությունը և ընկալումը, ի տարբերություն առանձին անձանց և հասարակության համար ֆիզիկական, հոգեկան և սոցիալական այն ռիսկերի,

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

որոնք բխում են մարդկային ծագման նյութերի առևտրից և տրասպլանտացիոն տուրիզմից,

3. խոչընդոտել ֆինանսական օգուտներ կամ համարժեք առավելություններ ձեռք բերելու ձգտմանը մարդու մարմնի մասերի վերաբերյալ գործարքներ կնքելու, օրգանների առևտրի և տրանսպլանտացիոն տուրիզմի ժամանակ՝ ներառելով նաև նման դեպքերի մասին տեղեկանալու պարագայում համապատասխան մարմիններին դիմելու համար առողջապահության ոլորտի մասնագետներին խրախուսումը՝ ազգային ներուժին և օրենսդրությանը համապատասխան,

4. նպաստել բջիջների, հյուսվածքների և օրգանների թափանցիկ, արդարացի բաշխման համակարգի ձևավորմանը՝ հիմնված կլինիկական չափորոշիչների և էթիկական նորմերի վրա, ինչպես նաև նպաստել փոխպատվաստման ծառայությունների արդարացի հասանելիությանն ազգային ներուժին համապատասխան, որը հիմք է հանդիսանում, որպեսզի հասարակությունն աջակցի կամավոր դոնորությանը,

5. բարձրացնել դոնորության և փոխպատվաստման անվտանգությունը և արդյունավետությունը՝ նպաստելով միջազգային առաջադեմ փորձի կիրառմանը,

6. ուժեղացնել ազգային և բազմազգ մարմինները և/կամ ներուժը, որոնք կապահովեն դոնորության և փոխպատվաստման գործունեության նկատմամբ հսկողությունը, կազմակերպումը և համակարգումը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով մահացած դոնորների կողմից դոնորության առավելագույն ընդլայնմանը և համապատասխան բժշկական ծառայությունների օգնության ու երկարաժամկետ վերահսկողության միջոցով կենդանի դոնորների առողջության և բարեկեցության պաշտպանությանը³:

Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության կողմից մշակված՝ Մարդու բջիջների, հյուսվածքների և օրգանների փոխպատվաստման ղեկավար սկզբունքներից 5-րդ սկզբունքի համաձայն՝ կենդանի դոնորի կողմից բջիջների, հյուսվածքների և օրգանների տրամադրումն իրականացվում է բացառապես անհատույց հիմունքներով, առանց որևէ դրամական վճարման կամ դրամական տեսքով որևէ այլ խրախուսման:

Անհրաժեշտ է արգելել փոխպատվաստման նպատակով բջիջներ, հյուսվածքներ կամ օրգաններ գնելը կամ գնելու վերաբերյալ առաջարկը, կամ դրանց վաճառքը կենդանի դոնորի կամ մահացածի մերձավոր ազգականի կողմից: Բջիջներ, հյուսվածքներ կամ օրգաններ վաճառելու կամ գնելու

արգելքը չի բացառում ողջամիտ և վերահսկողության ենթակա ծախսերի փոխհատուցումը, որը կատարում է դոնորը՝ ներառյալ եկամտի կորուստը, կամ փոխպատվաստելու նպատակով մարդու բջիջները, հյուսվածքները կամ օրգանները խնամելու, մշակելու, պահպանելու և փոխանցելու հետ կապված ծախսերի վճարումը⁴: Նույն փաստաթղթում տվյալ սկզբունքի մեկնաբանություններում բջիջներ, հյուսվածքներ կամ օրգաններ վաճառելու կամ գնելու արգելքը կապվում է ոչ միայն անհատույց դոնորության գաղափարի աղավաղման հետ, այլ նաև այն մտավախության հետ, որ վերջին հաշվով վճարովիությունը հանգեցնում է մարդկանց առևտրի:

Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության կողմից կազմված գլոբալ բառարանում տրված բնորոշումները կարող են աջակցել ազգային օրենսդրություններին քննարկվող ոլորտն առավել հստակ և որոշակի կանոնակարգելու համար: Նշված բառարանում բջիջները դիտարկվում են որպես ապրող օրգանիզմի՝ փոխպատվաստման ենթակա և գործող (ֆունկցիոնալ) ամենափոքր միավոր⁵, իսկ հյուսվածքները՝ մարդու մարմնի՝ բջիջներից կազմված բաղկացուցիչ մասեր⁶:

Օրգանների և հյուսվածքների փոխպատվաստման ցանկացած միջոցառման ժամանակ հատուկ ուշադրություն է դարձվում այդ գործընթացը ոչ իրավաչափ նպատակներին ծառայեցնելու դեմ արդյունավետ պայքար իրականացնելու հարցին: 2008 թվականին օրգանների թրաֆիքինգին նվիրված միջազգային վեհաժողովի մասնակիցների կողմից տրվել է օրգանների առևտրի բնորոշումը, ըստ որի՝ օրգանների առևտուրն սպառնալիքի, ուժի, ծառայողական դիրքի կամ հարկադրանքի այլ ձևեր կիրառելու, հափշտակելու, խարդախության կամ կեղծիքի միջոցով կենդանի կամ մահացած մարդկանց կամ նրանց օրգանների հավաքագրումն է, փոխադրումը և տեղափոխումը, դրանք թաքցնելը և փաստաթղթերը կեղծելը, երրորդ կողմի կողմից վճարի կամ այլ օգուտի փոխանցելը կամ ստանալը, որն իրականացվում է փոխպատվաստման համար հավանական դոնորին վերահսկողության տակ վերցնելու նպատակով: Միաժամանակ, վեհաժողովը կոչ է արել երկրներին օրենսդրությունը մշակել միջազգային չափանիշներին համապատասխան և կիրառել կյանքի ընթացքում և մահվանից հետո դոնորության ու օրգանների փոխպատվաստման կարգավորման համար, որը, մասնավորապես, դրսևորվում է հետևյալում.

1. պետք է կազմակերպվի և ընդունվի դոնորու-

թյան և փոխապատվաստման այնպիսի համակարգ, որը առավելագույն ամբողջականությամբ փոխապատվաստման կարիք ունեցող հիվանդներին կապահովի օրգաններով,

2. դոնորության և փոխապատվաստման պրակտիկան պահանջում է պետական բժշկական կազմակերպությունների կողմից զարգացած վերահսկողության ինստիտուտների առկայություն դրանց պատասխանատվության և տվյալների բաց լինելն ապահովելու նպատակով,

3. վերահսկողության համակարգը ենթադրում է կյանքի ընթացքում և մահվանից հետո դոնորության հաշվառման ազգային ռեգիստրի առկայություն,

4. օրգանների և հյուսվածքների փոխապատվաստման արդյունավետ ծրագրի առանցքային տարրերից են դրա մասին հասարակությանը լուսաբանելը, բժշկական անձնակազմի կրթությունը և վերապատրաստումը, դոնորության և փոխապատվաստման ազգային համակարգի բոլոր մասնակիցների պատասխանատվության, պարտականությունների և հաշվետվողականության հստակ ամրագրումը:

Մարդու իրավունքների և կենսաբժշկության վերաբերյալ կոնվենցիան (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) ընդհանուր կանոններ է սահմանում փոխապատվաստման նպատակով կենդանի դոնորից օրգաններ և հյուսվածքներ վերցնելու համար: Մասնավորապես՝ փոխապատվաստման նպատակով կենդանի դոնորից օրգաններ և հյուսվածքներ վերցնելը կարող է տեղի ունենալ բացառապես ռեցիպիենտին բուժելու նպատակով և պայմանով, որ առկա չէ դիակից ստացված պիտանի օրգան կամ հյուսվածք, ինչպես նաև անհնար է համարժեք արդյունավետությամբ այլընտրանքային բուժում իրականացնել:

Դրա համար անհրաժեշտ է ստանալ հստակ արտահայտված և կոնկրետ համաձայնություն, որը կարող է տրվել ինչպես գրավոր ձևով, այնպես էլ համապատասխան պաշտոնական ատյանում (Հոդված 19-րդ): Սակայն, եթե անձն ունակ չէ տալու նման համաձայնություն, ապա արգելվում է այդ անձից որևէ օրգան կամ հյուսվածք վերցնելը: Բացառիկ դեպքերում և օրենսդրությամբ սահմանված կարգով անձից, ով ունակ չէ տալու նման համաձայնություն, վերականգնվող հյուսվածքներ վերցնելը կարող է թույլատրվել հետևյալ պայմանները պահպանելու դեպքում.

- 1. չկա համատեղելի դոնոր, ով կարող է տալ նման համաձայնություն,
- 2. ռեցիպիենտը հանդիսանում է դոնորի քույրը

կամ եղբայրը,

3. փոխապատվաստումը կոչված է պահպանելու ռեցիպիենտի կյանքը,

4. օրենքին համապատասխան և համապատասխան մարմնի համաձայնությամբ ստացվել է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ մասերում նախատեսված կոնկրետ գրավոր թույլտվություն,

5. հավանական դոնորը դեմ չէ վիրահատությանը (Հոդված 20-րդ):

Բացի այդ, արգելվում է մարդու մարմինը կամ դրա մասերը դարձնել ֆինանսական օգուտներ ստանալու աղբյուր (Հոդված 21-րդ):

ՀՀ Սահմանադրական դատարանը, վերլուծելով Կոնվենցիային կից Մարդու օրգանների և հյուսվածքների փոխապատվաստման վերաբերյալ Լրացուցիչ արձանագրության (այսուհետ՝ Արձանագրություն) նորմերը, որոնք կարգավորում են դիակային դոնորից փոխապատվաստման նպատակով օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ վերցնելու հետ կապված հարաբերությունները (16-19-րդ հոդվածներ), արել է հետևյալ եզրահանգումները. «դիակային դոնորից փոխապատվաստման նպատակով օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ վերցնելը կարող է տեղի ունենալ միայն հետևյալ պայմանների առկայության դեպքում.

1) եթե առկա է համաձայնություն (լիազորում), ըստ որի՝ «Մահացած անձի մարմնից օրգաններն ու հյուսվածքները չեն կարող հեռացվել, եթե օրենքով պահանջվող համաձայնությունն ու լիազորությունը չեն ստացվել: Օրգանների և հյուսվածքների հեռացումը չի կարող տեղի ունենալ, եթե մահացած անձն առարկել է դրա դեմ»: Եվ, ինչպես նշված է վերոհիշյալ արձանագրության բացատրական գեկույցում, եթե անձն իր կենդանության օրոք հայտնել է իր ցանկությունը, իր համաձայնությունը փոխապատվաստման նպատակով իր օրգանը (հյուսվածքը) տալու կամ չտալու վերաբերյալ, ապա այդ կամքը պետք է հարգվի,

2) եթե մահացած անձի համաձայնությունը կամ անհամաձայնությունը՝ իր մահից հետո իր մարմնից փոխապատվաստման նպատակով օրգաններ և հյուսվածքներ հեռացնելու վերաբերյալ պարզ չէ, ապա պետությունները պետք է հնարավոր դարձնեն ներպետական օրենսդրությամբ սահմանված ընթացակարգի հիման վրա այդ հարցի լուծումը: Եթե մահացած անձի կամքը բավարար չափով հստակ չէ, ապա օրգանների և հյուսվածքների փոխապատվաստման համար պարտականություն կրողները պետք է փորձեն ստանալ մահացած անձի հարազատների համաձայնությունը: Եթե ազգային օրենսդրությունն այլ բան չի նախա-

տեսում, ապա մահացած անձի հարազատների կողմից տրվող համաձայնությունը պետք է հիմնվի ոչ թե նրանց անձնական նախընտրության, այլ մահացած անձի արտահայտած կամ ենթադրյալ ցանկության վրա»¹⁰ :

Բացի այդ նորմերից, Արձանագրության¹¹ 6-րդ գլուխը նվիրված է ֆինանսական օգուտ ստանալու արգելքին: 21-րդ հոդվածի համաձայն՝ մարդու մարմինը կամ դրա մասերը չպետք է օգտագործվեն ֆինանսական օգուտ քաղելու կամ համեմատելի առավելություն ստանալու նպատակով:

Նշված դրույթը չի խոչընդոտում այնպիսի վճարներին, որոնք չեն կազմում ֆինանսական օգուտներ կամ համեմատելի առավելություններ, մասնավորապես՝

1. կենդանի դոնորների աշխատավարձերի և այլ օրինական ծախսերի փոխհատուցումը, որոնք կապված են հեռացման կամ բժշկական գործողությունների հետ,

2. փոխապատաստման հետ կապված օրինական բժշկական կամ դրանց հետ կապված տեխնիկական ծառայությունների համար օրինական վճարումների փոխհատուցումը,

3. կենդանի անձի օրգանների կամ հյուսվածքների հեռացման արդյունքում չնախատեսված վնասների դեպքում փոխհատուցումները:

Ֆինանսական օգուտներ կամ համեմատելի առավելություններ առաջարկելու կամ ստանալու նպատակով օրգանների կամ հյուսվածքների անհրաժեշտության կամ հասանելիության մասին հայտարարելն արգելված է:

Արձանագրության բացատրական գեկույցն անդրադառնում է նշված նորմերի բովանդակությանը: Այսպես, 21-րդ հոդվածի նպատակը մարդու արժանապատվության պաշտպանությունն է: Օրգանները և հյուսվածքները չպետք է գնվեն կամ վաճառվեն կամ որևէ այլ կերպ հանգեցնեն ֆինանսական օգուտների այն անձի համար, ումից վերցվել են: Փոխապատաստման գործընթացում ընդգրկված երրորդ կողմը, ինչպիսիք են բժշկական անձնակազմը կամ հյուսվածքների բանկը, չեն կարող եկամուտներ ստանալ օրգաններից կամ հյուսվածքներից:

Բացառություն են կազմում հետևյալ դեպքերը, երբ չստացված օգուտները կամ կատարված (կատարվելիք) ծախսերը կարող են փոխհատուցվել.

1. եթե անձը որոշակի օգուտներից է զրկվում փոխապատաստման պատճառով, խոսքը օրինական ցանկացած եկամուտն է, որն անձը կստանար օրգաններ կամ հյուսվածքներ չստալու դեպքում, և, եթե օրգաններ կամ հյուսվածքներ վերցնելու արդ-

յունքում անձի մոտ որոշակի չնախատեսված բարություններ են առաջանում, որոնք կանխելու համար անհրաժեշտ են լրացուցիչ ծախսեր ենթադրող գործողություններ իրականացնել, ապա նման ծախսերը ենթակա են փոխհատուցման,

2. բժշկական կամ տեխնիկական ծառայությունների համար արդարացված ծախսերը: Այս ծախսերը փոխապատաստման գործընթացի հետ ուղղակիորեն կապված ծախսերն են, որոնք ընդգրկում են օրգանների և հյուսվածքների վերականգման, փոխադրման, նախապատրաստման, պահպանման համար անհրաժեշտ ծախսերը, որոնք կարող են հիմք հանդիսանալ ողջամիտ փոխհատուցման:

Հոդվածի 2-րդ պարագրաֆը հստակ արգելում է ֆինանսական օգուտներ ստանալու նպատակով օրգանների և հյուսվածքների փոխապատաստման հետ կապված որևէ բանի գովազդը: Սակայն, սա առնչվում է բացառապես Արձանագրությամբ նախատեսված օրգաններին և հյուսվածքներին: Այն չի առնչվում այնպիսի ապրանքների, ինչպիսիք են օրինակ՝ մազերը կամ եղունգները, որոնք հանդիսանում են անպիտան հյուսվածքներ և որոնց վաճառքը չի վիրավորում մարդու արժանապատվությունը¹² :

Արգելվում է նաև օրգանների և հյուսվածքների առևտուրը¹³ : Օրգանների կամ հյուսվածքների թրաֆիքինգը նման անօրինական առևտրի և ուղղակիորեն ֆինանսական օգուտներ ստանալու կարևոր օրինակներ են: Օրգանների և հյուսվածքների թրաֆիքինգով զբաղվողները կարող են կիրառել նաև բռնություն կամ բռնության սպառնալիք՝ որպես խթանի հավելյալ կամ այլընտրանքային միջոց: Նման պրակտիկան որոշակի մտահոգության տեղիք է տալիս, որովհետև այն շահագործում է խոցելի մարդկանց և կարող է խաթարել փոխապատաստման համակարգի նկատմամբ մարդկանց հավատը: Սա չի նշանակում, որ բռնությունը կամ դրա կիրառման սպառնալիքը չեն կարող խախտել Արձանագրությամբ երաշխավորված այլ իրավունքներ և սկզբունքներ նույնպես: Սրա հիման վրա Կողմերը պարտավոր են օրգանների և հյուսվածքների թրաֆիքինգը կամ օրգանների ու հյուսվածքների ձեռնարկատիրական առևտրի փորձերը կանխելու նպատակով համապատասխան սանկցիաներ կիրառել¹⁴ :

ՀՀ օրենսդրությունը որոշակիորեն անդրադառնում է այս հիմնախնդրին: «Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխապատաստելու մասին» ՀՀ օրենքի¹⁵ 2-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ արգելվում է կենդանի կամ դիակալին դոնո-

րից վերցված օրգանների և հյուսվածքների առու-վաճառքը: ««Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխապատվաստելու մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքով¹⁶ նախատեսվում է 2-րդ հոդվածի 2-րդ մասը շարադրել նոր խմբագրությամբ հետևյալ բովանդակությամբ. «Կենդանի կամ դիակային դոնորից վերցված օրգանները և հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելն արգելվում է: Մույն օրենքի իմաստով շահույթ է համարվում անձամբ կամ միջնորդի միջոցով իր կամ այլ անձի համար դրամ, գույք, գույքի նկատմամբ իրավունք, արժեթղթեր կամ որևէ այլ առավելություն ստանալը կամ պահանջելը կամ ստանալու խոստումը կամ առաջարկն ընդունելը»: Թեև նշված դրույթով ամրագրվում է, որ օրենքի պահանջները խախտողը ենթակա է պատասխանատվության, սակայն նման պատասխանատվություն ՀՀ քրեական օրենսգրքով դեռ ամրագրված չէ: Հաշվի առնելով միջազգային առկա փորձը՝ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը գտել է, որ. «Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխապատվաստելու մասին» ՀՀ օրենքի ներկա իրավակարգավորման պայմաններում Հայաստանում մույնպես անձը երաշխավորված հնարավորություն ունի անարգել արտահայտել իր կամքը՝ կապված իր մահից հետո դիակային դոնոր հանդես գալու խնդրի վերաբերյալ, որով երաշխավորվում է ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ, 14-րդ, 16-րդ և 17-րդ հոդվածներով նախատեսված նրա իրավունքների ու ազատությունների իրացվելիությունը, իսկ, եթե այդպիսի որոշումը որևէ պատճառով առկա (հստակ) չէ, ապա օրենքի վիճարկվող նորմերն արգելում են դիակի օրգանների, հյուսվածքների փոխապատվաստում՝ առանց նրա հարազատների (ազգականների) համաձայնության, որը մույնպես հետապնդում է սոցիալապես արդարացի նպատակ:

Միաժամանակ, Սահմանադրական դատարանն արձանագրում է, որ մեր երկրում օրենքով նախատեսված առկա լուծումները և ենթաօրենսդրական իրավակարգավորումները՝ որպես մեկ միասնական համակարգ, թերի են ու ոչ լիարժեք¹⁷:

Օրգանների և հյուսվածքների փոխապատվաստման հետ կապված որոշակի սկզբունքներ արտացոլված են նաև այլ երկրների բարձրագույն դատական ատյանների իրավական դիրքորոշումներում: Օրինակ՝ Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրական դատարանը նշել է, որ մարդու օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխապատվաստելը հանդիսանում է քաղաքացու կյանքը փրկելու և առողջությունը վերականգնելու միջոց և կարող է

իրականացվել հումանիզմի այն սկզբունքներով, որպիսիք հռչակված են միջազգային հանրության կողմից, պայմանավորված չեն զիտության և հանրության շահերով¹⁸: Շվեյցարիայի Դաշնային դատարանը գտել է, որ, եթե մահացած անձը չի հստակեցրել իր ցանկությունն օրգանների և հյուսվածքների հեռացման դեմ, ապա նրա մերձավոր ազգականը կարող է առարկել նման գործընթացի դեմ, հետևաբար՝ այդպիսի օրենքը ծառայում է հասարակության շահերին՝ խրախուսում է օրգանների նվիրաբերումը և կանխում ցանկացած չարաշահում: Հաշվի առնելով նշվածը՝ օրենքը կարող է կիրառվել սահմանադրությանը համապատասխան ձևով¹⁹:

Օրգանների հեռացման նպատակով օրգանների, հյուսվածքների և բջիջների թրաֆիքինգի ու մարդկանց թրաֆիքինգի վերաբերյալ Եվրոպայի Խորհրդը և Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունը համատեղ ուսումնասիրության արդյունքում որոշակի հետևությունների են հանգել, որոնք արտացոլված են այդ հետազոտության համառոտ ամփոփագրում²⁰: Համատեղ հետազոտության համար որպես հիմք է ընդունում մարդու մարմինը կամ դրա մասերը ֆինանսական օգուտի աղբյուր դարձնելու արգելքը, որն իրավաբանորեն պարտադիր փաստաթղթում (Կոնվենցիայում) առաջին անգամ ամրագրվել է 1997 թվականին: Այնուհետև, այս սկզբունքը վերահաստատվել է Արձանագրության մեջ: Մարդու մարմինը կամ դրա մասերը ֆինանսական օգուտի աղբյուր դարձնելու արգելքը շատ կարևոր նշանակություն ունի՝ ալտրոիզմի վրա հիմնված ինչպես կենդանի դոնորներից, այնպես էլ դիակային դոնորներից նվիրատվության համակարգը վտանգի չենթարկելու համար, որը պետք է հիմք հանդիսանա օրգանների փոխապատվաստման համակարգի համար: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ օրգանների թրաֆիքինգը գոյություն ունի օրգանների հասանելիության բացակայության պատճառով՝ էական նշանակություն ունի այնպիսի կազմակերպական միջոցների ձեռնարկումը, որոնք կբարձրացնեն փոխ-պատվաստման համար օրգանների հասանելիության աստիճանը: Մարդու մարմինը կամ դրա մասերը ֆինանսական օգուտի աղբյուր դարձնելու արգելքի սկզբունքի ապահովումը պետք է լինի օրգանների փոխապատվաստման հարցում կարևորագույն հիմնախնդիրը: Օրգանների փոխապատվաստմանն առնչվող ցանկացած ազգային օրենսդրություն պետք է համապատասխանի այս սկզբունքին: Միջազգային մակարդակում շահագրգիռ բոլոր կողմերի մասնակցությամբ պետք է տրվի օրգանների,

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

հյուսվածքների և բջիջների թրաֆիքինգի բնորոշումը: Ընդգծելով, որ ցանկացած ազգային օրենսդրություն պետք է հիմնվի մարդու մարմինը կամ դրա մասերը ֆինանսական եկամտի աղբյուր դարձնելու արգելքի սկզբունքի վրա՝ որպես նման բնորոշման ելակետ պետք է ընդունվի այն գաղափարը, որ ազգային համակարգից դուրս օրգանների փոխապատվաստման նպատակով օրգանների վերաբերյալ ցանկացած գործարք պետք է դիտարկվի որպես օրգանների թրաֆիքինգ:

Այս ելակետային հիմնախնդրին արդեն իսկ անդրադարձել է ՀՀ Սահմանադրական դատարանը, որն իր ՄԳՈ-913 որոշման²¹ եզրափակիչ մասի 1-ին կետում նշել է. «Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխապատվաստելու մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ հոդվածն այն մասով, որով առնչվում է Հայաստանում չիրականացվող փոխապատվաստման հանգամանքներում դիակալին դոնորից օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ վերցնելուն, ճանաչել Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 1-ին մասին և 14-րդ հոդվածին հակասող և անվավեր»:

2003 թվականին Հունաստանի Հանրապետության նախաձեռնությամբ Եվրոպական Միության Խորհրդի կողմից ընդունվել է մարդու օրգանների և հյուսվածքների թրաֆիքինգի կանխարգելման և վերահսկողության մասին շրջանակային որոշում²², որի 2-րդ հոդվածը թվարկում է մարդու օրգանների թրաֆիքինգին վերաբերող հանցագործությունները:

Մասնավորապես՝ Յուրաքանչյուր Անդամ Պետություն պարտավոր է միջոցներ ձեռնարկել երաշխավորելու, որ հետևյալ գործողությունները լինեն պատժելի.

1. Մարդկանց հավաքագրումը, տեղափոխումը, փոխանցումը, թաքցնելը կամ ստանալը՝ ներառյալ մարդկանց նկատմամբ վերահսկողության փոխանակումը կամ փոխանցումը, եթե՝

ա) ուժ կամ ուժի սպառնալիք է կիրառվել՝ ներառյալ առևանգումը կամ

բ) խաբելու միջոցներ են կիրառվել կամ

գ) իշխանական լիազորությունները կամ խոցելի կարգավիճակը չարաշահվել են այն իրավիճակում, երբ անձը չի ունեցել իրական կամ ողջամիտ հնարավորություն խուսափելու այդ չարաշահումից կամ

դ) վճարումներ են կատարվում կամ օգուտներ են ստանում կամ տալիս այն նպատակով, որպեսզի ստանան այն անձի համաձայնությունը, ով վերահսկողություն ունի այլ անձի նկատմամբ, ում օրգանը կամ հյուսվածքները վերցնելու նպատակ է

հետապնդվում:

2. ա) Բռնություն, սպառնալիք կիրառելու կամ խաբելու միջոցով կենդանի դոնորի օրգանը հեռացնելը,

բ) այն դոնորի օրգանի հեռացումը, ով համաձայնել է հետագա վճարման կամ ֆինանսական խրախուսման խոստման դիմաց,

գ) ուղղակիորեն կամ երրորդ անձանց միջոցով դոնորին ֆինանսական խրախուսման վճարումը, առաջարկը կամ խոստումը, որպեսզի ձեռք բերվի դոնորի համաձայնությունը հեռացնել օրգանը,

դ) դոնորի կողմից կամ երրորդ անձի կողմից ֆինանսական խրախուսում պահանջելը կամ ֆինանսական խրախուսում ստանալը, որի դիմաց դոնորը կտա իր համաձայնությունը հեռացնել օրգանը,

ե) ա, բ, գ և դ կետերում նախատեսված գործողություններում որպես միջնորդ հանդես գալը,

զ) առաջարկելու կամ ձեռք բերելու կամ, առավել ընդհանուր, մարդու օրգանների և հյուսվածքների թրաֆիքինգի նպատակով ֆինանսական խրախուսում պահանջելը, ստանալը, առաջարկելը կամ խոստանալը:

3. ա) 1-ին և 2-րդ մասերում նախատեսված գործողությունների միջոցով մարդու օրգաններ գնելը, տիրապետելը, պահպանելը, փոխադրելը, ներկրելը, արտահանելը կամ տիրապետումը փոխանցելը,

բ) բժշկական կամ բուժբույրական անձնակազմի կողմից օրգանի փոխապատվաստմանը մասնակցելը, եթե իմացել են, որ այն իրականացվում է վերոնշյալ գործողությունների միջոցով:

Ալտրուիստական նպատակներով նվիրաբերված արյան օգտագործումը ֆինանսական օգուտներ ստանալու նպատակով, որի համար անձը, ումից արյունը վերցվել է, ուղղակիորեն չի տվել իր համաձայնությունը, կարող է որոշակի խնդիրներ առաջացնել: Արյան օգտագործումը պետք է սահմանափակվի բժշկական հիմնարկի շրջանակներով, որտեղ այն հավաքվել է, և դրա առևտրայնացումը պետք է բացառվի: Այս ռազմավարությունը կարող է առաջարկել և՛ էթիկայի, և՛ կանոնակարգվածության տեսանկյունից արյան օգտագործման ոլորտում առկա տարբեր հիմնախնդիրների հաշտեցման տեսանկյունից: Համաձայնություն նախապես ստանալը կարող է անձին ապահովել անհրաժեշտ տեղեկատվությամբ և լուծել ինչպես արյունն օգտագործելու կամ չօգտագործելու հարցը, այնպես էլ օգտագործման սահմանափակումների հարցը²³: Սեփականության իրավունքի ճանաչումը դեռ չի նշանակում առևտրայնացման իրավունքի

ճանաչում: Հակառակը, նման չճանաչումը մարմնին և դրա մասերին տալիս է անորոշ իրավական կարգավիճակ՝ դրանով իսկ օգնելով դրանք պաշտպանել անընդունելի առևտրային շահագործումից²⁴:

ԵԱՀԿ՝ Մարդկանց թրաֆիքինգի դեմ պայքարի հատուկ ներկայացուցչի և համակարգողի գրասենյակի կողմից կազմվել է օրգաններ վերցնելու նպատակով մարդկային թրաֆիքինգի վերաբերյալ փաստաթուղթ, որտեղ ներկայացվում են որոշակի առաջարկներ դրա դեմ պայքարն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով:

Ընդհանուր հետևությունն այն է, որ անձանց լայն շրջանակ պետք է քրեական պատասխանատվության ենթարկվի նման գործունեությամբ զբաղվելու կամ նպաստելու համար: Բացի միջնորդներից, քրեական պատասխանատվության ենթակա պետք է լինեն նաև փոխպատվաստման վիրահատական գործընթացի մեջ ներգրավված բժշկական, բուժքույրական և տեխնիկական անձնակազմերը: Անհրաժեշտ է նաև քրեականացնել բժշկական անձնակազմի գործողությունները, որոնք ներգրավված են այն անձի հետագա բժշկական խնամքի գործընթացին, ով օրգանը ձեռք է բերել արտասահմանում և այդ մասին տեղյակ չի պահել իշխանություններից²⁵:

Օրգանների առևտրի միջազգային ցանցեր են ստեղծվում, որի պատճառով ազգային իշխանությունների համար դժվարանում է նման հանցագործությունների դեմ պայքարը: Քանի որ նման ցանցերում մեծ է բժշկական մասնագիտություն ունեցողների դերը, պետք է մեծ ուշադրություն դարձնել նրանց գործունեությանը, թրաֆիքինգի ցանցերին ներգրավելու կանխելու նպատակով անհրաժեշտ է նրանց՝ իրավական և բարոյական պարտականությունների վերաբերյալ տեղեկացնելուն ուղղված միջոցներ ձեռնարկել²⁶:

Այսպիսով, իրականացված ուսումնասիրության արդյունքում հանգում ենք հետևյալին.

1. ՀՀ Սահմանադրությունը չի արգելում օրգանների և հյուսվածքների փոխպատվաստումը, այլ միայն մարդու օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելը:
2. Անհրաժեշտ է միանալ այս ոլորտը կարգավորող միջազգային փաստաթղթերին, որը հնարավորություն կտա, ճանաչելով այլ երկրներում ընդունված միասնական մոտեցումները, այլ երկրների և միջազգային կազմակերպությունների հետ համագործակցելու ու համատեղ աշխատելու միջոցով պայքարել մարդու օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելու ոչ իրավաչափ

երևույթի դեմ, քանի որ դրա վտանգավորությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելը կրում է միջազգային ցանցային բնույթ:

3. Որպեսզի այս արգելքը գործնականում երաշխավորվի, անհրաժեշտ է լիարժեք կանոնակարգել օրգանների և հյուսվածքների փոխպատվաստման ողջ գործընթացը:

4. Օրենսդրությամբ հստակ սահմանել օրգանների և հյուսվածքների փոխպատվաստման գործընթացի բոլոր մասնակիցների՝ բժշկական, բուժքույրական և տեխնիկական անձնակազմերի, միջնորդների և այս գործընթացին որևէ կերպ առնչվող անձանց իրավունքները և պարտականությունները:

5. Բոլորի համար ստեղծել հավասար պայմաններ՝ օրգանների և հյուսվածքների փոխպատվաստման գործընթացից օգտվելու համար:

6. Օրենսդրությամբ սահմանել պատասխանատվության միջոցներ, այդ թվում՝ քրեական պատասխանատվության, բոլոր այն ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձանց նկատմամբ, որոնք որևէ եղանակով կկազմակերպեն, կնպաստեն օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելուն:

7. Որպես օրգաններն ու հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելու դեպքեր չեն կարող դիտարկվել այն փոխհատուցումները, վճարումները, ողջամիտ պարգևները, որոնք կապված են, մի կողմից, փոխպատվաստման արդյունքում անձի ունեցած կորուստների հետ՝ չստացած աշխատավարձը կամ օրինական այլ եկամուտը, որն անձը կստանար որպես դոնոր հանդես չգալու դեպքում, ինչպես նաև օրգաններ կամ հյուսվածքներ վերցնելուց հետո անձի առողջությունը պահպանելուն ուղղված ծախսեր, և, մյուս կողմից, այն ծախսերը, որոնք կապված են օրգանների պահպանման, փոխադրման, դեղորայքի, տեխնիկական սպասարկման սպահովման ծախսերի հետ:

8. Մարդը կարող է իր պատկերացումների, ընկալումների, համոզմունքների, արժեքային համակարգի շրջանակներում հանդես գալ որպես օրգանների ու հյուսվածքների դոնոր: Այսինքն՝ կամավոր և իր հայեցողությամբ օգտվել ֆիզիկական անձնունիտիության իրավունքից: Օրգանները և հյուսվածքները շահույթի աղբյուր դարձնելու վտանգը կայանում է նրանում, որ նման հնարավորության առկայության դեպքում մարդը կարող է իր կամքից անկախ կամ իր կամքին հակառակ «դառնալ» օրգանների և/կամ հյուսվածքների դոնոր, ինչը հակասում է կամավորության սկզբունքին,

հետևաբար՝ կարող է հանգեցնել սահմանադրական մի շարք հիմնական իրավունքների՝ կյանքի իրավունքի, ֆիզիզկական անձեռնմխելիության իրավունքի, արժանապատվության հարգման իրավունքի, հավասարության իրավունքի խախտումների:

¹ Տե՛ս, Charter of Fundamental Rights of the European Union, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>.

² Տե՛ս, Participants in the International Summit on Transplant Tourism and Organ Trafficking convened by The Transplantation Society and International Society of Nephrology in Istanbul, Turkey, April 30–May 2, 2008. http://multivu.prnewswire.com/mnr/transplantationsociety/33914/docs/33914-Declaration_of_Istanbul-Lancet.pdf, p 3.

³ Տե՛ս, Sixty-third world health assembly, Human organ and tissue transplantation, WHA63.22 Agenda item 11.21 21 May 2010, http://apps.who.int/gb/cbwaha/pdf_files/WHA63/A63_R22-en.pdf?ua=1, p. 1-2.

⁴ Տե՛ս, Who Guiding Principles On Human Cell, Tissue And Organ Transplantation, As endorsed by the sixty-third World Health Assembly in May 2010, in Resolution WHA63.22. http://www.who.int/transplantation/Guiding_PrinciplesTransplantation_WHA63.22en.pdf?ua=1, p 5.

⁵ Տե՛ս, Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation, World Health Organization (WHO), Geneva, November 2009, <http://www.who.int/transplantation/activities/en/>, Point 9.

⁶ Տե՛ս, նույն տեղում, Point 71.

⁷ Տե՛ս, Participants in the International Summit on Transplant Tourism and Organ Trafficking convened by The Transplantation Society and International Society of Nephrology in Istanbul, Turkey, April 30–May 2, 2008. http://multivu.prnewswire.com/mnr/transplantationsociety/33914/docs/33914-Declaration_of_Istanbul-Lancet.pdf, p 2.

⁸ Տե՛ս, Participants in the International Summit on Transplant Tourism and Organ Trafficking convened by The Transplantation Society and International Society of Nephrology in Istanbul, Turkey, April 30–May 2, 2008. http://multivu.prnewswire.com/mnr/transplantationsociety/33914/docs/33914-Declaration_of_Istanbul-Lancet.pdf, p 3.

⁹ Տե՛ս, Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины: Конвенция о правах человека и биомедицине, Овьедо, 4 апреля 1997 года, <https://rm.coe.int/168007d004>.

¹⁰ Տե՛ս, ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 14 սեպտեմբերի 2010 թվականի ՍԴ-Ո-913 որոշում, հասանելի է ՀՀ Սահմանադրական դատարանի պաշտոնական էլեկտրոնային կայքում հետևյալ հասցեով՝ <http://concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-913.pdf>, 6-րդ կետ:

¹¹ Տե՛ս, Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, <https://rm.coe.int/1680081562>.

¹² Տե՛ս, Explanatory Report (ETS 186) to the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, <https://rm.coe.int/16800d37ac>.

¹³ Տե՛ս, Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, <https://rm.coe.int/1680081562>, Article 22.

¹⁴ Տե՛ս, Explanatory Report (ETS 186) to the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, <https://rm.coe.int/16800d37ac>.

¹⁵ Տե՛ս, «Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխապատվաստելու մասին» ՀՀ օրենք, ընդունված է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2002 թվականի ապրիլի 16-ին <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=71622>.

¹⁶ Տե՛ս, 2018 թվականի մարտի 2-ին ՀՀ Ազգային ժողովի՝ առաջին ընթերցմամբ ընդունված՝ ««Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխապատվաստելու մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենք, http://parliament.am/draft_history.php?id=9613.

¹⁷ Տե՛ս, ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 14 սեպտեմբերի 2010 թվականի ՍԴ-Ո-913 որոշում, հասանելի է ՀՀ Սահմանադրական դատարանի պաշտոնական էլեկտրոնային կայքում հետևյալ հասցեով՝ <http://concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-913.pdf>, 6-րդ կետ:

¹⁸ Տե՛ս, Определение Конституционного Суда РФ от 4 декабря 2003 г. N 459-О «Об отказе в принятии к рассмотрению запроса Саратовского областного суда о проверке конституционности статьи 8 Закона Российской Федерации “О трансплантации органов и (или) тканей человека”», доступно на официальном сайте Конституционного Суда Российской Федерации по электронному адресу <http://ksportal.garant.ru:8081/SESSION/PILOT/main.htm>.

- ¹⁹ Տե՛ս, ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 14 սեպտեմբերի 2010 թվականի ՍԳՈ-913 որոշում, հասանելի է ՀՀ Սահմանադրական դատարանի պաշտոնական էլեկտրոնային կայքում հետևյալ հասցեով՝ <http://concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-913.pdf>, 6-րդ կետ:
- ²⁰ Տե՛ս, Executive summary of the Joint Council of Europe/United Nations Study on trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs, <https://rm.coe.int/168070caab>.
- ²¹ Տե՛ս, ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 14 սեպտեմբերի 2010 թվականի ՍԳՈ-913 որոշում, հասանելի է ՀՀ Սահմանադրական դատարանի պաշտոնական էլեկտրոնային կայքում հետևյալ հասցեով՝ <http://concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-913.pdf>, 6-րդ կետ:
- ²² Տե՛ս, Initiative of the Hellenic Republic with a view to adopting a Council Framework Decision concerning the prevention and control of trafficking in human organs and tissues, (2003/C 100/13), Date of document: 26/04/2003; Official Journal of the European Union [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52003IG0426\(02\)](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52003IG0426(02)).
- ²³ Տե՛ս, Carlo Petrini, *Ethical and legal considerations regarding the ownership and commercial use of human biological materials and their derivatives*, Journal of Blood Medicine, 2012; p 3, available at <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3440234/> pp. 87–96:
- ²⁴ Տե՛ս, Carlo Petrini, *Is my blood mine? Some comments on the Convention on Human Rights and Biomedicine*, Blood Transfus. 2013 Jul; 11(3), available at <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3729117/>, pp. 321–323.
- ²⁵ Տե՛ս, OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, Trafficking in Human Beings for the Purpose of Organ Removal in the OSCE Region: Analysis and Findings, Occasional Paper Series no. 6 (July 2013), <http://www.osce.org/secretariat/103393?download=true>, p 36.
- ²⁶ Տե՛ս, նույն տեղում, p 59.

Գրականություն

1. ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ 2010 թվականի սեպտեմբերի 14-ի ՍԳՈ-913 որոշում:
2. «Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխպատվաստելու մասին» 2002 թվականի ապրիլի 16-ի ՀՀ օրենք:
3. «Մարդուն օրգաններ և (կամ) հյուսվածքներ փոխպատվաստելու մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 2018 թվականի մարտի 2-ի ՀՀ օրենք:
4. Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с применением достижений биологии и медицины: Конвенция о правах человека и биомедицине, Овьедо, 4 апреля 1997 года.
5. Определение Конституционного Суда РФ от 4 декабря 2003 г. N 459-О “Об отказе в принятии к рассмотрению запроса Саратовского областного суда о проверке конституционности статьи 8 Закона Российской Федерации “О трансплантации органов и (или) тканей человека”.
6. Charter of Fundamental Rights of the European Union.
7. Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin.
8. Explanatory Report (ETS 186) to the Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin.
9. Participants in the International Summit on Transplant Tourism and Organ Trafficking convened by The Transplantation Society and International Society of Nephrology in Istanbul, Turkey, April 30–May 2, 2008.
10. Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation, World Health Organization (WHO), Geneva, November 2009.
11. Who guiding principles on human cell, tissue and organ transplantation, as endorsed by the sixty-third World Health Assembly in May 2010, in Resolution WHA63.22.
12. OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, Trafficking in Human Beings for the Purpose of Organ Removal in the OSCE Region: Analysis and Findings, Occasional Paper Series no. 6 (July 2013).
13. Executive summary of the Joint Council of Europe/United Nations Study on trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs.
14. Initiative of the Hellenic Republic with a view to adopting a Council Framework Decision concerning the prevention and control of trafficking in human organs and tissues, (2003/C 100/13), Date of document: 26/04/2003; Official Journal of the European Union.
15. Carlo Petrini, Ethical and legal considerations regarding the ownership and commercial use of human biological materials and their derivatives, Journal of Blood Medicine, 2012.
16. Carlo Petrini, Is my blood mine Some comments on the Convention on Human Rights and Biomedicine, Blood Transfusion. 2013 Jul; 11(3).

Արտուր Նապետյան

Аспирант юридической кафедры Европейской
региональной образовательной академии

РЕЗЮМЕ

Некоторые рассмотрения о конституционном запрете в областях медицины и биологии сделать источником выгоды человеческие органы и текстуры.

В статье в свете различных правовых актов, теоретических источников и практики высших судебных органов некоторых государств был представлен ряд актуальных вопросов, касающихся конституционного запрета в областях медицины и биологии сделать источником выгоды человеческие органы и текстуры.

Были затронуты позитивные обязанности государства в этой области.

На основе анализа были сделаны некоторые теоретические обобщения и были представлены научно-исследовательские рекомендации.

Ключевые слова: медицина, биология, человеческий орган, текстура, клетка, прибыль, финансовая компенсация.

Artur Nahapetyan

PhD student at the Law Department at
European Regional Educational Academy

SUMMARY

Some considerations on the constitutional prohibition in the fields of medicine and biology to make a source of benefit the human organs and textures

In the article in the light of various legal acts, theoretical sources and the practice of the supreme judicial bodies of some states have been presented a number of topical issues regarding the constitutional prohibition in the fields of medicine and biology to make a source of benefit the human organs and textures.

It was touched upon the positive responsibilities of the state in this area.

Based on the analysis have been made some theoretical generalizations and have been presented scientific-researched recommendations.

Key words: medicine, biology, human organ, texture, cell, profit, financial compensation.

ՄԱՄՎԵԼ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Գավառի պետական համալսարանի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ

**ՀԱՅՈՑ ՏՐԴԱՏ ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ՄԱՆԱՏՐՈՒԿ
ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՆՁԵՐԻ ՆՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ
(ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԵՎ ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՒՑՄԱՆ
ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՈՎ ՈՒ ՄԵԹՈԴՆԵՐՈՎ)**

Հոդվածում քննության է առնվում հայոց պատմագրության մեջ տեղ գտած և լայն ճանաչում ստացած կեղծ տեսակետն այն մասին, որ Սանատրուկ թագավորը եղել է Տրդատ Առաջին թագավորի որդին և թագավորել է նրանից հետո, մ.թ. 75/78-110 թթ.: Իրավաբանական և տրամաբանական միջոցներով ու եղանակներով՝ ապացուցվում է, որ նրանք նույն անձինք են: Փաստվում է նաև, որ նախաքրիստոնեական Հայաստանում գործել է զրադաշտական իրավական սիստեմը (համակարգը):

Հիմնաբառեր- Տրդատ Առաջին, Սանատրուկ, Ներոն, Գառնիի հունարեն արձանագրություն, Մեծ Հայք, Պարթևաստան, Հռոմեական կայսրություն:

Հայ պատմագրության մեջ մեծ շփոթություն է տիրում Տրդատ (Տիրիդատ) Առաջին և Սանատրուկ հայոց թագավորների պատմականության ու անձների շուրջ: Չարմանք է հայտնվում, թե ինչու՞ Մովսես Խորենացին Տրդատ Առաջին Արշակունու նման նշանավոր թագավորի մասին որևէ տեղեկություն չի հաղորդում, և դա այն դեպքում, երբ այս թագավորը և նրա եղբայր Պարթևական տերության արքայից արքա Վաղարշակ (Վաղարշ, Վոլոգեզ) Առաջինը Մեծ Հայքի պետության և հայ ժողովրդի կյանքում խիստ կարևոր դերակատարություն են ունեցել: Նրանք իրենց գործունեությամբ նշանակալի հետք են թողել ոչ միայն Իրանի և Հայաստանի, այլև Հռոմեական կայսրության պատմության մեջ: Կարելի է պնդել, որ 1-ին դարի երկրորդ կեսին, շուրջ 20 տարի, Հռոմեական կայսրությունն առավելապես զբաղված է եղել այս թագավորների և նրանց ներկայացրած պետությունների հետ հարաբերությունները կարգավորելու խնդրով: Նրանց գործունեության մասին տեղեկություններ կան Տակիտոսի «Տարեգրություններ» («Անալներ») և Դիոն Կասիոսի «Հռոմեական պատմություն»² աշխատություններում: Տիգրան Երկրորդից հետո Տրդատ Առաջինը եղել է Մեծ Հայքի ամենահայտնի և արևմտյան հեղինակների վրա վառ տպավորություն թողած թագավորը: Այսբանից հետո հնարավոր է արդյոք, որ Մովսես Խորենացու նման պատմիչն այս թագավորի ու նրա գործունեության մասին տեղյակ չլիներ, և նրա մասին տեղեկություններ չհայտնեի: Իսկ Մ. Խորենացին իր «Հայոց պատ-

մության» մեջ իսկապես մ.թ. 1-ին դարում Մեծ Հայքում թագավորած Տրդատ անունով թագավոր չի հիշատակում: Նրա փոխարեն հիշատակվում է մոտավորապես այդ նույն ժամանակ թագավորած Սանատրուկ անունով մի թագավոր:

Հայ և օտար պատմաբաններն այդ առեղծվածը պարզելու համար գնացել են հեշտ և, կարծում ենք, ոչ գիտական ուղիով: Նրանցից ոմանք նույնացրել են ոչ թե Տրդատ Առաջինին և Սանատրուկին, այլ Մ. Խորենացու կողմից որպես մ.թ.ա. 2-րդ դարում Հայաստանի թագավոր ներկայացված Վաղարշակ Առաջին Արշակունուն և Տրդատ Առաջինին³: Մեկ այլ հեղինակ Տրդատ Առաջինին նույնացրել է Երվանդ թագավորի հետ⁴, որին Մ. Խորենացին ներկայացնում է որպես Սանատրուկ հայոց թագավորին անմիջականորեն հաջորդած ապօրինի թագավոր: Ա. Գարագաշյանը և Մ. Աբեղյանը նրան նույնացրել են Արտաշես Բ-ի (իրականում՝ Արտաշես Գ-ի) հետ, բայց որը, ըստ Մ. Խորենացու, եղել է Սանատրուկ թագավորի որդին և թագավորել էրվանդից հետո⁵: Ճիշտ չեն թվում նաև այն հեղինակները, որոնք նրան համարում են ոչ միայն ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր, այլև պարթևական հարստության հիմնադիրն այնտեղ⁶:

Բանավեճի առարկա է նաև Տրդատ Առաջինի (և Սանատրուկի) թագավորման ժամանակաշրջան հարցը: Լեոն գտնում է, որ Տրդատ Առաջինը թագավորել է 62-100 թվականներին և նրան հաջորդել է Աշխադարը: Իսկ Սանատրուկ անունով հայոց թագավոր, ըստ նրա, Մեծ Հայքում թագավորել է ոչ թե

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

1-ին դարի կեսերին, այլ «մ.թ. 190 թվականից, 6 տարի ժամկետով»⁷: Ն. Ադոնցը նույնպես Սանատրուկին համարում է 2-րդ դարի վերջում թագավորած և ասում, որ. «Նա Հայոց այն թագավորն է, որին իր մոտ կանչեց Կարակալյա կայսրը (211-217 թթ.) իբր, նրան ապստամբ որդիների հետ հաշտեցնելու համար...»⁸: Դա միանգամայն սխալ տեսակետ է: «Հայ ժողովրդի պատմության» քառահատորյակի հեղինակների կարծիքով էլ Տրդատ Առաջինը Մեծ Հայքում թագավորել է 66-78 թթ., իսկ նրա «որդի» Սանատրուկը՝ 78-110 թվականներին⁹: Հ. Մարկվարտը, իր հերթին, գտնում է, որ Սանատրուկ անունով հայոց թագավոր իսկապես գոյություն է ունեցել, բայց նա ու նրա որդի Վաղարշը թագավորել են Տրդատ Առաջինից անմիջապես հետո, 1-ին դարի վերջերին և 2-րդ դարի սկզբներին¹⁰: Հ. Մանուկյանը նույնպես կարծում է, որ Տրդատ Առաջինը թագավորել է 66-75 թթ., իսկ նրա «որդի» Սանատրուկը՝ 75-110 թթ.¹¹, և որ Սանատրուկը «նրան հաջորդած պետք է լիներ 75 և 110 թթ. միջև»¹²: Նա Տրդատ Առաջինի մահվան հավանական ժամանակը համարում է 75 թվականը և նշում, որ «Միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ նրան (Տրդատ Առաջինին - Ս.Խ.) հաջորդած պիտի լիներ (75 և 110 թթ. միջև) Սանատրուկ թագավորը, որի թագավորման ժամանակաշրջանը պատմագետների մեծագույն մասը թյուրիմացաբար տարել է 2-րդ դարի վերջերը»: Այնուհետև, Հ. Մանանդյանը, հետևելով Դիոն Կասիոսի երկի համապատասխան հատվածի (LXXV 9.6) ծանոթագրություններին¹³, գտնում է նաև, որ «Սանատրուկը և նրա որդին՝ Վաղարշը, ոչ թե Սեպտիմիոս Սևերոս կայսեր (193-211 թթ.) ժամանակին է վերաբերում, ինչպես պատմագրության մեջ ենթադրվում է, այլ Տրայանոս կայսեր (98-117 թթ.) վերջին տարիներին, և, հավանորեն, 116 թվականին»: Այնուհետև նույն տեղում Հ. Մանանդյանը բերում է Դիոն Կասիոսի «Հռոմեական պատմության» վերոնշյալ հատվածը (LXXIV 9. 6), որում Դիոն Կասիոսը պատմում է հետևյալը. «Երբ Վաղարշը՝ Սանատրուկի որդին, իր գործերը շարեց Սևերոսի գործերի առջև և մինչև ճակատամարտ տալը (հռոմեացիների դեմ) խնդրեց զինադարարի մասին, ապա ստացավ այն: (Տրայանոսը) նրա մոտ ուղարկեց դեսպաններ և խաղաղության հաստատման համար նրան նվիրեց Հայաստանի մի մասը»¹⁴: Դիոն Կասիոսի այս տողերից և դրանց կապակցությամբ նրա գրքի խմբագիրների տողատակի ծանոթագրությունից պարզ է դառնում, որ Սանատրուկի մասին «աղոտ հիշողությունները» վերաբերում են Պարթևստանի թագավոր Խոսրով Առաջինի (109-128 թթ.) եղբայր Միհրդատի որդի

Սանատրուկին, և ոչ թե հայոց Սանատրուկ թագավորին: Պարթև Միհրդատի որդի Սանատրուկը երբեք հայոց թագավոր չի եղել, բայց ակտիվորեն և հաջողությամբ պայքարել է Տրայանոսի գործերի դեմ, սակայն սպանվել է իր ազգականների ձեռքով: Նրա որդի Վաղարշն էլ, որն ըստ Դիոն Կասիոսի վերոնշյալ տեղեկության, պատրաստվում էր ճակատամարտել Տրայանոս կայսեր գործարար Սևերոսի դեմ (և ոչ թե Սեպտիմիոս Սևերոս կայսեր), ապագա հայոց Վաղարշ Առաջին (117-140/141 թթ.) թագավորն է:

Լ. Շահինյանը նույնացնում է Հայոց Տրդատ Առաջին և Երվանդ թագավորներին, պատմական համարում նաև Երվանդին հաջորդած Արտաշես թագավորին, և պնդում, որ Սանատրուկ անունով հայոց թագավոր չի եղել: Միաժամանակ նա ենթադրում է, որ «Արտաշես Բ Արշակունու տեղը ժամանակագրորեն զբաղեցնող «Հայոց թագավորները (Սանատրուկ՝ 88-110, Աշխադար՝ 110-113, Պարթամասիր՝ 114, Վաղարշ Ա՝ 117-141) սույն պատահական, դեռևս անորոշ տեղեկությունների ու շփոթի հետևանք են...»¹⁵:

Գ. Սարգսյանն իր «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին» աշխատության մեջ Տրդատ Առաջինին համարում է Մեծ Հայքում Արշակունիների հարստության հիմնադիրը և գտնում, որ Մ. Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ նրան չի հիշատակել այն պատճառով, քանի որ նա «ժողովրդի հիշողության մեջ Արտաշես է դարձել»¹⁶: Նա գտնում է նաև, որ Սանատրուկ անունով հայոց թագավոր եղել է, և որ նա հաջորդել է Տրդատ Առաջինին¹⁷:

«Հայ ժողովրդի պատմության» ութհատորյակի 1-ին հատորում Տրդատ Առաջինին և նրա գործունեությանը ընդարձակ անդրադարձ է կատարված: Եվ դա հիմնականում՝ Տակիտոսի և Դիոն Կասիոսի աշխատությունների հիման վրա¹⁸: Հայտնվում է, որ «Հայոց թագավոր Տրդատ Ա-ի մահից հետո հայոց գահն է զբաղեցնում Սանատրուկը: Պիտի ենթադրել, որ Տրդատ Ա-ի մահից հետո պարթևների առաջարկով Հռոմը հաստատել էր սրան»¹⁹: Այնուհետև Տրդատ Առաջինը նույնացվում է Վաղարշակ Առաջինի հետ, և համարվում Մեծ Հայաստանում Արշակունյաց դինաստիայի հիմնադիր: Նշվում է նաև, որ իբր, ըստ Մ. Խորենացու «Վաղարշակը (հիմա՝ Տրդատ Ա) թագավորել է 22 տարի: Եթե Տրդատ Ա-ի թագավորության պաշտոնական թիվը վերցնենք 66 թվականը և ավելացնենք 22 տարի, կստանանք 88 թվականը, որ պիտի լիներ նրա մահվան տարեթիվը: Նույն տարիներին պետք է թագավորեր Սանատրուկը, ով 91 թվականին, այսինքն՝ իր գահա-

կալության երրորդ տարում դարձել է նաև Եղեսիայի թագավոր, և մնացել որպես այդպիսին մինչև 109 թվականը»²⁰ : Ենթադրություն է արվում նաև, որ Տրդատ Առաջին Արշակունին «թերևս մահացել է Բալուրակերտ (Փիլադելֆիա) ավանում, Մարանդ քաղաքի մոտակայքում, 88 թվականին»²¹ :

Պատմական ճշմարտությունն այն է, որ Տրդատ Առաջին Արշակունին և Սանատրուկը նույն անձն են: Եվ Մովսես Խորենացին իր երկում Տրդատ Առաջինին հիշատակում է միայն Սանատրուկ անունով (պատվանունով): Եվ նա ոչ մեկին, մանավանդ՝ Վաղարշակ Առաջինին և Արտաշես Առաջինին Տրդատ Առաջինի հետ չի շփոթում: Նա որոշակիորեն Սանատրուկից տարբերում է նաև նրան հաջորդած Երվանդ և Արտաշես թագավորներին:

Պատմահայրը «Սանատրուկ» անունը համարում է նրա դայակ Սանոտի անունից առաջացած: Նա պատմում է, որ Արգար թագավորի քույր Ավդեն իր շքախմբով դեպի Հայաստան ճամփորդելիս Կորդվաց լեռներում ձնաբքի մեջ է ընկել: Փոքրիկ Սանատրուկին, որը գտնվելիս է եղել Ավդեի շքախմբում, ցրտահարումից փրկել է նրա դայակ Սանոտը՝ հայոց իշխան Բյուրատ Բագրատունու քույրը և Խոսրեն Արծրունու կինը, մի սպիտակ շան օգնությամբ: Սանոտի անունով էլ, իբր հրաշքով կատարված այդ փրկության առթիվ, նա կոչվել է Սանատրուկ՝ «Սանոտի տված»²² :

Հր. Աճառյանը Սանատրուկ անունը՝ հետևելով Մ. Խորենացուն, ստուգաբանում է որպես «Սանոտի տուրք», կարծելով, որ նրա անունը «Սանոտ» անունից է ծագել: Նա նշում է նաև, որ այդ անունն ունի պարսկական ծագում²³, բայց փաստորեն չի ստուգաբանում: Այն չի ստուգաբանում նաև Ֆ. Յուստին իր «Իրանական անձնանունների բառարանում»: Նա բավարարվում է նշելով, որ դա պարթևական անուն է և թվարկում մի շարք թագավորների, որոնք կրել են Սանատրուկ անունը: Նրանց թվում հիշատակվում է նաև հայոց Սանատրուկ թագավորը²⁴ : Մեր կարծիքով, այդ անունն իսկապես պարթևական ծագում ունի, և այն նշանակում է «Արևի տված»: Սանոտ անունը նույնպես պետք է ստուգաբանել որպես «Արևոտ» կամ «Արևի Տուրք» (տված): Արև նշանակող «սան» արմատը պահպանվել է արիական կամ հնդեվրոպական որոշ լեզուներում՝ գերմաներեն «Sonne», անգլերեն «sun», ռուսերեն «солнце» ձևերում:

Գուցե հրաշքով փրկվելու հետևանքով էլ նրան այդ ժամանակ կնքել են հայկական որևէ գրադաշտական տաճարում և տվել այդ երկրորդ անունը: Գուցե նաև այդ անունը նրան շնորհել է պարթևների

թի թագավորներին կից և «թագավորներ դնող» ազգականների ու իմաստունների ատյանը (խորհուրդը)²⁵ : Եվ դա այն մեծագործությունների համար, որոնք նա կատարել է հայոց թագավոր և գրադաշտական մոզպետների մոզպետ եղած ժամանակ՝ աչքի ընկելով նոր սրբավայրեր, տաճարներ ու քաղաքներ կառուցելու, ավերվածները վերակառուցելու, գրադաշտական իրավունքը, արարողակարգերը հետևողականորեն վերականգնելու և մարդկանց կյանքը, որը խաթարվել էր հռոմեական արշավանքների հետևանքով, սովորական հուն մղելու համար: Այժմ այդ հարցերին դժվար է պատասխանել: Բայց որ գրադաշտական թագավորները ունեցել են մի քանի անուններ, դա էլ պատմական փաստ է: Այդ հարցում նրանք հետևել են աստվածների օրինակին: Օրինակ՝ Արամազդ աստվածահայրն ունի 72 անուն՝ թվարկված Ավեստայի «Օրմազդյաշտում»²⁶ : Տրդատ Առաջինն էլ, որպես աստված և աստվածների «դիցախառն» շառավիղ հանդիսացող թագավոր²⁷, պետք է ունենար շատ անուններ, որոնցից մեկն էլ եղել է Սանատրուկ անունը և այն Արշակունիների արքայանուններից է:

Տրդատ Առաջինի (Սանատրուկի) գրադաշտական քրմապետ և մոլի գրադաշտական լինելը (հետևաբար՝ նման անուն ունենալու հնարավորությունը) հաստատում է նաև Տակիտոսը: Վերջինիս հաղորդմամբ Տրդատ Առաջինի ավագ եղբայր՝ պարթևական Վաղարշ Առաջին արքայից արքան, 63 թվականի գարնանը Ներոն կայսրին հղած նամակով տեղեկացրել է, որ հանուն ընդհանուր խաղաղության ինքը համաձայն է, որ Տրդատը գնա Հռոմ՝ Ներոնից թագ ստանալու համար, բայց քրմապետական պարտականությունները նրան թույլ չեն տալիս դա անել²⁸ : Բայց Ներոնը՝ ցանկանալով ամեն գնով ապահովել Հռոմեացի պայմանագրի կնքումը (որով փաստորեն հիմք էր դրվում պարթև պետության քայքայմանը)՝ ձգտել է Տրդատին հրապուրել և տանել Հռոմ²⁹ : Եվ երբ Հռոմեացի պայմանագրով³⁰ փոխհամաձայնություն է ձեռք բերվել (Հռոմի կողմից պարտադրվել է), որ Ներոնից թագ ստանալու համար (Հռոմեացի պայմանագիրն ուժի մեջ մտնելու համար) Տրդատ Առաջինն անպայման պետք է գնա Հռոմ, ապա պարթևա-հայկական կողմը պայման է դրել, որ հայոց թագավորը Հռոմ գնա ցամաքային ճանապարհով: Եվ որ հռոմեական կողմը պետք է հատուցի ճանապարհորդության ծախսերը: Ներոնը դրան անմիջապես համաձայնել է:

Այդ ուղևորության մասին Պլինիոս Կրտսերը (61-111/113 թթ.) գրում է (Ա. Գարագաշյանի

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

թարգմանությամբ) հետևյալը. «Տրդատես մոգ եկեալ էր գտանել զնա (զՆերոն) ի Հռոմ, բերեալ յանձին իւրում զճաղանս Հայոց աշխարհին, և վասն այսորիկ իսկ կոխեր գնահանգան ընդ որս անցաներ: Չէր կամեցեալ երթալ ընդ ծով, զմոզքն արգելեալ համարին թքանել ի ծով և աւելորդօք ինչ կարետրօք մարդկութեան գտարրն զայն պղծել: Ուներ ընդ իւր մոգս, առնէր զՆերոն միջամուխ ի խնջոյսն մոգականս. սակայն կայսրն որ տայր նմա թագավորութիւն՝ չկարէր ընդունել ի նմանէ զարուեստ մոգութեան»³¹:

Հռոմ գնալը խելամիտ էր միայն ծովով: Բայց ծովի ջուրը, ինչպես ամեն տեսակի ջուր, ըստ գրադաշտական կրոնի (հրավունքի), սրբազան տարերք է համարվել, և գրադաշտական քրմապետը չէր կարող համաձայնել ծովային ճամփորդության, քանի որ ծովով նավարկել առանց ջրի մեջ աղբ թափելու և այդպիսով այն պղծելու՝ հնարավոր չէր³²: Իսկ ցամաքային ճանապարհով գնալը վտանգավոր էր և ծախսատար: Իրանական իրավահայտ աղբյուր հանդիսացող «Արտա Վիրապ Նամակի» 58-րդ գլխում Արտա Վիրապը դժոխքում տեսնում է մի մարդու հոգի, որն այնտեղ տառապում էր երկրային կյանքում «մեծ ջուրը», «ավազանի ջուրը» և «զնայուն ջուրը» պղծելու համար³³: Եվ այդ սրբազան տարերքը պղծողը կարող էր դժոխք ընկնել: Դրա համար էլ Տրդատը հրաժարվել է ծովով ճամփորդել: Ծովով գնալ՝ նշանակում էր գրկվել «արդարակյաց» և «սանատրուկ» լինելուց: Դա կարող էր նաև քաղաքական հետևանքներ ունենալ: Դրա համար նա Հռոմ է գնացել ցամաքային ճանապարհով: Այս ամենը նշանակում է, որ Տրդատ Առաջինը՝ լինելով մոլի գրադաշտական, քրմապետ, իսկապես կրել է Սանատրուկ անունը:

Մովսես Խորենացու հաղորդման համաձայն (գիրք 2, գլ. ԼԶ), Սանատրուկը (իմա՝ Տրդատ Առաջինը) վերականգնել է երկրաշարժից տուժած Մծբինը, որը եղել է նրա թագավորության մայրաքաղաքը³⁴: Այդ առթիվ նա իրեն արձան է կանգնեցրել Մծբինի հրապարակում՝ դրամը ձեռքին: Դրամը խորհրդանշել է այն փաստը, որ նա իր վերջին փոդերը ծախսել է Մծբինի վերականգնման վրա³⁵: Երկրաշարժի հետևանքով Մծբինի կործանման իրողությունը հաստատվում է Տակիտոսի հաղորդած այն տեղեկությամբ, որ Տիբերիոս (14-37 թթ.) կայսեր իշխանության տարիներին 12 ասիական քաղաքներ կործանվել են երկրաշարժից³⁶: Դրանք հիմնականում Մծբինի հարևանությամբ Սիրիայի տարածքում գտնվող հռոմեական քաղաքներն են: Տակիտոսի և Մ. Խորենացու՝ միմյանց լրացնող այս տեղեկությունները նույնպես ապացույց են հանդի-

սանում այն բանի, որ Մծբինը վնասվել է այդ նույն երկրաշարժից, իսկ Տրդատ Առաջին-Սանատրուկն էլ այն թագավորն է, ով վերակառուցել է երկրաշարժից տուժած Մծբինը:

Սանատրուկ-Տրդատն է նաև վերակառուցել հռոմեացիների ավերած Արտաշատը, Տիգրանակերտը, Գառնին և այլն: Արտաշատի մոտ կառուցել է ամբողջ տաճարական համալիր, որը կոչվել է Դուին-Ասասկ, ինչպես նաև Մծուրն քաղաքը³⁷: Որ այս և այլ հայկական քաղաքներ վնասված են եղել պարթևական արքա Վաղարշ Առաջինի և նրա եղբայր Հայոց արքա Տրդատ Առաջինի կողմից Հռոմեական կայսրության դեմ մղած տասնամյա պատերազմի ժամանակ՝ հանրահայտ է: Հայտնի է նաև, որ Ներոն կայսրը նրան դրամական միջոցներ և արհեստավորներ է տվել՝ հռոմեացիների կողմից Հայոց ավերված քաղաքները վերականգնելու համար: Եվ նա իրացրել է այդ միջոցները՝ ըստ նշանակության: Դրանից հետո շուրջ 50 տարի Հայաստանում տիրել է խաղաղություն: Եվ 100 թվականից անմիջապես առաջ և հետո Սանատրուկ կամ այլ անունով որևէ թագավոր հայկական քաղաքներ չի վերակառուցել: Դրա կարիքը պարզապես չի եղել:

Մովսես Խորենացին Աբգարից հետո որպես Հայոց թագավորներ է հիշատակում Սանատրուկին և Աբգարի որդի Անանունին: Նա, որպես Հայոց թագավորների, չի հիշատակում Մեծ Հայքում մ.թ. 1-ին դարի կեսերին իրապես թագավորած վրացիներ Միրիդատին, Հռադամիզդին և Ջենոն-Տիգրանին: Թվում է, թե այն պատճառով, որ նրանց մասին չգիտի: Սակայն ավելի հավանական է այն վարկածը, որ նրանք չեն եղել Արշակունիների հարստության ներկայացուցիչներ, հետևաբար չէին կարող թվարկվել Հայոց արքայացանկի մեջ և համարվել Հայոց օրինական թագավորներ: Դա նաև այն պատճառով, որ Տրդատ Առաջինը որպես հայոց թագավոր է օժված եղել մ.թ. 51/52 թվականներին, և թագավորել 30 տարի: Եվ այդ ընթացքում որևէ մեկը իրավաբանորեն չէր կարող կոչվել հայոց թագավոր: Այդպես է վարվում նաև Մեբեոսը, որը Աբգարից հետո որպես Հայոց թագավոր հիշատակում է Սանատրուկին՝ նրան անվանելով Աբգարի քեռորդի: Նա ևս Տրդատ Առաջինին չի ճանաչում, վրացի թագավորների մասին նույնպես չի հիշատակում, իսկ Սանատրուկից հետո էլ Հայոց թագավոր է անվանում ոչ թե Երվանդին (որպես ապօրինի թագավորի), այլ Արտաշեսին՝ վերջինիս կոչելով Սանատրուկի որդի³⁸:

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Աբգար թագավորը Թադեոս առաքյալին ուղարկել է իր քեռորդի Սանատրուկի մոտ, որը նրա կողմից նշանակ-

ված է եղել «ի վերայ աշխարհիս և զօրացն»³⁹ : Հայտնի է, որ Մովսես Խորենացին այս Աբգարին, որը Աբգար Հինգերորդն է (4 թ. մ.թ.ա. - 7 մ.թ. 13?50 թթ.) և ուրիշը չէր կարող լինել⁴⁰, համարում է ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր: Այնինչ նա եղել է Հայկական Միջագետքի՝ Օսրոնենի կամ Եդեսիայի (Ուռհայի) ու դրա շրջակայքի թագավոր: Իսկ կարող էր Աբգար Հինգերորդը Սանատրուկ-Տրդատին մինչև իր մահը նշանակել զորապետ և ինչ-որ տարածքի կառավարիչ: Այո, կարող էր, եթե Իրանի պարթև թագավորները ցանկանային:

Մովսես Խորենացին պատմում է նաև (2-րդ գրքի ԼԳ գլուխ), որ Թադեոս առաքյալը Եդեսիայում քրիստոնեությունը տարածելուց, թագավոր Աբգարին ու եդեսացիներին մկրտելուց հետո տեղափոխվել է թագավոր Սանատրուկի մոտ, ով ինչպես ասվեց, այդ ժամանակ Աբգարի կողմից կառավարիչ և զորապետ է նշանակված եղել: Այդ նույն ժամանակ Հռոմեական կայսրության Արևելքում (Եգիպտոս, Սիրիա, Պաղեստին և Փոքր Ասիա), ինչպես նաև Պարթևական տիրույթներում տեղի են ունեցել հրեաների և քրիստոնյաների հալածանքներ ու կոտորածներ⁴¹ : Դրա արձագանքներից է նաև Խորենացու հաղորդածն այն մասին, որ Աբգարի որդի Անանունը կամ Մանու Հինգերորդը (50-53 թթ.) Եդեսիայում հալածել է քրիստոնյաներին՝ ոչնչացնելով Աբգար թագավորի ձեռքբերումները: Արդյո՞ք այդ ժամանակ է Տրդատ Առաջին-Սանատրուկը մահապատժել Թադեոս առաքյալին, կույս Սանդուխտին և մյուսներին, թե՞ Հռոմից վերադառնալուց հետո, ուր նա մեկնել էր 66 թվականին: Դա այնքան էլ կարևոր չէ: Նրանց հնարավոր էր մահապատժել 51-66/70 թթ., բայց միանշանակ բացառվում է այդ անձանց մահապատժի ենթարկելը 100 թվականից անմիջապես առաջ և հետո, որտեղ երբեմն տեղափոխվում է Սանատրուկի թագավորման ժամանակաշրջանը: Ընդ որում, կարևոր չէ այն հարցը, թե այդ առաքյալը առաջին, թե երկրորդ հերթի Թադեոս առաքյալն է: Ինչպես Թադեոս առաքյալն առաջին 12-ից, այնպես էլ Թադեոսը երկրորդ հերթի 70 առաքյալներից, եղել են Քրիստոսի ժամանակակիցները և առաքված են եղել Նրա կողմից⁴² : Եվ նրանցից Եդեսիա և Մեծ Հայք առաքվածն էլ մահապատժվել է Տրդատ Առաջին-Սանատրուկ թագավորի կողմից:

Միայն նա կարող էր ժամանակագրական առումով լինել այն թագավորը և հայոց գրադաշտական քրմապետը, ով մահապատժի է ենթարկել առաքյալ Թադեոսին, նրա հետ էլ՝ իր դուստր Սանդուխտին և շատ այլ քրիստոնյաների: Ժամանա-

կագրական առումով միայն նրա թագավորման ժամանակն է համընկնում Թադեոս առաքյալի (նաև Բարդուղիմեոսի) Հայաստան գալու, քարոզելու և նահատակվելու ժամանակի հետ: Իսկ 88-110 թվականներին, որն անհիմն կերպով հայտարարվում է թագավոր Սանատրուկի թագավորման ժամանակահատված, Թադեոս առաքյալը չէր կարող Հայաստան գալ և այնտեղ նահատակվել: Պետք է նաև շեշտել, որ Ներոնից հետո ոչ մի կայսր, այդ թվում՝ Տրայանոսը, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի որևէ տիրակալ՝ քրիստոնյաների չի հալածել⁴³ :

Ըստ Մովսես Խորենացու նույն հաղորդման, Սանատրուկը Թադեոս առաքյալին, իր դուստր Սանդուխտին և բազմաթիվ այլ քրիստոնյաների մահապատժի է ենթարկել Մեծ Հայքի Արտազ գավառում, մի քարքարոտ, ջրագուրկ վայրում: Նրանց մարմիններն էլ թողնվել են մահապատժի վայրում, որպեսզի, ըստ գրադաշտական կանոնի, վայրի գազաններն ու թռչունները հոշոտեն: Պատմահայրը նաև նշում է, որ այս սրբերի նշխարները նրա ժամանակ հայտնաբերվել են այն նույն վայրում, որտեղ նրանք, ըստ «նրանից առաջ պատմողների», նահատակված են եղել⁴⁴ : Մահապատժի վայրը, ըստ Մ. Խորենացու տեղեկության, եղել է քարքարոտ, անջուր: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ վայրը կարող էր ծառայել և ծառայել է որպես մահապատժի իրականացնելու և մահապարտների դիակներն այնտեղ թողնելու տեղ՝ դահիմա: Եվ դա նույնպես այդ մահապատժի մասին տեղեկության արժանահավատության ապացույց է: Փաստորեն այդ սրբերը մահապատժի են ենթարկվել գրադաշտական թաղման ծեսով, այնպիսի քարքարոտ տեղում, որտեղ սրբազան տարերք հանդիսացող հողը և ջուրը մահապարտների արյունով պղծելը բացառված էր:

Փավստոս Բուզանդը նույնպես Տրդատ Առաջինին հիշատակում է Սանատրուկ անունով և նրան կոչում «առաքելասպան»: Բացի դրանից այս պատմիչը փաստում է, որ երբ IV դարի կեսերին պարսիկները պղծել են հայոց թագավորների հանգստարանը՝ Եփրատ գետի ափին գտնվող Անի ամրոցում և գերի տարել հայոց թագավորների ոսկորները, ապա չեն կարողացել բացել միայն Սանատրուկ թագավորի դամբարանը: Այն աչքի է ընկել հատուկ ամրությամբ⁴⁵ : Այդպիսին կարող էր լինել միայն այս հզոր թագավորի դամբարանը:

Մովսես Խորենացին նշում է նաև (գիրք 2, գլ. ԼԵ), որ Սանատրուկը (այն է՝ Տրդատ Առաջինը) Մեծ Հայքի գահին հաստատվելուց անմիջապես հետո ցանկացել է հարձակվել Եդեսիայի վրա այդ թագավորությունը Մեծ Հայքին միացնելու համար:

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բայց այդ ժամանակ Եղեսիայի թագավոր Անանունը մահացել է, և Եղեսիան Մեծ Հայքին է միացվել խաղաղ ճանապարհով: Այդ հաղորդումը նույնպես կարող է համապատասխանել պատմական իրողություններին և լինել ճիշտ: Դա կարող էր տեղի ունենալ և տեղի է ունեցել մինչև 54 թվականը և ոչ թե 91 թվականին, Աբգար Վեցերորդի (71-91 թթ.) թագավորման ժամանակ, ինչպես կարծում են Հայ ժողովրդի պատմության ութհատորյակի հեղինակները⁴⁶: Չէ՞ որ այդ գլխում նշում կա այն մասին, որ Եղեսիայի գրավումը հայերի կողմից և Մեծ Հայքին դրա միացումը, Աբգար Հինգերորդի թագավորի կին Հեղինե թագուհու աքսորը Խարան, այնտեղից էլ նրա Երուսաղեմ տեղափոխվելը և սովյալներին օգնելը կատարվել է «յաուրս Կղաղեայ», այն է՝ Կլավդիոս (Տիրերիոս Կլավդիոս Դրուզ՝ 41-54 թթ.) կայսեր ժամանակ⁴⁷: Իսկ քանի որ Տրդատ Առաջին-Սանատրուկը սկսել է թագավորել 51/52 թվականներից, ապա այդ ամենը կարող էր կատարել 53-54 թվականներին, բայց ոչ ավելի ուշ: Դա էլ ծանրակշիռ ապացույց է այն բանի, որ Տրդատ Առաջինը և Սանատրուկը նույն անձն է:

Հ. Մանանդյանը, Լեոն, Գ. Խալսթյանը մեջբերում են կատարում Սուլիդասի բառագրքից, որում վկայություն կա Հայոց Սանատրուկ թագավորի մասին՝ քաղված Արիանոսի «Պարթևականք» (որը չի պահպանվել - Ս.Խ.) գրքից: Եվ որի բովանդակությունը հետևյալն է. «Հայոց թագավոր Սանատրուկը, - վկայում է Արիանոսը - ուներ միջակ հասակ, բայց հակում ուներ դեպի ամեն մի մեծ բան, և, մանավանդ, դեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արդարադատության և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև չափավոր և ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները հույների ու հռոմեացիների մեջ»⁴⁸: Այսպիսով, Տրդատ Առաջինը հռոմեական հեղինակներին հայտնի է եղել նաև իր Սանատրուկ անունով: Կարելի է պնդել նաև, որ այդ հատկությունները բնորոշ են եղել հենց Տրդատ Առաջին Արշակունուն: Այդ նա է, որ «...հակում ուներ դեպի ամեն մի մեծ բան, և, մանավանդ, դեպի պատերազմական գործերը»: Նա է, որ 10-12 տարի անգիջում պատերազմ է մղել հռոմեացիների, ալանների դեմ, վերակառուցել և կառուցել քաղաքներ ու տաճարներ: Եվ եթե նրանից հետո լինել Սանատրուկ՝ թագավորող 78-110 կամ 88-110 թթ.⁴⁹, ապա նա չէր կարող աչքի ընկնել ոչ քաղաքներ կառուցելով, ոչ էլ պատերազմներ մղելով: Քանզի Հռոմեացի դաշնագրի կնքումից հետո շուրջ 50 տարի (64-114 թթ.) հռոմեացիների դեմ պատերազմներ չեն եղել և տարածաշրջանում խաղաղություն է տիրել, եթե չհաշվենք ալանների

դեմ մղվող պատերազմները:

Բացի դրանից, նա կարող էր միայն, որպես զրադաշտական քրմապետ, կոչվել «հավատարիմ պահապան արդարադատության», ինչես որ վկայված է վերոնշված աղբյուրում: Ջրադաշտության մեջ արդարադատ են կոչվում զրադաշտական Սիիր, Տիր, Վահագն, Ռաշն, Սրոշ Առաքինի և այլ աստվածներ, ովքեր Չինվատ կամրջի մոտ դատում են մահացածների հոգիներին, ֆրավաշինների (հրեշտակների) գլուխ անցած պատերազմներ մղում հանուն արդարության⁵⁰: Այս թագավորն էլ, որպես քրմապետ, զրադաշտական իրավունքի կամ արդարության երկրային պահապանն էր, այդ աստվածների անունից մարդկանց դատողը: Պետք է նշել նաև, որ մինչև Տրդատ Առաջինը, շուրջ 50-60 տարի, երկիրը մատնված է եղել քառսի, խարխլված է եղել զրադաշտական օրինականությունը, արդարությունը, փորձեր են արվել երկրում ներդնել հռոմեական իրավունքը և այլն: Իսկ նա, որպես գլխավոր իրավարար և զրադաշտական արդարադատության երաշխավոր, վերագործարկել և ապահովել է զրադաշտական իրավական համակարգի գործողությունը, վերականգնել խախտված օրինականությունն ու արդարադատությունը: Դրա համար էլ ստացել է նաև այդպիսի պատվանուն: Նա է եղել նաև կենցաղավարության մեջ զուսպ և չափավոր, աշխարհակալ Ներոնի, նրա պալատականների վրա թողել դրական տպավորություն, և բարձր գնահատականի արժանացել հռոմեական մտավորականության այնպիսի ներկայացուցիչների կողմից, ինչպիսիք են Տակիտոսը, Արիանոսը և այլք:

Հովսեփոս Փլավիոսը հիշատակում է այս Տրդատին պլանների դեմ 72 կամ 75 թթ. պատերազմելիս՝ նրա հետ նաև՝ Մեդիայի (Մարաստանի) թագավոր, նրա եղբայր Բակուրին⁵¹: Սա այն Բակուրն է, որը իր եղբայր, արքայից արքա Վաղարշ Առաջինից հետո դարձել է ամբողջ Պարթևաստանի թագավոր և այդ կարգավիճակում թագավորել 75/78-110 թվականներին: Իսկ Սանատրուկ անունով որևէ հայոց թագավորի՝ թագավորած I դարի վերջին, 75/78 թվականներից հետո՝ Փլավիոսը չի հիշատակում:

Այնուհետև Մ. Խորենացին նշում է, որ Սանատրուկը թագավորել է սկսել պարսից Արտաշես թագավորի 12-րդ տարում («Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի արքայի պարսից, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռեալ յորսի, նետի ուրուք դիպեալ փորոտեացն...»): Նա վիրավորվել է որսի ժամանակ արձակված պատահական նետից⁵²: Ամենայն հավանականությամբ պարսից Արտաշես թագավորը դա Արտավան կամ Արտաբան

Բ-ն է, որը, ըստ Ն. Գիբվոյզի թագավորել է 11-38 թթ.⁵³, ըստ Է. Բիկերմանի՝ 10-ից մոտ 38 թթ.⁵⁴, իսկ ըստ Հ. Մանանդյանի և Լեոյի տվյալների՝ 11-40 թթ.⁵⁵: Տրդատ-Մանատրուկը, ինչ-պես ասվել է, Մեծ Հայքի թագավոր է օժտվել և իրավաբանորեն դարձել լեգիտիմ թագավոր 51/52 թվականներին: Եվ նա չէր կարող թագավորել այդ պարսիկ թագավորի 12-րդ տարում՝ այլ նրա թագավորելը դադարելուց 12 տարի հետո: Ըստ երևույթին, Մովսես Խորենացին, իր ժամանակի տվորության համաձայն, այս թագավորի թագավորման ժամկետին է միացրել նրանից հետո և մինչև Վաղարշ Առաջինը թագավորած աննշան թագավորներ Վարդան Առաջինի (39-45 թթ.) և Գոթարզ Երկրորդի (43-50 թթ.) թագավորման տարիները, որոնք իրար հետ կազմում են մոտ 12 տարի: Այդ դեպքում մոտավորապես կստացվի Տրդատ Առաջին-Մանատրուկի թագավորելու սկզբնատարին՝ 51/52 թվականները:

Որ Մանատրուկ անունը Տրդատ Առաջինի անուններից մեկն է, հիմնավորվում է նաև Գառնիի հայտնի հունարեն արձանագրությամբ: Դրա բովանդակության և պատվիրատուի անձի շուրջ բանավեճերը մինչև այժմ չեն դադարում: Տարբեր հեղինակներ այն թարգմանում և մեկնաբանում են տարբեր կերպ՝ Դրանցից մեկը Հ. Մանանդյանի թարգմանությունն է՝ ներկայացված նրա համապատասխան աշխատության մեջ⁵⁷: Ծիշտ է, դրանում՝ հետևելով Մովսես Խորենացուն (սա այն հագվագյուտ դեպքերից է, երբ Պատմահայրը սխալվում է) նա այդ արձանագրությունը վերագրում է Տրդատ Երրորդ Մեծին և ոչ թե Տրդատ Առաջինին, բայց նրա այդ կարծիքն այս դեպքում էական նշանակություն չունի: Այդ արձանագրությունը նա թարգմանել է հետևյալ կերպ. «Հելիոս Տիրիդատես թագավորը Մեծ Հայաստանի, իշխելով որպես գերագույն տեր՝ վերստին կառուցեց տաճարը, անհաղթելին, իր քրոջ արքայադստեր համար մեծաշուք թագուհու խնդրանքով: Շենքի հովանու ներքո սպասավորողը թող երգեր խորհե մեծ սրբին, նաև գոհության ավետարանման համար»⁵⁸: Հետագայում Հելիոս անունը նա փոխարինել է Էլիոս անունով, գտնելով, որ այդ հռոմեական անունը Տրդատ Երրորդը կարող էր ստացած լինել Հռոմում գտնված ժամանակ: Բայց այդ Էլիոս (Aelius) անունը բոլորովին էլ հռոմեացու տվորական անուն չէ, ոչ էլ այն կարելի է կարդալ որպես «Տիրան-Տրդատ», կամ համարել «Տիրան» անվան խորհրդանիշ, ինչպես ենթադրում է նա⁵⁹: Հելիոս անվան տակ հունական դիցաբանության մեջ ենթադրվել է արևի աստվածը, երբեմն՝ Ապոլոնը, երբեմն՝ Չևսը, իսկ Հռոմում՝ նաև Միհրը: Հայտնի է, որ հռոմեական կայսր

Հելիոգրալը (218-222 թթ.) եղել է միհրական և ժամերով պարել նրա բազիլիկ առջև: Կայսր Ավրելիանոսն էլ (270-275 թթ.) Հռոմում կառուցել է Արևի (Միհրին նվիրված) տաճար և նրան հռչակել համահռոմեական աստված⁶⁰: Որ զրադաշտական քրմերը ծիսական պարեր են պարել արևի առջև՝ վկայում է Եղիշեն իր «Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին» և «Բան խրատու յաղագս միանձնաց» (գլուխներ 5, 21) աշխատություններում⁶¹: Իսկ հայկական զրադաշտական պանթեոնում այդպես կարող էր կոչվել Արամազդը, Միհրը կամ նույնիսկ՝ Տիրը: Այդ տեսակետից ճշմարտությանն ավելի մոտ է կանգնած Ստ. Լիսիցյանը, որը «Հելիոս» բառը թարգմանել է որպես «Արև»⁶²:

Այս արձանագրության մեջ Տրդատ Առաջինը իրականում կոչվում է Հելիոս-Տիրիդատես, այն է՝ Մանատրուկ (Արևորդի, Արևատուր)-Տիրիդատ: Եվ այդ կրկնակի անվան մեջ միավորված ու արտահայտված են նրա մարմնավորած հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունը՝ հաստատագրված, ընդունված ինչպես զրադաշտական հոգևոր կառույցի, այնպես էլ արտաքին ու ներքին աշխարհական իշխանությունների ու ժողովրդի կողմից: Նրա անունը եղել է և Մանատրուկ, և Տրդատ (Տիր աստծու անունից դատող կամ Տիրի տված): Եվ շատ հնարավոր է, որ այդ անունների գուգակցման միջոցով շեշտվել է նաև Արամազդ աստծու կամ վերջինիս ընտանիքի որևէ անդամից նրա և նրա արքայատոհմի սերած լինելու հանգամանքը: Այստեղ գրանցված է այն «իրողությունը», որ նա «դիցախառն» Արշակունի է: Իր տոհմի հնության ու փառավորության, ինչպես նաև զրադաշտական հավատի կատարելության մասին նա հիշեցնում էր նաև Ներոն կայսրին և հռոմեացի երևելիներին՝ Հռոմում գտնված ժամանակ: Իրեն «դիցախառն» է կոչում նաև Տրդատ Երրորդ Մեծը՝ իր հակաադանդավորական հրամանագրերից մեկում⁶³: Բայց վերջինս ոչ մեկի կողմից Մանատրուկ չի կոչվում՝ Արտաշես անունով որդի էլ չի ունեցել:

Մանատրուկի կողմից Գառնիում կառուցած տաճարն էլ կարող էր նվիրված լինել զրադաշտական աստվածներից Արամազդին կամ Միհրին: Ըստ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» գրքի բարի արարածներին, աշխարհն ու տիեզերքը, ինչպես նաև արևն արարվել է Արամազդի կողմից, Արիմանի աջակցությամբ⁶⁴: Միհր դիցը, ըստ Ավետալի «Միհր-յաշտի» 125-126 տների, ամեն օր իր ոսկյա մարտակառքով ուղեկցում է արևին՝ արևածագից մինչև մայրամուտ: Տիր, Վահագն, Ռաշն և այլ դիրք ու բազում ֆրավաշիներ էլ ուղեկցում են Միհրին ու արևին⁶⁵: Դրա համար էլ Տրդատ Առաջինը, որպես

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

այս աստվածների շառավիղ, արևին նույնպես ուղեկցող, արևի տված և Միհր աստծո քուրմ կարող էր կոչվել Հելիոս-Սանատրուկ: Առանց իր թագավորական իշխանության նման հիմնավորման ու լեգիտիմացման Արևելքում թագավորել հնարավոր չէր:

Գառնիի արձանագրությունից նաև հայտնի է դառնում, որ նա, որպես ուղղադավան գրադաշտական և քրմապետ, ըստ խեթուկդասի օրենքի, ամուսնացած է եղել իր արքայադուստր քրոջ հետ, որի ցանկությամբ էլ կառուցել է տվել նշված տաճարը: Իսկ իր աղջիկ Սանդուխտին նա կարող էր մահապատժի ենթակել ոչ միայն քրիստոնյա դառնալու, այլև այն բանի համար, որ նա՝ քրիստոնյա դառնալով, գրկել է իրեն նրա հետ ամուսնանալու հնարավորությունից: Նա նույնիսկ պարտավոր էր ըստ այդ օրենքի ամուսնանալ Սանդուխտի հետ⁶⁶: Բարբերն էին այդպիսին:

Ինչ վերաբերում է արձանագրության վերջին՝ «Շենքի հովանու ներքո սպասավորողը թող երգեր խորհե մեծ սրբին, նաև **գոհության** ավետարանման համար» տողին, ապա դա նշանակում է, որ իսկապես էլ Գառնիում նրա կառուցածը եղել է գրադաշտական տաճար-կրակարան: Այնտեղ սպասարկող մոզը պետք է երգեր և երգելով ավետարաներ «մեծ սրբին», ըստ երևույթին՝ Միհրին: Ավետարան կոչվել է Ավեստան, որի աղոթքները և յաշտերը երգվել են, և դրանց միջոցով գոհություն է ավետվել⁶⁷: Պետք է նշել, որ Ավեստայում երկրային տաճարը և գրադաշտական երկնային արքայությունը կոչվել են նաև «Գովեստի տուն», «Երգեցողության տուն»: Դրանում բազմիցս գովեստներ են հնչում Ահուր-Մազդի, Միհրի և այլ դիցերի հասցեին (Ավեստայի «Աղոթք խոսքի մասին», «Գուալիզմի դոկտրինա», «Քարոզ հարցերի ձևով», «Նախաբանի ֆորմուլա» գաթաներում, «Օրմազդ-Յաշտ», «Միհր-Յաշտ»,

«Հոգու բախտը մահվանից հետո» յաշտերում և այլն)⁶⁸:

Ամփոփելով շարադրվածը, բերված ապացույցների հիման վրա կարելի է գալ եզրակացության, որ Տրդատ Առաջինը և Սանատրուկը իսկապես էլ նույն անձն է և Մեծ Հայքի այն թագավորը, որն իրավաբանորեն թագավորել է 51/52-75/81 թթ. (բայց ոչ մինչև 88 թվականը, ինչպես կարծում են որոշ հեղինակներ⁶⁹): Նրա թագավորելը երբեմն և փաստացի ընդհատվել է ժամանակի մեջ: Նա Հայոց թագավոր է օծվել Պարթևաստանի ատյանի կամ «թագավորներ կարգող» մոզերի ու ազգականների խորհրդի (ատյանի) կողմից⁷⁰, 51/52 թթ.: Եվ դա՛ այն նույն ժամանակ, երբ նրա եղբայր Վաղարշակ Առաջինը օծվել է ամբողջ Պարթևաստանի, իսկ մյուս եղբայրը՝ Փաբորը կամ Բակուրը՝ Մարաստանի թագավոր⁷¹: Տրդատ Առաջին-Սանատրուկի թագավորման իրավունքը վերջնականորեն հաստատվել է Հռոմեացի պայմանագրով և նրա իշխանությունը լիարժեքորեն լեգիտիմացվել է: Բերված ապացույցներով նաև հերքվում է այն արհեստական-հնարովի տեսակետը, ըստ որի Մեծ Հայքում 1-ին դարի վերջում և 2-րդ դարի սկզբում թագավորել է Սանատրուկ անունով ոմն Հայոց թագավոր:

¹ Սպիրկին Ա. Ս., Մարքսիստական փիլիսոփայության դասընթաց, Երևան, 1970, էջ 367-370, Բրուսյան Գ. Ա., Տրամաբանություն, Երևան, 1957, էջ 243-282, 397-403, 404-437: Гетманова А. Д. Логика для юристов. М., “Омега-Л”, 2009, с. 156-176, 236-288, 328-343; Тер-Акопов А.А. Юридическая логика. М., “Омега-Л”, 2002, с. 123-159; Ивин А. А. Основы логики оценоч. М., 1970, с. 213-240; Он же: Основы теории аргументации. М., “Владо”, 1997, с. 7-15, 27-104, 150-232; Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика. М., “Проспект”, 2008, с. 171-202, 213-227. Гельдибаев М.Х., Вандышев В. В. Уголовный процесс. М., “Юнити-Дана”, 2012, с. 115-155; Белкин А.Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. М., “Норма”, 2005, с. 29-84, 176-299.

² Тацит Корнелий. Сочинения в двух томах, т. 1 /Анналы/, СПб., 1993. Дион Кассий. Римская история, кн. VХIV–LXXX. Перевод с древнегреческого. Под ред. А.В. Махлаюка; комментарий и статья А.И. Махлаюка, СПб., 2011.

³ Հարությունյան Հ., Հայաստանը Արշակունիների ժամանակ, Ե., 1945, էջ 28–29, 32–34: Մելքոնյան Հ.Գ.,

Աղիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Ե., 1980, էջ 130–133, 139–140: Սարգսյան Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Ե., 1966, էջ 181: Ֆեթթեր Պ., Հայկական աշխատասիրությունը, Վիեննա, 1895, էջ 124 (թարգ. և ծանոթ.՝ Հ. Տաշեանի):

⁴ Շահինյան Լ., Հայաստանը և առաջին Արշակունիները, Ե., 1993, էջ 232–233:

⁵ Գարագաշեան Ա.Ս., Քննական պատմություն հայոց, մասն Բ (Արշակունիքի ժամանակի հեթանոսություն), Թիֆլիս, 1895, էջ 242: Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Ե., 1944, էջ 115, 118–124:

⁶ Աստուրեան Յ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մէջ Հայաստանի և Հռովմայ, Վենետիկ, 1912, էջ 13–15: Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, Ե., 1945 էջ 326–357: Նույնի՝ Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Ե., 1957, էջ 5–20, 433: Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Ե., 1966, էջ 347, 354, 357, 517: Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987, էջ 387–388:

⁷ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 347, 354, 357, 517:

⁸ Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 387–388:

⁹ Ժամկոչյան Հ.Գ., Աբրահամյան Ա.Գ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Ե., 1963, էջ 230–239:

¹⁰ Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Leipzig, Heft 2, 1905, էջ 33–34:

¹¹ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 14, 15, 16, 18, 19, 35, 50, 51, 57:

¹² Նույն տեղում, էջ 14:

¹³ Հմմ. Дион Кассий, նշվ. աշխ., էջ 119:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119:

¹⁵ Շահինյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 382:

¹⁶ Սարգսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 59, 150:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 65:

¹⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 730–733, 735–764:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 766: Տես նաև՝ Աստուրեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 198:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 766:

²¹ Նույն տեղում, էջ 765: Տես նաև՝ Արեղյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 115–123:

²² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 188, 190:

²³ Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1942, էջ 392–393:

²⁴ Justi F., Iranisches Namenbuch, Marburg, 1985, S. 282–283.

²⁵ Моммзен Т. История Рима, т. 4, Ростов-на-Дону, 1997, С. 254–255:

²⁶ Wolff F., Avesta—Die heiligen Bücher der Parsen, übersetzt auf der Bartolomaeus Altiranischem Wörterbuch. Strassburg, 1910, S. 325–332.

²⁷ Արշակունիներին «ղիցախառն» է կոչում Տրդատ Երրորդ Հայոց թագավորը՝ իր հակաաղանդավորական հրամանագրերից մեկում: Տե՛ս, Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983, էջ 80:

²⁸ Тацит Корнелий, նշվ. աշխ., XV. 24, էջ 230:

²⁹ Սվետոնիոս, Տասներկու կեսարների կյանքը, Ե., 1986, էջ 210:

³⁰ Степанян А.А. Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме (Պատմաբանասիրական հանդես, 1961, N 1-2, էջ 171–183):

³¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 759: Գարագաշեան Ա.Ս., նշվ. աշխ., էջ 240:

³² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 759:

³³ Արտա Վիրապ Նամակ, պահլավերենից թարգմանեց և ծանոթագրեց պրոֆ. Լ. Թ. Աբրահամյան, Ե., 1958, էջ 76, 88:

³⁴ Այն հարցը, որ նշված ժամանակ Մծբինը եղել է Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը, որ Սանատրուկն այն նորոգել է երկրաշարժից հետո և այլև՝ հայոց պատմագրության մեջ անհիմն կերպով վիճարկվում է: Որոշ եղիմակներ պնդում են, որ Մ. Խորենացու գրքում խոսքը ոչ թե Մծբին, այլ Մծուրն քաղաքի մասին է: Այնինչ, այս թագավորը, ըստ Մ. Խորենացու, վերականգնել է երկրաշարժից տուժած Մծբինը և կառուցել Մծուրն քաղաքը: Նա հավատավոր զրադաշտական էր և կործանված քաղաքները վերականգնելը, նորերը կառուցելը, (ինչպես նրանից առաջ վարվել են նաև Վաղարշակ Առաջինը, Արտաշես Առաջինը, Տիգրան Մեծը), նրան, որպես զրադաշտական տիրակալի, պարտադրվել է Ավեստայի «Աշխարհագրական պոեմ», «Յիմա», «Հողը (երկիրը)» ֆրակարդների պարունակած նորմերով: Ինչ վերաբերում է Մծուրնին, որը գտնվել է զրադաշտականի համար սրբազան Եփրատի ամենանշանակալից հատվածում՝ Արածանի և Մեղրագետի խառնման տեղում, ապա այն, անկասկած, կառուցել կամ վերակառուցել է այս թագավորը: Ըստ Ավեստայի, «Արդվի Սուր կամ Աբան յաշտի» 101-րդ տան Արդվի Սուր, այն է՝ Եփրատ սրբազան գետի (և ոչ թե Ամուր-արիայի) և մեկ այլ գետի խառնվելու մոտ (проток) պետք է կառուցված լինեին «հարմարավետ տներ՝ հարյուր լուսամուտներով, փայլուն, հազարայուն»: Այդ մասին տե՛ս, Wolff F., նշվ. աշխ., էջ 178: Авеста в русских переводах (1861–1996). Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И.В. Рака, СПб., 1998, с. 217): Իրականում էլ Եփրատի ափերը պատված են եղել քաղաքներով, քրքավայրերով ու տաճարներով, և այս թագավորն անմասն մնալ այդ գործընթացներից չէր կարող:

³⁵ Մովսես Խորենացի, էջ 188:

³⁶ Тацит Корнелий. Анналы. Малые произведения. История, М., 2003, С. 81.

³⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, ութ հատորից, հ. 1, էջ 761:

³⁸ Մեթոս եպիսկոպոսի պատմություն, Ստ. Մալխասյանցի խմբ. և ծանոթ., Ե., 1979, էջ 11:

³⁹ Մովսես Խորենացի, նշվ. Աշխ. էջ 176:

- ⁴⁰ Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии. Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В.П. Никонова, СПб., 2008, С. 153.
- ⁴¹ Ренан Э. Антихрист, СПб., 1991, С. 493.
- ⁴² Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Բեյրութ, 1959, էջ 9–11:
- ⁴³ Грант М. Римские императоры. Биографический справочник правителей Римской империи. 31 г. до н.э. - 476 г. н.э., М., 1998, с. 67–95.
- ⁴⁴ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ. էջ 184:
- ⁴⁵ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987, էջ 12, 180, 222:
- ⁴⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, ութ հատորից, հ. 1, էջ 766, 925:
- ⁴⁷ Մովսես Խորենացի, էջ 188:
- ⁴⁸ Մանանդյան Հ., Զննական տեսություն, հ. Բ, էջ 15: Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 1, էջ 15, 357: Халатянц Г. Армянский эпос в истории Моисея Хоренского, М., 1896, с. 180:
- ⁴⁹ Մանանդյան Հ., Զննական տեսություն..., հ. Բ, էջ 14-15, 433:
- ⁵⁰ Արտա Վիրապ Նամակ, էջ 51:
- ⁵¹ Иосиф Флавий. Иудейская война. Пер. с древнегреческого М. Финкельберга и А. Вдовиченко, под ред. А. Ковельмана, кн. 7, М., 2008, гл. 4, с. 431.
- ⁵² Մովսես Խորենացի, էջ 178:
- ⁵³ Дибвойз Н.К., նշվ. աշխ., էջ 150:
- ⁵⁴ Бикерман Э. Хронология древнего мира, М., 1975, с. 197:
- ⁵⁵ Մանանդյան Հ., Զննական տեսություն, հ. Բ, էջ 64, 433: Լեո, նշվ. աշխ., էջ 342:
- ⁵⁶ Մանանդյան Հ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Ե., 1946, էջ 3–8: Նույնի՝ Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, էջ 132, 134: Նույնի՝ Երկեր, հ. Բ, Ե., 1978, էջ 136: Առաքելյան Ա.Գ., Հայ ժողովրդի մշակույթի զարգացման պատմություն, Ե., 1959, էջ 45-46: Тревер К. В. Очерки по истории культуры древней Армении (2-ой в. до н.э. - 4-ый в. н.э.), Е., 1953, с. 187.
- ⁵⁷ Մանանդյան Հ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը..., էջ 8:
- ⁵⁸ Մանանդյան Հ., Նույն տեղում:
- ⁵⁹ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Ե., 1987, էջ 136:
- ⁶⁰ Грант Майкл, նշվ. աշխ., էջ 152-156, 211-217:
- ⁶¹ Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1989, էջ 62, նույնի՝ Բան խրատու յաղագս միանձնաց//Մատենագիրք հայոց, Ա հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 141-147:
- ⁶² Սո. Լիսիցյանի կողմից նշված արձանագրության թարգմանած տեքստը տես, Մանանդյան Հ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը..., էջ 5:
- ⁶³ Ազարանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 486: Խաչատրյան Ս. Ա., Տիրիդատ Երրորդ թագավորի հակաաղանդավորական հրամանագրերը, դրանց աքսիոլոգիական, իրավաբանական, տրամաբանական և սոցիոլոգի-ական վերլուծությունը, Ե., 2010, էջ 46–49:
- ⁶⁴ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Ե., 1994, էջ 112, 114:
- ⁶⁵ Wolff F., նշվ. աշխ., էջ 218, Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 304:
- ⁶⁶ Սուրիաայան Ա.Գ., Հին իրանական իրավունքը ըստ «Մասանյան Գատաստանագրի», Ե., 1980, էջ 41–62:
- ⁶⁷ Խաչատրյան Ս.Ա., Տիրիդատ Երրորդ թագավորի հակաաղանդավորական հրամանագրերը, դրանց աքսիոլոգիական, իրավաբանական, տրամաբանական և սոցիոլոգիական վերլուծությունը, Ե., 2010:
- ⁶⁸ Авеста в русских переводах (1861-1996). Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И. В. Рака. Санкт Петербург, 1998, с. 126-128, 135-137, 160-161, 162, 166, 269, 323, 411.
- ⁶⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 724:
- ⁷⁰ Моммзен Т. նշվ. աշխ., էջ 254–255:
- ⁷¹ Այն փաստը, որ, ըստ Տակիտոսի, 61 թվականին, Մեծ Հայքի ազատագրման համար հերթական արշավանքը սկսելուց առաջ, Սծբինում Վաղարշակ Առաջինը Տրդատ Առաջին-Մանատրուկի գլխին թագ է դրել՝ ապա դա եղել է ոչ թե թագավոր օձելու, այլ ընդամենը թագ նվիրելու ծես և Մեծ Հայքն ազատագրելու վճռականության ցուցադրում: Դրանով միայն վերահաստատվել է նրա հայոց թագավոր, և այդ ժամանակ Մեծ Հայքում թագավորող Ջենոն-Արտաշեսի ապօրինի թագավոր լինելու հանգամանքը: Երևի այդ թագն է, որը Երվանդին հաղթելուց հետո նրա զանձարանում գտել, և Արտաշեսի գլխին է դրել թագադիր ասպետ Սմբատ Բագրատունին:

Самвел Хачатрян

Преподаватель Гаварского государственного университета,
кандидат юридических наук, доцент

РЕЗЮМЕ

*Об идентичности личностей армянского царя Тиридата Первого и Санатрука
(исследование правовыми и логическими способами и методами)*

На основе свидетельств римских историков Тацита, Диона Кассия и других в армянской историографии утверждается, что в середине I-го века н.э. в Великой Армении царствовал брат парфянского царя Вологеза Первого (51-75/78 гг.) Тиридат Первый Аршакуни (54/66-75/88 гг.). Считается, что у него был сын по имени Санатрук, который унаследовал армянский трон после отца. Его царствование датируется концом I - началом II вв., примерно 75/78-110, или 88-110 годами.

В «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, армянского историка V в., Тиридат Первый не упоминается; об этом армянском царе не находим упоминаний и у римских историографов Тацита, Диона Кассия и др. М. Хоренаци называет царем Великой Армении Санатрука, которого считает родственником армянского царя Абгара.

В данной статье доказывается, что имя «Санатрук» было вторым именем Тиридата Первого и что он и Санатрук – одно и то же лицо. Другого царя по имени Санатрук, царствовавшего после Тиридата Первого, не было.

Ключевые слова: *Тиридат Первый, Санатрук, Нерон, Гарнийская греческая надпись, Великая Армения, Парфия, Римская империя.*

Samvel Khachatryan

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Gavar State University of Armenia, Lecturer

SUMMARY

*On the identity of personalities of the Armenian king Tiridates I and Sanatruk
(a study by legal and logical methods)*

According to Armenian historiography and based on the testimonies of the Roman historians Tacitus, Dio Cassius and others, in the middle of the 1st century AD Armenia was reigned by Tiridates I of Arsacid dynasty (Arshakuni) (54/66-75/88), who was the brother of the King of Parthia Vologases I (51-75/78). It is believed that Tiridates had a son named Sanatruk, who had inherited the Armenian throne from his father. Sanatruk is believed to have reigned in the late 1st and early 2nd centuries (75/78-110 or 88-110).

Unlike the Roman historians Tacitus, Dio Cassius and others, the Armenian historian of the 5th century Movses Khorenatsi does not mention Tiridates I in his “History of Armenia” and states that during that period the King of Great Armenia was Sanatruk who, according to him, was the relative of the Armenian King Abgar.

In this article we prove that the name “Sanatruk” was the second name of Tiridates I and that those two people were the same person. There was no other king named Sanatruk who reigned after Tiridates I.

Key words: *Tiridates I, Sanatruk, Neron, Garni’s Greek inscription, Great Armenia, Parthia, Roman Empire.*

ՏԻԳՐԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ՊՆ պաշտպանական քաղաքականության
վարչության պաշտպանական քաղաքականության
պլանավորման բաժնի պետի տեղակալ, ՔՀԾ 1-ին
դասի խորհրդական, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ հայցորդ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՍՈՂԵԼԻ ԿԵՐՊԱՓՈՒՄՄԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

1991 թվականին անկախություն ձեռք բերած նախկին Խորհրդային Միության Հանրապետությունները անցել են քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների երկար ճանապարհ: Ընդունված է խոսել վերոնշյալ հանրապետությունների քաղաքական համակարգի տարանցման մասին՝ ամբողջատիրականից դեպի ժողովրդավարական: Այնուամենայնիվ, վերը նշված գործընթացն ընթանում է արդեն 27 տարի, և ակնհայտ է, որ հետխորհրդային տարածքի գերակշռող մասում պետական կառավարման կերպավորումը ձգձգվել է: Ընդհանուր առմամբ, հետխորհրդային այսպես կոչված «անցումային ժողովրդավարությունները» հիմնականում նախագահական, կիսանախագահական և խորհրդարանական/նախագահական Հանրապետություններ են: Պետք է նշել, որ չնայած հետխորհրդային երկրների միջև աշխարհագրական և էթնոմշակութային տարբերություններին, պետական կառավարման մոդելի կերպավորումը հիմնականում ընթացել է միևնույն մոտեցումների և մեթոդների օգտագործմամբ: Հետխորհրդային տարածքի մի շարք հետազոտողներ, այսպես կոչված, «ժողովրդավարության կղզյակներ են» համարում Մոլդովան, Վրաստանը և Դրոգոստանը: Սույն հոդվածում մենք կփորձենք հակիրճ իրականացնել վերոնշյալ երկրների միջև հիմնական համեմատությունները և տարբերությունները:

Հիմնարաներ- փոխակերպում, պետական կառավարում, հետխորհրդային, վերափոխում, անցումային, ժողովրդավարություն:

1991 թվականին ձեռքբերելով անկախություն՝ ԽՍՀՄ նախկին Հանրապետությունները անցան քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կերպավորման երկար ճանապարհ: Քաղաքագիտության մեջ ընդունված է սովորաբար խոսել վերոնշյալ Հանրապետությունների տոտալիտար համակարգից ժողովրդավարականին տարանցման մասին: Այնուամենայնիվ վերոնշյալ գործընթացն ընթանում է արդեն 27 տարի և ակնհայտ է, որ հետխորհրդային տարածքի ճնշող մասում պետական կառավարման կերպավորման գործընթացը ակնհայտ ձգձգվել է:

Անցած դարի 90-ականների սկզբին փորձագիտական հանրույթի մեծ մասն ընդհանուր առմամբ համամիտ էր Ֆ.Ֆուկույամայի «Պատմության վերջը և վերջին մարդը» աշխատության մեջ արձարձված այն պնդման հետ, համաձայն որի՝ կոմունիստական ռեժիմների փլուզումից հետո սկսվելու է ազատական ժողովրդավարության և շուկայական տնտեսության գլոբալ հաղթարշավը [1, էջ 268]: Ըստ այդմ ժողովրդավարացման նոր ալիքը պետք է ընդգրկեր ամբողջ հետխորհրդային Եվրասիայի տարածքը և կարճ ժամանակահատվածում լուծեր Եվրոպայի քաղաքակրթական ընդլայնման խնդիրը:

Սակայն պետք է նշել, որ իրադարձությունները զարգացան մի փոքր այլ տրամաբանությամբ: ԱՊՀ մասնակից պետությունների առջև ծառայած մարտահրավերները և սպառնալիքները խթանե-

ցին զարգացնելու վերջիններիս առավել «արդյունավետ» արձագանքելու մեխանիզմներ: Արդյունքում, հետխորհրդային տարածքում ստեղծվեցին քաղաքական համակարգի տարբեր մոդելներ, որոնց համար առավել ընդունելի էր Հանթինգթոնյան տրանզիտոլոգիայի մեթոդաբանությունը: Ս.Հանթինգթոնի պնդմամբ՝ գոյություն ունի «ժողովրդավարացման ալիք» հասկացությունը, որն ըստ էության ոչ ժողովրդավարականից՝ ժողովրդավարական ռեժիմների անցումն է, որն իարականանում է կոնկրետ ժամանակահատվածում և զգալիորեն գերազանցում է հակառակ ուղղությամբ անցումների քանակը [2, էջ 19]: Վերոնշյալ ալիքը ներառում է նաև ազատականացում կամ մասամբ ժողովրդավարացում այն քաղաքական համակարգերում, որոնք այդպես էլ լիովին ժողովրդավար չեն դառնում: Խոսելով ավտորիտարիզմի և ժողովրդավարության «սև-սպիտակ» հակադրումից Օ'Դոնելլը մատնանշում է աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա «ոչ լրիվ ժողովրդավարությունների» կողմից ձևավորվող «մոխրագույն գոտու» առկայության մասին [3, էջ 17]: Այս գոտու մեջ մտնող երկրները, ըստ Հանթինգտոնի, «ժողովրդավարություն – ոչ ժողովրդավարություն» սանդղակի վրա տեղ են զբաղեցնում «Դանիայի և Չինաստանի միջև ընկած միջակայքում» [4, էջ 24]: Հասկանալի է, որ վերոնշյալ միջակայքը ընդգրկում է ԽՍՀՄ նախկին հանրապետությունները:

Տրանզիտոլոգիայի պարադիգմի շրջանակներ

www.journal.lawinstitute.am

րում առավել հետաքրքիր են հենց վերոնշյալ երկրները, որոնց մեծ մասը ժամանակին անվանվել էին «անցումային ժողովրդավարություններ»: Ընդհանուր առմամբ հետխորհրդային «անցումային ժողովրդավարությունները» հիմնականում նախագահական, կիսանախագահական և խորհրդարանական-նախագահական հանրապետություններն են: Հետ-խորհրդային երկրները պայմանականորեն կբաժանենք 3 խմբի.

1. Արևելաեվրոպական (Մոլդովա, Ուկրաինա, Բելառուս),
2. Հարավկովկասյան (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան),
3. Կենտրոնասիական (Գրդգստան, Տաջիկստան, Թուրքմենստան, Ուզբեկստան, Ղազախստան):

Ընդ որում պետք է նշել, որ չնայած աշխարհագրական և էթնո-մշակութային տարբերությունների, վերոնշյալ խմբերում ընդգրկված մի շարք երկրների պետական կառավարման կերպավորումն ընդհանուր առմամբ ընթացել է բավականին նմանատիպ մեթոդներով և եղանակներով:

Արևմտյան մի շարք հետազոտողների համար որպես հետխորհրդային տարածքի այսպես կոչված «**ժողովրդավարական կղզյակներ**» հաճախ հանդես են գալիս Եվրոպական մասից՝ Մոլդովան, Հարավային Կովկասից՝ Վրաստանը, Կենտրոնական Ասիայից՝ Գրդգստանը: Սույն հոդվածում հիմնական համեմատականները կանցկացվեն հենց վերոնշյալ երկրների միջև:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո 1992-1994թթ. հետխորհրդային տարածքում կարելի է անվանել պետական **բազայի** ստեղծման ժամանակաշրջան: Վերոնշյալ ժամանակահատվածում հետխորհրդային բոլոր երկրներն անցան ազատականացման և ժողովրդավարացման փուլ, երբ նորանկախ պետությունները ստեղծվելով նախկին խորհրդային հանրապետությունների իրավական հիմքերի վրա՝ ընտրեցին իրենց պետական կառավարման մոդելները: Այնուամենայնիվ, վերոնշյալ ժամանակահատվածում «նոր/հին էլիտաները» (նախկին կուսակցական-տնտեսական նոմենկլատուրա) չկարողացան արդյունավետ կերպով իրականացնել ժողովրդավարական ընթացակարգերի շրջանակներում տնտեսական արդիականացման խնդիրները: Արդյուքում լճացավ տնտեսությունը, աղքատացավ բնակչությունը, առաջ եկան գույքի բաշխման խնդրահարույց հիմնահարցեր, և այս ամենը պահանջում էր արագ արձագանք և լիազորությունների կենտրոնացում: Պետք է նշել, որ հետխորհրդային մի շարք երկրներում որպես «անցումային ժողովրդավարության» գործընթացի դանդաղեցման հիմնական պատճառփորձ է կատարվել խաղարկելու ազգային ամբողջականության սպառնալիք-

ների առկայությունը (Մոլդովա, Վրաստան, Գրդգստան, մասամբ Ադրբեջան): Քաղաքական իրավիճակը կայունացնելու, նորանկախ պետությունների (ԱՊՀ) տնտեսական արդիականացման և ազգայնակայության խնդիրները կայունացնելու անհրաժեշտությունը պահանջում էր անցում կատարել ուժեղ գործադիր ուղղաձիգ կառավարման մոդելի՝ ամրապնդելով նախագահի դերը: Պատմական ժողովրդավարության ավանդույթի բացակայությունը, ցածր քաղաքական մշակույթը, թերզարգացած քաղաքացիական հասարակությունը, կուսակցական համակարգի թուլությունը 90-ականների կեսերին հետխորհրդային երկրների մեծ մասում (բացառությամբ Մոլդովայի) պատճառ դարձան քաղաքական համակարգում ավտորիտարիզմի դրսևորմանը որպես գերակա տարր [5, էջ 112]: Հետագայում հետխորհրդային տարածքի երկրների մեծ մասը գրանցեց ժողովրդավարական ինստիտուտների զարգացում: 1990-ականների տնտեսության բացասական միտումների ազդեցության ներքո ավտորիտար կառավարման մեթոդները դարձան ինստիտուցիոնալ զարգացման հիմնական առանձնահատկությունները: Վերոնշյալ գործընթացի հետևանքով ակնհայտ դարձավ խիստ վարչական և հարկային հսկողության սահմանումը, բյուրոկրատական-օլիգարխիկ տնտեսության հաստատումը, ինչպես նաև որոշակիորեն անվերահսկելի սեփականաշնորհման գործընթացը: Հետխորհրդային երկրների մեծ մասի հասարակություններում առաջացավ ծայրաստիճան հաստատուն խնդրագիր պետական **paternalism**-ի համար, որը հիմնականում պայմանավորված էր տնտեսության ճգնաժամային երևույթներով (գործազրկություն, զնաճ և այլն): Սոցիալ-տնտեսական նման պայմաններում գերակշռում են սոցիալական անկումը և դեպրեսիան, ինչի արդյունքում բնակչության շրջանում առաջանում է պետական **paternalism**-ի այսպես կոչված «ուժեղ ձեռք» ունենալու ցանկություն, որը կարող է «շտկել իրավիճակը և կայունություն ապահովել»: Հենց այս պատճառով էր, որ ըստ էության որոշ ժամանակով հետաձգվեց ժողովրդավարական արդիականացման գործընթացը հետխորհրդային տարածքի մեծ մասում:

Ամերիկացի տրանզիտոլոգ Թոմաս Քարոթերսը իր «Անցումային պարադիգմի ավարտը» աշխատության մեջ նշում է, որ Ուկրաինայում, Վրաստանում, Գրդգստանում և Մոլդովայում 90-ականների վերջին առաջացել էր «գերիշխող ուժի քաղաքականության» համախտանիշը [6, էջ 2]: Ըստ նրա «այս սինդրոմով երկրները ունեն սահմանափակ, բայց իրական քաղաքական տարածք, որոշակի քաղաքական մրցակցություն հակադիր խմբերի և ժողովրդավարության հիմնական ինստիտուցիո-

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

նալ ձևերը: Այնուամենայնիվ, մեկ քաղաքական խումբ՝ շարժում, կուսակցություն, ընտանիք կամ մեկ առաջնորդ, համակարգում տիրապետում է այնպես, որ այն հեռանկարում իշխանության փոփոխության համար չունի բավարար հիմքեր: Անցկացվող ընտրությունները հիմնականում կասկածելի են, թեև կարելի է պնդել որ ամբողջովին կեղծ չեն, քանի որ իշխանությունները փորձում են ընկալելի լինել միջազգային հանրության համար: Միևնույն ժամանակ, նախագահական և կիսանախագահական կառավարման մոդել ունեցող հետխորհրդային երկրներում ուժեղ նախագահի դերի ամրապնդման համար պահպանվում էին նաև խորհրդարանի լիազորությունները, որոնք ապահովում էին մրցակցային միջավայր քաղաքական վերնախավի համար:

Թոմաս Բարոթերսը 2005-2010թթ. համարում է «դիսֆունկցիոնալ» ժողովրդավարության փուլ, որն ընդգրկեց Մոլդովան, Ուկրաինան և Ղրղզստանը: Ըստ վերջինիս, գոյություն ունեցող քաղաքական համակարգի մոդելը «դիսֆունկցիոնալ» ժողովրդավարություն կամ «անօգնական բազմակարծության» ռեժիմ է, երբ «իշխանության համար պայքարող կուսակցությունները այնքան են լցվում կույր ատելությամբ միմյանց հանդեպ, որ բոլոր ընդդիմադիր ջանքերն ուղղվում են միայն ցանկացած գնով կանխելու իրենց մրցակիցներին դրական արդյունքների հասնելուց»: Քաղաքական մրցակցությունը տեղի է ունենում խորապես թշնամական կողմերի միջև, որոնք գործում են առանց լուրջ քաղաքական փորձի: Իշխանությունն անցնում է մեկ կարճաժամկետ քաղաքական խմբից մյուսը, որը ղեկավարում է խարիզմատիկ առաջնորդ կամ կուսակցությունների ժամանակավոր դաշինք:

Պետք է նշել, որ ժողովրդավարական գործընթացի անշրջելիության ապահովումը և քաղաքական ճգնաժամը, որոնք հանգեցրեցին այսպես կոչված «գունավոր հեղափոխությունների», հանգեցրեցին Ուկրաինայում և Ղրղզստանում «դիսֆունկցիոնալ» ժողովրդավարության:

Վերոնշյալ մոդելի շրջանակներում առաջանում են հիմնականում հետևյալ հատկանիշները.

- կառավարության սերտ հարաբերություններ խորհրդարանի հետ (հատկապես կուսակցական մեծամասնության հետ),
- կառավարության և նրա անդամների մեծամասնության կախվածությունը կառավարության ղեկավարից, այլ ոչ թե երկրի նախագահից,
- նախագահի և կառավարության միջև շահերի բախման արդյունավետ սխեմաների բացակայություն, «երկակի ուժի» առաջացում (Ուկրաինայի օրինակը, երբ 2004թ. դեկտեմբերին Վ. Յուշչենկոյի և Վ. Յանուկովիչի կողմնակիցները հասան փոխզիջման: Քաղաքական էլիտան համաձայնու-

թյան եկավ սահմանադրական փոփոխությունների փաթեթի ընդունման շուրջ, որով Ուկրաինան նախագահական-խորհրդարանականից վերածվելու էր խորհրդարանական/նախագահական հանրապետության և խորհրդարանը հնարավորություն ստացավ ձևավորել կառավարություն, որը փաստորեն անկախ էր երկրի նախագահից:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «դիսֆունկցիոնալ» ժողովրդավարությունը չի ստեղծում ժողովրդավարական ընտրության անփոփոխելիության մեխանիզմներ, տարբեր հանգամանքներում իշխանության փոփոխությունը կարող է վերածվել ժողովրդավարության տարանցման, ինչպես նաև «ավտորիտար արդիականացման»:

Վերջինիս վառ օրինակն է **Ղրղզստանը**: Երկրի նախկին նախագահ Ա.Ակակի օրոք ընդունված սահմանադրության համաձայն՝ Ղրղզստանը նախագահական-խորհրդարանական հանրապետություն էր, որի քաղաքական համակարգը բնութագրվում էր որպես մրցակցային ավտորիտարիզմ, ժողովրդավարական տարանցման տարրերով: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Ղրղզստանն անվանվեց «ժողովրդավարության կղզի, Կենտրոնական Ասիայի ավտորիտարիզմի ծովում»: Սակայն հետագայում այդ երկրում ծավալված իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Ղրղզստանը բռնել էր «ավտորիտար արդիականացման» ճանապարհը [7]: Հենց այս հեռացումն էլ ժողովրդավարական գործընթացներից բերեց 2010թ. «հեղափոխական» իրադարձություններին: Նոր սահմանադրությամբ արդեն Ղրղզստանում հայտարարվեց ժողովրդավարության խորհրդարանական-նախագահական մոդելի կառուցման մասին: Անկասկած սա արդյունք էր երկրի էլիտաների կոնսենսուսի: Հաշվի առնելով Ղրղզստանի ազգային առանձնահատկությունները, երկրի տարբեր տարածաշրջանների կլանային իշխանության խորը ավանդույթները, վերոնշյալ անցումն ընթացել և ներկայումս էլ ընթանում է ոչ այնքան հարթ՝ ժամանակ առ ժամանակ նույնիսկ ստանալով ուժային պայքարի ձև:

Գալով **Վրաստանի** օրինակին պետք է նշել, որ նախագահ Մ.Սահակաշվիլու օրոք երկրի կենտրոնական կառավարության դիրքերի ամրապնդումն իր հետ բերեց պետական կառույցներում կոռուպցիայի մակարդակի զգալի նվազում: Այնուամենայնիվ, ժամանակի ընթացքում նկատվեց երկրի խորհրդարանի դերակատարության թուլացում, որի արդյունքում սահմանափակվեցին օրենսդիր մարմնի կողմից գործադիր իշխանությանը վերահսկելու մեխանիզմները: Երկրի ոչ խորհրդարանական ընդդիմությունը մեղադրեց նախագահին իշխանության յուրացման, քաղաքական ահաբեկչության իրականացման, քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների ոտնահարման մեջ:

Երկրի իշխանությունների կողմից ցուցաբերված անհանդուրժողականության արդյունքում 2007թ. աշնանը Թբիլիսիում գրանցվեցին զանգվածային ցույցեր և բախումներ [8, էջ 162]: Հետագոտողները առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում Մ.Սահակաշվիլու կողմից Վրաստանում իրականացրած անվտանգության համակարգի բարեփոխման և կոռուպցիայի դեմ պայքարի գործընթացին: Առավել արմատական փոփոխություններն իրականացվել են իրավապահ մարմիններում. Օրինակ բարեփոխումների արդյունքում լուծարվեց պետական անվտանգության նախարարությունը՝ ստեղծելով նոր կառույց՝ Արտաքին հետախուզության ծառայություն [9, էջ 158]: Վրաստանում իրավապահ մարմինների բարեփոխումների գործընթացն իրականացվեց որպես հիմք վերցնելով ամերիկյան մոդելը: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն վերջինի, Վրաստանում ըստ էության բացակայում էր իշխանության գործունեության նկատմամբ քաղաքացիական և խորհրդարանական վերահսկողության համակարգը: Հետագա իրադարձությունները Վրաստանում ցույց տվեցին, որ ժողովրդավարական զարգացման ուղուց հեռացումը անցնում չի լինում: 2013թ. Վրաստանի խորհրդարանի կողմից ընդունված փոփոխությունների համաձայն՝ երկիրը նախագահական-խորհրդարանական մոդելից անցում կատարեց խորհրդարանական-նախագահական կառավարման ձևի՝ նախագահի և վարչապետի միջև լիազորությունների արդյունավետ վերաբաշխման արդյունքում երկրի կառավարման հիմնական լծակները կենտրոնացնելով վարչապետի ձեռքերում: Արդեն անցել է 5 տարի, վերոնշյալ մոդելը ամրապնդվում է երկրում, սակայն վերջնարդյունքի արդյունավետությունը կախված է լինելու երկրի քաղաքական ղեկավարության ժողովրդավարական անցման շրջանում իրականացվող շարունակական բարեփոխումների խթանմանը նեցուկ կանգնելու կամքի առկայությունից:

Անդրադառնալով **Մոլդովայի** օրինակին, պետք է նշել, որ 2001թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո, երբ կոմունիստները ստացան մեծամասնություն խորհրդարանում, որի արդյունքում վերջինս Մոլդովայի նախագահ ընտրեց կոմունիստ Վ.Վորոնինին: Սրանով փաստորեն Մոլդովայում հիմք դրվեց «մրցակցային-ավտորիտար խորհրդարանական» մոդելին: Մի կողմից, երկրում պաշտոնապես պահպանվեց խորհրդարանական կառավարման ձևը, որտեղ նախագահն իր գործունեությամբ որոշակիորեն սահմանափակված էր խորհրդարանի կողմից և մյուս կողմից, խորհրդարանում մեծամասնության ապահովումը նախագահ Վորոնինի ձեռքում ըստ էության կենտրոնացրեց պետական բոլոր ֆորմալ և ոչ ֆորմալ որոշում-

ների կայացման մեխանիզմները: Սակայն Մոլդովայի խորհրդարանում կոմունիստների կողմից մեծամասնության կորստից հետո երկրում իրավիճակը վերադարձավ «դիսֆունկցիոնալ» ժողովրդավարության տրամաբանությանը: Ներկայումս Մոլդովայում նկատվում է երկրի նախագահի և կառավարություն/խորհրդարան տանդեմի միջև հարաբերությունների լարվածություն, ինչը առաջին հայացքից կարող է թողնել ժողովրդավարական երկրում ընթացող քաղաքական գործընթացի տպավորություն: Այնուամենայնիվ, վերոնշյալ իրավիճակի առկայությունը երկրում վկայությունն է ժողովրդավարական անցման շրջանում արդիականացման և բարեփոխումների ճանապարհից շեղման, ինչպես նաև պետական կառավարման և իրավական համակարգերի լուրջ բացերի առկայությամբ [10]:

Ամփոփելով հետխորհրդային մի շարք «անցումային ժողովրդավարությունների» պետական կառավարման մոդելների անցած ուղու համառոտ նկարագրիրը պետք է նշել, որ հիմնականում նախագահական և կիսանախագահական կառավարման համակարգ ունեցող երկրները 21-րդ դարի սկզբից սկսեցին անցում կատարել դեպի խորհրդարանական/նախագահական հանրապետություններ: Վերոնշյալ գործընթացը անցումային ժողովրդավարության երկրների զարգացման տրամաբանական փուլ է, երբ պետության հետագա և առավել արդյունավետ զարգացումն ապահովելու համար՝ անցում է կատարվում կառավարման խորհրդարանական համակարգին: Վերոնշյալ անցման համար յուրաքանչյուր երկիր ունի իր «բաղադրատոմսը»՝ հաշվի առնելով յուրաքանչյուր երկրի ինչպես պետական/քաղաքական համակարգի կայացվածության աստիճանը, այնպես էլ էթնո-մշակութային առանձնահատկությունները: Ներկայումս հստակ է, որ հետխորհրդային տարածքի ժողովրդավարական անցման գործընթացում գտնվող հասարակությունների համար գոյություն ունեն քաղաքական զարգացման բազմաթիվ չափումներ: Այնուամենայնիվ անցման փուլից դեպի կայուն ժողովրդավարություն անցնելու համար առաջնային են պետական իշխանության առանցքային ինստիտուտների արդյունավետության բարելավումը, քաղաքական բազմակարծության ամրապնդումը, քաղաքական գործընթացը ֆարսի չվերածելը, հասարակության ամբողջական մասնակցությունը քաղաքական գործընթացին և այլն: Վերոնշյալ գործընթացի արդյունավետ իրականացմամբ միայն կարող է ավարտվել հետխորհրդային երկրների «անցումային ժողովրդավարությունների» ժամանակաշրջանը, որն արդեն ակնհայտորեն ձգձգվել է և սահուն անցում կատարել դեպի նոր շրջան, այն է՝ կայուն ժողովրդավարական համակարգ:

Օգտագործված աղբյուրներ

1. Fukuyama F., The End of History and the Last Man, Penguin Books, 1992.
2. Huntington S.P., Democracy's Third Wave, Journal of Democracy, University of Oklahoma Press, 1991
3. O'Donnell G., Delegative Democracy, Kellogg Institute, 1993.
4. Huntington S.P., Democracy's Third Wave, Journal of Democracy, University of Oklahoma Press 1991
5. Фисун Александр, Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации, Харьков, Константа, 2006.
6. Carothers Thomas, The end of the Transition Paradigm, Journal of Democracy, Volume 13, Issue 1
7. Ким Дмитрий, Конституционные реформы в Кыргызстане [электронный ресурс]
<http://www.eurasianhome.org/xml/t/expert.xml?lang=ru&nic=expert&pid=2306>.
8. Tatum Jessee David, Democratic transition in Georgia. Post-rose revolution internal pressures on Leadership, Caucasus Review of International affairs, Frankfurt, Vol 3, Issue 2.
9. Tatum Jessee David, Democratic transition in Georgia. Post-rose revolution internal pressures on Leadership, Caucasus Review of International affairs, Frankfurt, Vol 3, Issue 2.
10. Брутер Владимир, Политические процессы в Молдове в 1988-2003гг. [электронный ресурс]
http://www.igpi.ru/bibl/igpi_publ/moldova-brooter.html.

Тигран Арутюнян

Заместитель начальника отдела планирования оборонной политики
департамента оборонной политики МО РА, советник 1-ого класса,
соискатель ученой степени Национального университета
оборонных исследований МО РА

РЕЗЮМЕ***Краткий обзор трансформации модели государственного управления
на постсоветском пространстве***

Республики бывшего СССР приобретя независимость в 1991 году прошли долгий путь политических и социально-экономических преобразований. Общепринято говорить о транзите политической системы вышеуказанных стран из тоталитарной к демократической. Тем не менее, вышеупомянутый процесс длится уже 27 лет, и очевидно, что трансформация государственного управления в подавляющей части постсоветского пространства затянулась. В целом постсоветские так называемые «переходные демократии» в основном являются президентскими, полупрезидентскими и парламентскими/президентскими республиками. Следует отметить, что, несмотря на географические и этнокультурные различия между постсоветскими странами, преобразование модели государственного управления в основном проходило с использованием аналогичных подходов и методов. Для ряда исследователей, так называемыми «островками демократии» в постсоветском пространстве являются Молдова, Грузия и Кыргызстан. В данной статье мы попытаемся в кратце провести основные сравнения и различия между вышеупомянутыми странами.

Ключевые слова: трансформация, государственное управление, постсоветский, преобразование, переходный, демократия.

Tigran Harutyunyan

Deputy Head of Defence Policy Planning branch,
Defence Policy Department of the MoD of the RA, 1-st Degree Adviser,
Correspondence Degree Seeker of the National Defence Research
University of the MoD of the RA

SUMMARY***Short review of the Public Administration model transformation in Post-soviet space***

The Republics of the former USSR acquired independence in 1991 have come a long way in the political and socio-economic transformation. It is generally accepted to speak on the transit of the political system of the countries from totalitarian to democratic. Nevertheless, the above-mentioned process has lasted for 27 years, and it is obvious that the transformation of public administration in the majority of the post-Soviet space has been protracted. In general, the post-Soviet so-called “Transitional Democracies” are mainly presidential, semi-presidential and parliamentary/presidential Republics. It should be noted that, in spite of the geographic and ethno-cultural differences between the post-Soviet countries, transformation of the public administration model mainly took place using similar approaches and methods. For a number of researchers, the so-called “Islands of democracy” in the post-Soviet space are Moldova, Georgia and Kyrgyzstan. In this article we will try briefly touch upon the main similarities and differences between the above-mentioned countries.

Key words: Transformation, public administration, post-Soviet, transition, democracy.

ЛИЛИТ МУРАДЯН

Соискатель отдела государственно-правовых исследований
института философии, социологии и права НАН РА

ПРАВOTВOPЧЕСТВО: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ

В статье рассматривается проблема выделения понятия правотворчества в самостоятельную юридическую категорию. Эта категория не совпадает ни с понятием нормотворчества, ни с законотворчеством. Кроме того, в нашем случае термин «правотворчество» законодательно не определен, что обуславливает его толкование различными авторами в широких границах - от правовой категории до правового института. Разграничение понятий «правотворчество», «законотворчество» и «нормотворчество» позволяет конкретизировать сферу правотворения, выявить существующие между ними особенности, выработать наиболее эффективные методы достижения задач. Необходима новая правотворческая политика.

Ключевые слова: правотворчество, законотворчество, нормотворчество, субъект, правовая категория, правовой институт, признаки, государство, правоотношения.

Научное освоение всякого явления действительности начинается с его понимания, то есть с его осмысления, постижения его содержания, смысла, значения. Обусловленное целым рядом объективных и субъективных факторов, правильное (то есть научно доказанное, подтверждаемое практическим опытом) понимание того или иного явления логически упорядочивает наши знания, идеологически определяет и систематизирует их, что обеспечивает целостность научного видения изучаемого явления, оптимальность его осознания, научного объяснения, активное теоретико-прикладное использование добытых знаний.

Проблема понимания правотворчества охватывает комплекс вопросов связанных с более широким родовым понятием «правообразованием» выступающим как форма осуществления одной из важнейших функций государства, состоящей в установлении, изменении или отмене правовых нормативов, закрепляемых в нормативно-правовых актах.

Как всякая иная творческая деятельность, то есть деятельность, направленная на создание определенных материальных или духовных ценностей, правотворчество это сознательный процесс, имеющий определенную практическую направленность и, соответственно, свою логику, процедуру, свои технические приемы («законодательная техника»), принципы. Содержательные и формальные параметры этого процесса определяются конкретными историческими условиями, сложившимися правовыми обычаями, традициями, характером тех или иных общественных преобразований. Отстаивая идею первостепенной управленческой значимости правового акта, постулируемую с античных времен,

демократические революции породили понятия «право на законотворчество», «право законодательствовать», «право издавать законы», «законодательные полномочия» и т.д., нашедшие свое конституционное закрепление. Правотворчество как юридическая категория не имеет законодательного определения. В науке нет единства мнений в ее понимании. Одни авторы считают, что правотворчество представляет собой деятельность государственных органов по принятию, изменению и отмене правовых норм¹. Другие применяют широкий подход в понимании правотворчества. Так, С. В. Синоков рассматривает правотворчество как многоаспектный институт современного правового регулирования, который имеет сложную разноуровневую организацию, включающую элементы правообразования, нормообразования, законотворчества, правореализации и правосознания². В юридической литературе высказаны и другие позиции в понимании правотворчества. По мнению О.В. Попова правотворчество - «это завершающая стадия формирования права, когда к объективному процессу подключается государство, переводя процесс формирования права в государственную деятельность по созданию правовых норм»³. Г. Б. Евстигнеева считает, что «правотворчество в собственном смысле - это официальное создание, формирование нормативно-правовых текстов, норм права»⁴. Имеется множество и других определений правотворчества.

Анализ высказанных в юридической литературе точек зрения на правотворчество позволяет заключить, как справедливо отмечает Е. В. Семьянов, что в настоящее время присутствуют три подхода в определении этого понятия:

1) правотворчество как законодательство, или

создание нормативно-правовых актов особого вида, закрепляющих основы правовой системы с последующим уточнением их положений в подзаконных актах;

2) правотворчество как нормотворчество, или создание необязательных правил поведения;

3) правотворчество как правообразование и правоустановление⁵.

Наличие многообразия авторских позиций в определении правотворчества вытекает не только из сложности социально-правового явления, которое оно характеризует, но из-за отсутствия четкого разграничения между правотворчеством как юридической категории и правотворчеством как правовым институтом.

Правотворчество, как юридическая категория, представляет собой научное понятие самого термина, включающего в себя наиболее общие и существенные признаки, которые отражают его суть и правовой смысл. По мнению А. С. Пиголкина, юридический термин - “это слово (или сочетание), которое употреблено в законодательстве, является обобщенным наименованием юридического понятия, имеющего точный и определенный смысл, и отличается смысловой однозначностью, функциональной устойчивостью”⁶.

В нашем случае термин “правотворчество” законодательно не определен, что обуславливает его толкование различными авторами в широких границах - от правовой категории до правового института.

Правотворчество как правовой институт - это совокупность правовых норм, регулирующих общественные отношения в сфере создания новых, а также изменения и отмены устаревших правовых норм.

Однако, даже рассматривая правотворчество только в рамках правовой категории, остается потенциал для его неоднозначного понимания и толкования. Это вытекает из того, что созданием норм, регулирующих общественное поведение людей, занимаются разнообразные государственные органы и должностные лица, общественные и корпоративные организации. Все они осуществляют предусмотренную законодательством в рамках своей компетенции нормотворческую деятельность. Таким образом, у исследователей проблем правотворчества объективно возникает необходимость определения границ этого понятия. Их выбор и порождает многообразие точек зрения на сущность правотворчества. Как отмечает Е. В. Семьянов, в основании существующих подходов определения понятия правотворчества находится различный объем его

понимания учеными-юристами⁷. И с этим следует согласиться.

Вместе с тем для изучения проблем правотворчества важное значение имеет установление допустимых рамок его толкования. И это связано с видами правотворчества.

Очевидно, что законотворчество является наиболее наглядным и убедительным способом реализации правотворчества. И большинство ученых под данным термином понимают прежде всего процесс создания правовых норм, а также их изменение и отмену. При этом многие авторы рассматривают законотворчество как конечную стадию правоустановления, т.е. формирования права⁸. Такой подход в понимании правотворчества и обуславливает отождествление его с законотворчеством. Его сторонниками, как мы видим из вышеприведенных высказываний, являются О. В. Попов и Г. Б. Евстигнеева, а также многие другие ученые.

Но рассмотрение правотворчества в таком узком аспекте значительно обедняет и упрощает существующую фактическую правовую действительность, что в конечном счете лишает возможности его изучения во взаимосвязи всех видов его проявления. Не вызывает сомнения, что нормотворчество является одной из сторон правотворчества. Как справедливо отметила И.Е. Ситникова, нормотворчество, хотя и имеет общую цель с правотворчеством - созданием норм права, но данное понятие будет правильнее употреблять применительно к деятельности министерств и ведомств, а также организаций и предприятий⁹.

Нормотворчество составляет реальную основу функционирования законодательства и правовой системы в целом. И оно протекает в однотипных для законотворчества условиях: регулируется законом, осуществляется компетентными органами и должностными лицами. Его фундаментом являются в большинстве своем те же принципы, преследуются одинаковые цели: регулирование общественных отношений в сфере создания правил поведения людей и т.д. Все это, несомненно, составляет одну из сторон правотворчества, что и учитывается многими исследователями, которые рассматривают его в широком, а не в узком аспекте.

Разграничение понятий “правотворчество”, “законотворчество” и “нормотворчество” позволяет конкретизировать сферу правотворения, выявить существующие между ними особенности, выработать наиболее эффективные методы достижения задач, связанных с регулированием процесса

формирования правил поведения людей в масштабах как всего государства, его субъекта, так и отдельно взятой организации или предприятия. О соотношении этих понятий с максимальной точностью высказалась Н. П. Алешкова: “Законотворчество - деятельность по принятию правовых актов в виде законов, нормотворчество - по изданию нормативных правовых актов, а правотворчество - по изданию правовых актов вообще. В любом случае они являются нетождественными по отношению и к результату правотворчества, и к субъекту правотворчества”¹⁰. К этому следует добавить, что с точки зрения общей теории правотворчества все эти три юридических понятия находятся в тесном взаимодействии и нуждаются в системном изучении и реализации.

Таким образом, правотворчество в рамках юридической категории необходимо понимать в широком смысле с учетом всех возможных форм его проявления: как тех, которые носят обыденный характер (законотворчество, нормотворчество), так и исключительного характера (например, референдум или правовой эксперимент). Исследование правотворчества как правового института не может быть корректным в аспекте анализа его категориальных свойств и форм, поскольку в таком случае происходит подмена его юридического смысла. Не может юридический термин одновременно выполнять роль правовой нормы и тем более правового института. Хотя терминологически в юриспруденции такое совмещение правового термина и правового института, как в нашем случае, иногда допускается, например источник повышенной опасности, необходимая оборона, аренда, дознание, оправданный риск и т.д.

Правотворчество как сложное социально-правовое явление обладает рядом признаков, которые необходимо учитывать в процессе формирования норм права. Основными из них и наиболее проблемными являются следующие:

1. Это комплексное юридическое понятие, которое объединяет и представляет разноуровневую систему правового регулирования общества и государства. С учетом этого необходимо учитывать, что “уровень и культура правотворчества, а соответственно, и качество принимаемых нормативных актов - это показатель цивилизованности и демократии общества”¹¹. Поэтому субъекты правотворчества разного уровня должны осуществлять свою правотворческую деятельность на профессиональной основе, отражая особенности не только страны, но и своего региона.

2. В правотворческом процессе участвуют субъекты с различным правовым статусом в рамках установленных для них процессуальных норм (процедур), предусмотренных не только Конституцией РФ, но и регламентами, уставами и законодательными актами. При этом множественность нормативно-правовых актов создает трудности в их качественной реализации, так как они недостаточно систематизированы, допускают пробелы в регулировании правотворчества, а правовое регулирование корпоративных, общественных и производственных организаций зачастую осуществляется в отрыве от общероссийского и регионального законодательства.

В юридической литературе правотворчество в зависимости от субъектов подразделяется на такие виды:

1) непосредственное правотворчество народа в процессе проведения референдумов (всенародное голосование по наиболее важным вопросам государственной и общественной жизни);

2) правотворчество государственных органов);

3) правотворчество уполномоченных Конституцией РФ и законами должностных лиц государства (Президента РФ министров);

4) правотворчество органов местного самоуправления);

5) правотворчество общественных организаций (например, профсоюза);

6) корпоративное правотворчество¹².

3. Несовершенство правотворчества из-за слабого законодательного обеспечения этого процесса, а также иных факторов. В связи с этим С. В. Синуков в качестве проблем правотворчества называет следующие: отсутствие плановости; избыточность регулирования; недифференцированность правовой формы правотворческих решений; смешение предметов законодательного и подзаконного регулирования; бюрократизм правотворческой процедуры¹³.

Повышение качества правотворчества возможно путем совершенствования всего законодательства на базе создания единого нормативно-правового акта, регулирующего правотворческий процесс в масштабах всей страны, в регионах и других сферах общественной жизни. Здесь важны также профессионализм и добросовестность субъектов правотворческой деятельности.

4. Правотворчеству присущи существенные отраслевые особенности, вытекающие из методов и принципов правового регулирования, его целей и задач, юридической техники, а также значения

возможных правовых последствий от его реализации. Очевидно, что правотворчество в сфере уголовного законодательства, которое строится на презумпции невиновности, и правотворчество, формирующее гражданское законодательство, основанное на презумпции виновности, нуждаются в различных подходах правового регулирования.

Правотворчество имеет значительные особенности и на региональном уровне, в корпоративных и общественных организациях. Поэтому возникает объективная необходимость в его систематизации, выявлении имеющихся взаимосвязей и особенностей между ними с целью выработки единых подходов в правовом регулировании.

Правотворчество в настоящее время не выделилось в самостоятельную частнонаучную юридическую науку, но является составной частью теории государства и права, что стало предпосылкой формирования большего количества нормативных правовых актов, созданных методом проб и ошибок. И это правотворчество. И если с научной точки зрения в юридической литературе уже накопилось достаточно исследовательского материала для обеспечения теоретического потенциала этой науки, то ее законодательная база пока недостаточна. Требуется основополагающий федеральный систематизирующий закон о правотворчестве на всех его уровнях.

5. Правотворчество связано с изданием нормативных актов, которые порождают различные по своему значению правовые последствия: законные, подзаконные акты, нормы общественных и корпоративных организаций. С учетом этого А. В. Малько делит правотворчество на:

1) законотворчество;

2) подзаконное правотворчество (нормотворческая деятельность структурами, не относящимися к высшим представительным органам, - президентом, правительством, министерствами, ведомствами, местными органами государственного управления, губернаторами, главами администраций, руководителями предприятий, учреждений, организаций).

Степень правовой урегулированности этих видов правотворчества различна, что сильно влияет на его качество. По нашему мнению, необходимы обстоятельные системные исследования порядка разработки и принятия всех видов нормативных правовых актов с целью построения единообразных непротиворечивых моделей правотворчества во всех сферах правового регулирования. На этой основе будет возможно разработать и соответствующее

законодательство, которое должно быть единым для всех субъектов правотворчества, что обеспечит не только правовую культуру, но и правовую стабильность и надежность.

6. Правотворчество в правовом регулировании традиционно придерживается в основном запретов и дозволений, что обуславливает постоянное государственное присутствие в процессе реализации складывающихся правоотношений. Правотворчество слабо внедряет модели правоотношений, в которых их субъекты поощряются к самоурегулированию возникающих конфликтов, в которых они были бы заинтересованы в законопослушном поведении. По нашему мнению, правотворчество должно быть нацелено на максимальную разгрузку государства на области контроля за ходом реализации правоотношений в стране. Все правоохранительные органы, в том числе и суды, следует разгрузить от чрезмерной, в основном малопродуктивной, деятельности, которая вытекает не столько из важности разрешаемых дел, сколько из недостаточности продуманных правотворческих решений. Нужна новая правотворческая политика, которая сочетала бы простоту и качество реализации правоотношений, заинтересованность и ответственность их субъектов, оперативность реагирования государственных и общественных структур на допущенные нарушения законодательства. Представляется, что в этом аспекте часть своих полномочий государство может передать общественным организациям, например народным палатам районов и городов (либо общественным комиссиям). Некоторые гражданские, административные и уголовные дела с согласия сторон также можно передать указанной общественной организации. В отношении работников государственных структур в случае их неправомερных действий, народная палата должна иметь право заявить ходатайство о наказании виновного, в том числе о снятии с должности, которое имело бы обязательную силу. Тем самым с государственных органов будет снята часть нагрузки и одновременно повышена активность населения в реализации законодательства.

В юридической литературе также укрепились мысли, что «созрела крайняя необходимость выработки комплексного нормативного блока, направленного на четкое регулирование правотворческой деятельности всех без исключения субъектов правотворчества... Сегодня настоятельно требуется принятие законов, четко закрепляющих и регламентирующих правосубъектность и правовой статус субъектов правотворческой деятельности,

принципы их деятельности, порядок взаимодействия со всеми федеральными и региональными органами, а также органами местного самоуправления»¹⁴. Несомненно, что концепцию подобного нормативного законодательства необходимо разрабатывать на базе общей теории правотворчества как самостоятельной юридической науки, поскольку такой подход требует систематизации всех видов правотворчества, анализа их взаимодействия и соотношения, установления границ правового регулирования.

7. В современных условиях правотворчество подвержено существенному влиянию отрицательных субъективных факторов, что проявляется в лоббизме, коррумпированности, регионализме, поспешности, непрофессионализме и т.д. По мнению С. В. Синюкова, эта проблема связана с отсутствием у граждан прямого доступа к правотворческой инициативе, деформацией неформального влияния на правотворческий процесс¹⁵.

Отчасти это правильно. Однако большое значение имеют и другие факторы: включение в состав законодательных органов лиц, располагающих огромными капиталами, а также лиц, находящихся в услужении у олигархов. Если к этому добавить откровенный подкуп продажных так называемых народных представителей, то становится ясно, что правотворчество не может не быть ущербным, поскольку изначально создается для закрепления своей экономической власти классом власть имущих. Конечно, повышение гласности, прозрачности правотворческой деятельности способствовало бы снижению влияния отрицательных факторов на правотворчество, но для этого необходимо менять весь законодательный процесс, что в нынешних условиях нереально. Существующая

экспертиза законопроектов на коррупционность малоэффективна, поскольку собой дает существующую систему правотворчества, а не только отдельные ее элементы. Как уже отмечалось, необходимо законодательно закреплять комплексный нормативный блок по четкому регулированию правотворческой деятельности всех без исключения субъектов правотворчества.

Имеются и другие насущные проблемы, отражающие признаки правотворчества:

1) слабая оперативность и эффективность правового урегулирования отдельных вопросов общественной жизни;

2) недостаточная открытость, кулуарность публичного по своему назначению процесса правотворчества;

3) целевая направленность отдельных видов правотворчества не всегда отвечает реализации его принципов;

4) не достигает стабильности закрепленных правоотношений в процессе правотворчества, связанной с частым их изменением;

5) принятие правотворческих решений при отсутствии правотворческой политики государства¹⁶ и т.д.

Таким образом, правотворчество как правовой инструмент в регулировании общественных отношений нуждается в серьезном системном совершенствовании путем законодательного закрепления единого комплексного блока нормативных правил как результата правотворческой деятельности всех его субъектов.

¹ См.: Малько А. В. Теория государства и права. М., 1999. С. 144; Чередниченко С.П. Судебное правотворчество. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2005. С. 7; Дербина А. В. Правосознание как элемент правовой позиции субъекта правотворчества. Автореф. дисс.... канд. юрид. наук. Самара, 2011. С. 8; и др.

² См.: Синюков С. В. Механизм правотворчества. Автореф.дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2013. С. 8.

³ Попов О. В. Теоретико-правовые вопросы судебного правотворчества в РФ. Автореф. дисс.... канд. юрид. наук. Тольятти, 2004. С. 6.

⁴ Евстигнеева Г. Б. Судебное решение как источник права. Авто реф. дисс.... канд. юрид. наук. М., 2007. С. 7.

⁵ См.: Семьянов Е. В. Судебное правотворчество: вопросы общей теории права, Автореф. дисс.... канд. юрид. наук. М., 2005. С 5

⁶ Язык закона / Под ред. А.С.Пиголкина.М., 1990. С.65.

⁷ ՏՄ.: Տեմյանով Ե.Վ. Առաջ.սոչ.

⁸ ՏՄ. նախընտրելով: Տիտնիկովա Ի.Ե. Սոցիալիստիկ քաղաքական և իրավունքային գործունեությունը ժամանակակից Ռուսաստանում. Առաջ.սոչ. դիսս. ... կանդ. յուրիդ. գիտ. առաջ. 2010. Ս. 8.

⁹ ՏՄ.: Տեմյանով Ե.Վ.

¹⁰ Ալեքսանդրովա Ն.Ս. Սոցիալիստիկ քաղաքականության հիմնարկային հարցերը Ռուսաստանում. Առաջ.սոչ. դիսս. ... կանդ. յուրիդ. գիտ. առաջ. 2010. Ս. 8.

¹¹ Մալկո Ա.Վ. Սոցիալիստիկ քաղաքականության հիմնարկային հարցերը. Մ., 1999. Ս. 144.

¹² ՏՄ.: Անալոգիկ ընտանիքային իրավունքային և իրավունքային գործունեությունը Ռուսաստանում. Առաջ.սոչ. դիսս. ... կանդ. յուրիդ. գիտ. առաջ. 2005. Ս. 9).

¹³ ՏՄ.: Տիտնիկովա Ս.Վ. Սոցիալիստիկ քաղաքականության հիմնարկային հարցերը. Առաջ.սոչ. դիսս. ... կանդ. յուրիդ. գիտ. առաջ. 2013. Ս. 8.

¹⁴ ՏՄ.: Դերբինա Ա. Վ. Առաջ.սոչ. Ս. 8.

¹⁵ ՏՄ.: Տիտնիկովա Ս. Վ. Առաջ.սոչ. Ս. 9.

¹⁶ ՏՄ., քաղաքականության հիմնարկային հարցերը: Մազուրենկո Ա. Ս. Սոցիալիստիկ քաղաքականության հիմնարկային հարցերը Ռուսաստանում. Առաջ.սոչ. դիսս. ... դոկտոր յուրիդ. գիտ. առաջ. 2011. Ս. 11.

Լիլիթ Մուրադյան

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի
փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի
պետաիրավական հետազոտությունների բաժնի հայցորդ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Իրավաստեղծություն. տեսության հարցեր

Հոդվածում քննարկվում է իրավաստեղծության՝ որպես ինքնուրույն իրավաբանական կատեգորիայի հիմնախնդիրը: Այդ կատեգորիան չի համընկնում ոչ իրավաստեղծության, ոչ էլ օրինաստեղծության կատեգորիայի հետ: Բացի դրանից, մեր դեպքում «իրավաստեղծություն» եզրույթը օրենսդրորեն սահմանված չէ, ինչը պայմանավորվում է տարբեր հեղինակների կողմից մեկնաբանությունների ընդարձակ սահմանումների՝ իրավական կատեգորիայից մինչև իրավական ինստիտուտ: «Իրավաստեղծություն», «օրինաստեղծություն» և «նորմաստեղծություն» հասկացությունների սահմանազատումը հնարավորություն է տալիս կոնկրետացնել իրավակազմավորման ոլորտը, բացահայտել նրանց միջև եղած առանձնահատկությունները, մշակել առավել արդյունավետ մեթոդներ ծառայած խնդիրները լուծելու համար: Այս առումով, անհրաժեշտ է նոր իրավաստեղծ գործունեության քաղաքականություն:

Հիմնարկային- իրավաստեղծություն, օրինաստեղծություն, նորմաստեղծություն, սուբյեկտ, իրավական կատեգորիա, իրավական ինստիտուտ, պետություն, իրավահարաբերություն:

Lilit Muradyan

(PhD) Applicant to National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute Philosophy, Sociology and Law, Department of State and Legal Studies

SUMMARY

Law-making: questions of theory

This paper presents the main problem comprising law-making determination. The law-making has to be come forth into the specific legal category. It coincides neither the standard-setting nor legislative drafting. Additionally, in our case there is no legal law-making definition that makes the different authors to consider law-making issue in wide scientific range up og institution. Distinction between law-making, standard-setting and law-drafting terms allows to concretize a law-making area to determine its main peculiarities, to provide the most efficient methods for fulfilling objectives concerning the forming of human legal behavior both in total state scale and its subject or given organization. A new law-making policy is therefore needed.

Key words: law-making, standard-setting, legislative drafting, subject, legal category, legal institution, attributes, state, legal relationship.

КРИСТИНЕ ОГАНЕСЯН

Помощник судьи Конституционного суда РА,
соискатель кафедры конституционного и
муниципального права института права и политики
Российско-Армянского университета

СВОБОДА МЫСЛИ В ВОЗЗРЕНИЯХ МЫСЛИТЕЛЕЙ АНТИЧНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Объектом исследования и критического анализа в данной статье являются взгляды античных и средневековых мыслителей относительно свободы мысли. Хотя право человека на свободу мысли как таковое сформировалось в наше время, знание исторических факторов, повлиявших на этот процесс, играет важнейшую роль в вопросе его правильного понимания и толкования, а также в вопросе совершенствования правового регулирования конституционного права на свободу мысли.

Ключевые слова: свобода, свобода мысли, античность, средневековье.

В современном мире свобода мысли воспринимается как важнейшая составляющая свободы личности, как неотъемлемое, естественное право человека. Зародившись в достаточно неопределенной форме в умах античных, получив некоторое развитие у средневековых мыслителей, «свобода мысли» сформировалась в виде устойчивого словосочетания лишь в наше время и прочно вошла в язык правопедения, заняв свое достойное место в иерархии общечеловеческих ценностей. При всей своей общепризнанности и общепринятости, тем не менее, эта категория *prima facie* кажется фиктивной, призрачной и изучена достаточно поверхностно, а посему возникла необходимость восполнения этого пробела. *Cogitare hominis est* (размышление свойственно человеку), причем размышления на самые разные, волнующие человечество темы и как предмет размышлений свобода мысли не является исключением. Можно ли посягнуть на свободу мысли? Нуждается ли свобода мысли в правовом закреплении и в защите? Попытаемся найти ответы на эти вопросы, обратившись за помощью к трудам мыслителей греко-римской древности и средних веков. Оказалось, что на протяжении долгих веков велась неагрессивная, достаточно интересная полемика на эту тему и хотя в рассматриваемых нами трудах прямого терминологического упоминания о свободе мысли найдено не было, тем не менее тематически косвенно к этой теме обращались.

Гомер (8 в. до н.э.) свободным считал того человека, который не испытывает никакого внешнего принуждения и действует, исходя из желаний собственной природы¹. Очевидно, что Гомер связывал свободу человека с возможностью реализации желаемых им действий, но необходимо учиты-

вать, что прежде всего желаемые действия должны сформироваться у человека в виде мыслей-желаний, мыслей-намерений. Если человек не подвергается внешнему принуждению, то его мысли, как правило, совпадают с его действиями. Следует заметить, что быть свободным внутренне и быть свободным внешне – это абсолютно разные состояния человека. Свобода мысли как свобода внутренняя, не обязательно сводится к словам или действиям, а если сводится, то получает уже качественно новое содержание и трансформируется в качественно новую категорию. Мысль, как и в целом мышление, является содержанием внутреннего, духовного мира человека, недоступным для других и даже в условиях внешнего принуждения человек по-прежнему волен иметь мысли любого содержания. В то же время, не следует забывать, что мышление это познавательная деятельность человека и опосредованный способ отражения действительности, то есть от окружающей человека действительности зависит содержание его мыслей. Бесспорно, человек под влиянием внешнего воздействия может менять свои мысли и внешнее воздействие на человека может быть как мягким, деликатным (уговор, убеждение, подкуп), так и жестким, ультимативным (запугивание, угрозы, шантаж). Если не сработает один метод воздействия, можно использовать другой, их также можно сочетать. Примечательно, что человек может поддаться уговорам или угрозам, и поступить не желаемым, а требуемым образом, но при этом остаться при своем мнении и убеждениях. Таким образом, можно вполне уверенно утверждать, что **внешняя и внутренняя свободы взаимосвязаны, но не взаимообусловлены**.

По Платону (5 в. до н. э.) мыслительный процесс человека недостижим для других: «видимый

таться в качестве мысли, в качестве цитероновского «безмолвного суждения».

Древнегреческий философ Эпиктет (1-2 вв.) признавал мнение (мышление) человека изначально свободным, его абсолютным правом: «Из существующих вещей одни находятся в нашей власти, другие нет. В нашей власти мнение, стремление, желание, уклонение - одним словом все, что является нашим. Вне пределов нашей власти - наше тело, имущество, доброе имя, государственная карьера, одним словом все что не наше. **То, что в нашей власти, по природе свободно, не знает препятствий, а то что вне пределов нашей власти, является слабым, рабским, обремененным и чужим.** Он рассуждал так: «Ведь кто помешает иметь то или иное мнение, стремиться к чему-либо или не стремиться?» и одновременно наставлял: «... необходимо, чтобы тот, кто хочет возвращаться в высших материях не как шлебей, а как добрый муж, имел при этом образ мыслей, способный разделять полезное и вредное и подчинять неразумные стремления здравому смыслу»⁸.

С точки зрения теолога Тертуллиана (1-2 вв.) даже в мыслях человек не должен был позволять себе греховных желаний, но он признавал, что мысль свободна и что человек способен судить только о содеянном, а то как он мыслит недоступно для других. Он отождествлял дух с мышлением человека, с его мыслями и считал, что «еретики могут отрицать соучастие в делах, но соучастие в мыслях они отрицать не могут», «ибо если человеческая ограниченность судит только о содеянном, поскольку **тайники духа для нее недоступны**, это не значит, что мы можем пренебрегать грехами воли и перед Богом. Для Бога все возможно и никакое прегрешение не укрыто от Его взора»⁹. Тертуллиановские взгляды были направлены преимущественно на устрашение еретиков, а также на смирение и покаяние верующих. Если отталкиваться от его рассуждений, то мысли человека неизбежно, богобоязненного в корне отличаются от мыслей атеистически настроенного, неверующего человека. В первом случае, срабатывает фактор предопределенности, когда индивид считает, что «на все воля Божья», следовательно он запрограммирован в своем выборе Богом, он ограничен своими верованиями. Во втором случае, именно обстоятельства жизни, окружающая действительность в наибольшей степени формируют мысли, убеждения человека.

Марк Аврелий Антонин (2 в.), римский император и философ в своих «Размышлениях» также обращался к проблеме свободы мысли, считая ее

естественной и необходимой, выражая недовольство тем, что собственные мысли человека и его речи могут не совпадать. Он утверждал, что «нет ничего более нелепого, чем говорить не от себя. Конечно же, такое противоречие может быть вызвано внешними факторами, в силу которых человек избегает открыто выражать свои мысли»¹⁰.

В средние века произошли кардинальные изменения с отношением к свободе человека как таковой, и это не могло не отразиться на отношении к свободе мысли также. Античные научные достижения были преданы забвению, а средневековая философская мысль не отличалась самостоятельностью. Христианство стало официальной религией практически во всех европейских государствах, философские учения подчинились религии, с легкой руки Тертуллиана философы стали называться **патриархами еретиков**. И без того не особо свободная мысль оказалась в еще более стесненном, скованном, можно сказать, парализованном состоянии. Антагонизм между научным познанием и религией вылился в тертуллиановскую формулировку: «**credo, quia absurdum**», что значит «я верю, потому что это нелепо»¹¹. Духовенство, которое считалось фактически единственным образованным классом, возводило церковные догмы в ранг основы любого мышления, соответственно воззрения мыслителей того периода времени были насквозь пропитаны религиозными настроениями и божественной причинностью.

Аврелий Августин Иппонийский, он же Августин Блаженный (4-5 вв.), христианский богослов и философ признавал участие воли во всех актах познания как активных процессов. Он считал зло порождением человеческой воли и что человек имеет свободу выбора грешить ли ему, совершать ли зло. Следовательно, через свободу выбора он принимал свободу мыслить по своему усмотрению¹². Примечательно, что Августин рьяно настаивал на том, что церковь имеет право принуждать верующих к беспрекословному принятию религиозных истин, потому как это делается исключительно в интересах и во благо верующих.

Римский философ Боэций (4-5 вв.) вопрошал: «Разве ты можешь управлять свободным духом? И неужели ты можешь вывести душу из уравновешенного состояния, свойственного [ей], если она сплавлена с твердостью рассудка? Когда однажды тиран счел, что он может пытками принудить свободного человека выдать сообщников по заговору, замышлявшемуся против него, тот откусил свой язык и выплюнул его в лицо жестокого тирана... **Ведь все, что наделено от природы разумом, об-**

ладает способностью рассуждать и отличать одно от другого. Вследствие этого оно знает, чего избегать и чего желать. Каждое разумное существо стремится к тому, что, по его мнению, должно желать, и отвращается от того, чего считает нужным избегать. Поэтому каждый, кто наделен разумом, обладает свободой желать и не желать, однако не в равной степени»¹³.

Верным учению католической церкви оставался философ-схоласт Иоанн Скот Эриугена (810-877гг.), считая, что истина скрыта в писании, а она должна быть истолкована разумом, а разум должен руководствоваться мнениями и суждениями авторитетов церкви¹⁴. И если церковь чуяла в учениях мыслителей опасные еретические тенденции, то они неизменно подвергались преследованиям и гонениям. Одним из ярких примеров, притесненного церковью ученого, был Беренгар Турский (999-1088гг.) с его рассуждениями о том, что в поисках истины следует доверять разуму, нежели авторитетам¹⁵.

Весьма интересны суждения Ансельма Кентерберийского (1033-1109гг.) о том, что воля выбирает цель, которую показывает разум, а это и есть свобода. То есть он допускал возможность порабощения мыслей человека, что в свою очередь однозначно свидетельствует о том, что свобода мысли в его понимании не абсолютна, она способна формироваться под влиянием внешнего воздействия. Выражение кентерберийского «я могу быть влекомо или побеждаем» означает не что иное, как «некто иной может меня увлечь или победить своим рассуждением». Церкви очень импонировало его учение об отношении веры к разуму: «*neque enim quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam*», что означает «не следует понимать, чтобы верить, но, напротив, следует верить, чтобы понимать»¹⁶.

У философа-схоласта Пьера Абеляра (1079-1142) тесно переплетаются понятия разума, свободной воли, совести. **Свободная воля** человека, по его мнению, **возбуждается разумом**, и человека можно назвать добрым или злым на основании его выбора. По Абеляру, разум человека, его мышление возбуждают свободную волю, достигшего определенного возраста человека и человек свободен в выборе своих мыслей и свободен в выборе своих действий¹⁷. А что касается веры, то она должна основываться на разумном понимании.

Фома Аквинский (1225-1274гг.), итальянский философ-теолог высказывался против социального равенства, а подчинение высшим считал добродетелью подданных, еретиков он призывал казнить самым жестоким образом, но в то же время

признавал, что власти подчинены лишь тела людей, но не их души. Взгляды Аквинского свидетельствуют о том, что мысли человеческие свободны, но их необходимо корректировать в соответствии с господствующей религиозной идеологией, потому что свободные взгляды принимались за извращение религии, а это уже считалось тягчайшим преступлением.

Выразителем очень смелых по тем временам взглядов оказался Роджер Бэкон (1214-1292 вв.). По его мнению, церковь погрязла в разврате и грабеже, ее необходимо было очистить «материальным мечом» и «мечом духовным», под которыми он подразумевал справедливого государя и справедливого папу. Бэкон считал невежество наибольшей опасностью, а изучение мудрости достойным занятием. «Знание-сила»- его знаменитая формула благосостояния мира. Трудно не согласиться с доводами Бэкона: несомненно, для того чтобы человек мог вооружаться знаниями, он не должен притесняться, должен иметь доступ к источникам знаний, иметь свободу выбора, возможность свободно мыслить, анализировать и только тогда человек сможет самостоятельно отделять «зерна от плевел», истинное от ложного, плохое от хорошего.

Различие между разумом и волей формально, это свойства души, благодаря которым душа может действовать, считал Иоанн Дунс Скот (1266-1308), шотландский философ и богослов. Таким образом, разум и воля являются мыслящей и желающей силами, или потенциями, души. Как и большинство современных ему философов он принимал восходящее к Аристотелю деление разума на «активный разум» (*intellectus agens*) и «пассивный разум» (*intellectus possibilis*), указывающее на то, что разуму свойственна как деятельность, так и претерпевание¹⁸. Согласно Иоанну Дунсу Скоту чувства, переживания, мысли человека и тому подобное это данные его внутреннего мира и являются важнейшим объектом интуитивного познания.

Не считал человеческую свободу даром божьим и немного отошел в своих взглядах от догматической теологии христианский богослов Мартин Лютер (1483-1546). Он настаивал на том, чтобы каждый в мыслях своих, делах и словах жил целомудренно, считая, что каждодневно человек находится в царстве дьявола, который ни днем, ни ночью не перестает скрытно подбираться, чтобы заронить в его сердце неверие и дурные мысли против церковных заповедей. Мартин Лютер считал нормальным принуждение к молчанию и отверганию мыслей, если эти мысли удерживают и отпугивают от Бога. «Таким мыслям вопреки, (говорю я) мы должны

принять во внимание заповедь сию и повернуться к Богу, чтобы нам еще больше не прогневить Его таким непослушанием»¹⁹. Лютер допускал, что человек свободен мыслить как ему угодно, но все свои силы набожный человек должен бросить на борьбу с небогоугодными мыслями. Мог ли позволить себе среднестатистический средневековый европеец в условиях жестких церковных требований и предписаний в полной мере пользоваться своей свободой мыслить? Ответ «нет» очевиден, ведь систематическое устрашение предполагает состояния запуганности у человека и формирование определенного мышления. В отличие от Лютера, Мишель Монтень (1533-1592) был сторонником свободы мысли: «Подлинным зеркалом нашего образа мыслей является наша жизнь» и «если у ...людей мысль в том или ином случае не течет легко и свободно, она становится не способною к чему-либо путному»²⁰.

Итак, в средние века всячески поддерживались идеи устрашения и запугивания людей с целью формирования у них определенных навыков богобоязненного мышления и подчеркивалась необходимость направлять и корректировать мышление человека в определенном, выгодном для власти имущих русле. Царящая атмосфера религиозной диктатуры неизбежно приводила к ситуации, когда *homo saepe in ore aliud fert, aliud cogitat* (человек часто говорит одно, а думает другое). Исторический опыт прошлого показывает, что посягательства на свободу мысли человека существовали испокон веков и как с большим трудом, отвоеванное и заслуженное право современного человека, несомненно, настоятельно нуждается в организационных механизмах и процедурах, необходимых для эффективного осуществления его защиты. Можно с уверенностью утверждать, что независимо от исторического периода в котором человек проживает, если он осознает, что его мысли идут вразрез с общепринятыми моральными или религиозными нормами, если его мысли могут представлять для него потенциальную опасность, потому как, например, подрывают авторитет властей и т.п., а это может привести к применению в его отношении определенных санкций, то совершенно очевидно и ожидаемо, что такие мысли не будут предаваться им огласке.

Провозглашенная многими демократическими странами свобода мысли подразумевает прежде всего создание в обществе такой атмосферы, где его члены не принуждаются быть сторонниками определенных взглядов и убеждений, не ставятся в такие условия, когда они вынуждены мыслить так

или иначе, иными словами, нет никаких препятствий для того, чтобы *modus cogitandi* (образ мышления) и *modus agenda* (образ действий) совпадали. Но с другой стороны, следует также понимать, что свобода мысли, свобода человека от идеологического контроля, который может выражаться в методах воспитания, пропаганде, и даже рекламе, не может быть абсолютной. Ведь как можно воспитать патриотический дух у подрастающего поколения, если не пропагандировать и не прививать любовь к Родине, не культивировать с малых лет чувства долга и моральной ответственности, как личной, так и коллективной? Или скажем, как можно создать атмосферу толерантности и гражданского согласия в обществе, если не воспитывать в человеке чувства терпимости, веротерпимости, «любви к ближнему своему»? Идеальным можно было бы считать то общество, где *hominis mens discendo alitur cogitando que* (человеческий разум питают наука и мышление) и тогда человеку не составило бы труда *cum pectore cogitare* (размышлять обдуманно).

Подытоживая вышесказанное, хотелось бы отметить, что свободу мысли, а она тождественна свободному мышлению, можно понимать и как **свойство** любого сознательного **индивида**, достоверно им переживаемое, как изначально свободный, скрытый, внутренний процесс мышления и как **состояние общества**, в котором нет жестких, обязательных ограничений в виде чьего-то влияния, искусственно создаваемых обстоятельств, вследствие чего индивид обеспокоен тем, чтобы его мысли не предавались огласке, иными словами, общество, в котором мысли и действия индивида могут совпадать, без неблагоприятных последствий для последнего. Мышление, мысли человека создают «мир причин», а материализация мыслей это процесс, происходящий уже в материальном мире, «мире последствий» и необходимо стремиться к тому, чтобы эти два мира сосуществовали в гармонии. Реализация любого права человека на практике, как правило, сталкивается с проблемой разумного баланса публичных и частных интересов, и причем именно для последних нарушение этого равновесия преимущественно носит достаточно болезненный характер. Как известно, *cogit rogando, cum rogat potentior* (когда просят настойчиво, то тем самым принуждают просьбой), а принуждение никак не соответствует нашим представлениям о свободе личности, а следовательно и о свободе мысли в демократическом, правовом государстве.

- ¹ Столяров. А.А. Свобода воли как проблема европейского морального сознания. Очерки истории: от Гомера до Лютера. М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина. 1999. С. 206.
- ² С.Ф. Кечекьян, Учение Аристотеля о государстве и праве. Издательство Академии Наук СССР. 1947. С. 37
- ³ https://www.civisbook.ru/files/File/Aristotel_Nikomakhova.pdf
- ⁴ Квинт Гораций Флакк. Оды. Эподы. Сагиры. Послания. Изд-во “Худ. лит-ра” Москва 1970 год. С. 292
- ⁵ Квинт Гораций Флакк. Полное собрание сочинений. Академия. Москва-Ленинград, 1936 . С. 349
- ⁶ <http://ogurcova-portal.com/wp-content/uploads/2013/08/Mark-Tulliy-TSitseron-Ob-obyazannostyah.pdf>
- ⁷ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Академия наук СССР Институт философии. Изд-во «Мысль», Москва.1986. С. 262
- ⁸ Эпиктет. Энциридион. Краткое руководство к нравственной жизни. Симпликий. Комментарий на «Энциридион» Эпиктета. Санкт-Петербург. «Владимир Даль». 2012.
- ⁹ Квинт Септимий Флорент Тертуллиан. Избранные сочинения. Москва. Изд. Группа «Прогресс», 1994г. С. 309
- ¹⁰ Марк Аврелий Антонин. Размышления, Изд-во «Наука» Ленинградское отделение. Ленинград. 1985г. С. 66
- ¹¹ http://www.tertullian.org/articles/sider_credom.htm
- ¹² История философии. Том 1. Философия античного и феодального общества. Политиздат при ЦК ВКП (б), 1941. С. 393
- ¹³ Бозэций. Утешение философией. М.: Наука. 1990. С. 59
- ¹⁴ История философии. Том 1. Философия античного и феодального общества. Политиздат при ЦК ВКП (б), 1941. С. 419
- ¹⁵ Там же. С. 424
- ¹⁶ Там же. С. 428
- ¹⁷ <http://www.lib.ru/HRISTIAN/ABELAR/dialog.txt>
- ¹⁸ http://www.ereignis.ru/articles/20_ioann_duns.pdf
- ¹⁹ Большой атеизис д-ра Мартина Лютера. Издание 2-ое Финляндской Церкви Лютеранского Исповедания. STLK, Rajakatu 7, 15100 Lahti, Финляндия 2012. С. 95
- ²⁰ Мишель Монтень. Опыты. Избранные произведения в 3-х томах. Том I. Пер. с фр. - М.: Голос, 1992. С. 25
- ²¹ <https://coollib.com/b/276251/read>

Քրիստինե Հովհաննիսյան

ՀՀ սահմանադրական դատարանի դատավորի օգնական,
Հայ-Ռուսական համալսարանի իրավունքի և
քաղաքականության ինստիտուտի սահմանադրական
և մոնիցինգի իրավունքի ամբիոնի հայցորդ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մտքի ազատությունը Հին աշխարհի և Միջնադարի մտածողների հայացքներում

Սույն հոդվածում ուսումնասիրության և քննադատական վերլուծության օբյեկտ են հանդիսանում մտքի ազատության վերաբերյալ անտիկ և միջնադարյան մտածողների հայեցակետերը: Չնայած, որ մտքի ազատության մարդու իրավունքը, որպես այդպիսին, ձևավորվել է մեր ժամանակներում, այդ գործընթացի վրա ազդած պատմական գործոնների իմացությունը, կարևորագույն դեր է խաղում այդ իրավունքի ճիշտ ըմբռնման և մեկնաբանման հարցում, ինչպես նաև մտքի ազատության սահմանադրական իրավունքի իրավական կարգավորման կատարելագործման հարցում:

Հիմնաբառեր- ազատություն, մտքի ազատություն, Հին աշխարհ, Միջնադար:

Kristine Hovhannisyan

Assistant to the Judge of the Constitutional Court of the RA,
Post-graduate Student of the Department of Constitutional and Municipal Law
of the Institute of Law and Politics of the Russian-Armenian University

SUMMARY

Freedom of thought in the views of thinkers of Antiquity and the Middle Ages

The topic of the study and critical analysis in this article are the views of ancient and medieval thinkers regarding freedom of thought. Although the human right to freedom of thought as such has been formed in our time, the knowledge of the historical factors that influenced its formation plays a crucial role in the issue of its proper understanding and interpretation, as well as in the issue of improving the legal regulation of the constitutional right to freedom of thought.

Key words: freedom, freedom of thought, Antiquity, the Middle Ages.

TATEVIK DAVTYAN

Director State Agency of Judicial Projects Implementation
Unit of the Ministry of Justice of the Republic of Armenia
Yerevan State University, Faculty of Law
Ph.D., Associate Professor at the Chair of Civil Law

ARPINE HOVHANNISYAN

Vice Speaker National Assembly of the Republic of Armenia
Yerevan State University, Faculty of Law
Ph.D., Associate Professor at the Chair of Civil Law

PROMOTING A PRO BONO CULTURE IN ARMENIA'S LEGAL PROFESSION: THE NEED FOR STRONG POLICIES AND HIGH MINDS

“Pro bono” serves a vital and necessary role in the legal system and the legal profession’s contribution to access to justice for those who cannot afford to pay for legal services or access legal aid. The importance of ensuring “access to justice for all” in achieving sustainable development and the need to build just and inclusive societies which provide equal access to justice are highly recognized by the international community¹ and can be better achieved, inter alia, through developing various forms and instruments of legal aid, including the pro bono mechanism.

This Article discusses the current state of pro bono assistance in the Republic of Armenia (“Armenia”) and proposes policy recommendations, based on international best practices and experience of well-established pro bono systems, on how to boost the establishment of a pro bono culture in Armenia. Adjunct to publicly funded legal services, the Article argues that pro bono must never be viewed as a substitute for a properly funded legal aid system. Bearing in mind the importance of appropriate level of investment in the current legal aid scheme, the Government of Armenia must also take concrete steps both on policy development and implementation levels to achieve better results in its endeavors to promote the establishment of an effective pro bono system in Armenia.

Among other recommendations both short- and long-term, the Article strongly supports the recognition of pro bono work as an ethical responsibility of lawyers/attorneys as well as suggests implementing other effective policies in addressing pro bono issues in Armenia. Improving the understanding and attitude of the professional community to the pro bono assistance as an integral part of a lawyer’s role and the profession’s obligation to ensure access to justice would complement complex measures that are expected to be undertaken by the relevant authorities towards supporting and promoting pro bono culture in the Republic of Armenia.

Key words: Pro bono, legal aid, access to justice, free legal aid, implementation of pro bono mechanisms.

Definition of “Pro Bono Publico” and Its Context

Pro bono comes from the Latin term, “pro bono publico”, meaning “for the public good and for the welfare of the whole”². Over time the phrase has become associated with the law, and particularly, the unpaid work that lawyers do; however, there are many different definitions of what constitutes pro bono work and so the scope of the term is unclear³.

Historically, lawyers have provided free legal help on occasion, in some circumstances. “Pro bono service can be traced to practices in the early Roman tribunals, medieval ecclesiastical courts, and to Scottish and English legal proceedings”⁴. Bishops in the 12th century were required by scripture to assist indigent people with legal problems⁵, and subsequently required lawyers to provide services for spiritual, rather than

monetary compensation⁶. English law required lawyers to represent the poor in the 15th century⁷. Throughout the 20th century, lawyers have often provided free services, particularly for individuals who are members of their family, religious institution or community. A survey conducted in 1970s in the U.S. found that two thirds of pro bono work lawyers were doing was for friends and relatives⁸. In addition, committed lawyers concerned about social justice have taken on test cases with the intention of achieving systemic change or asserting the rights or protections under the law of a certain group of people. For instance, the Women’s Legal Education and Action Fund (LEAF) has intervened in over 150 cases, using pro bono lawyers, to assert women’s equality rights⁹.

There is no universally accepted definition of “pro bono publico” legal services. At its broadest, according to Lorne Sossin, “pro bono publico” may be defined as legal work done without compensation for the public good. Many would define the term more narrowly, as non-compensated legal representation on behalf of the poor¹⁰.

Most definitions focus on legal assistance provided to clients who cannot afford ordinary market rates, or to clients whose case raises a wider issue of public interest. The term includes legal services provided to organizations working for disadvantaged groups or for the public good. Pro bono can also involve lawyers and others engaging in free community legal education, law reform and other activities. All definitions of pro bono include services that are provided on a without-fee (or without expectation of a fee) basis. Some definitions go further and incorporate work done on a reduced-fee, or substantially reduced-fee basis.

The Frankfurt Pro Bono Roundtable in Germany describes “pro bono publico” as: “The provision of free legal advice for a good cause. Pro bono activities involve advising and representing charitable and non-profit organizations, NGOs, foundations and persons of limited means, as well as a commitment to promoting due process and human rights. The intention behind pro bono work is for law firms to make their expertise and resources available for a good cause and, as such, to develop their civic commitment through their professional activities. Pro bono legal advice is subject to the same professional standards as paid-for legal advice”¹¹.

The Pro Bono Institute in the United States defines pro bono as activities that a firm undertakes normally without expectation of fee and not in the course of ordinary commercial practice and consisting of: a) the delivery of legal services to persons of limited means or to charitable, religious, civic, community, governmental and educational organizations in matters which are designed primarily to address the needs of persons of limited means; b) the provision of legal assistance to individuals, groups, or organizations seeking to secure or protect civil rights, civil liberties or public rights; and c) the provision of legal assistance to charitable, religious, civic, community, governmental or educational organizations in matters in furtherance of their organizational purposes, where the payment of standard legal fees would significantly deplete the organization’s economic resources or would be otherwise inappropriate¹².

The American Bar Association (ABA) provides a

non-binding model ethical code that individual bars at the state level are encouraged to adopt. ABA Model Rule 6.1 defines pro bono as follows: Every lawyer has a professional responsibility to provide legal services to those unable to pay. A lawyer should aspire to render at least fifty (50) hours of pro bono publico legal services per year. In fulfilling this responsibility, the lawyer should:

a) provide a substantial majority of the 50 hours of legal services without fee or expectation of fee to:

1) persons of limited means or
2) charitable, religious, civic, community, governmental and educational organizations in matters which are designed primarily to address the needs of persons of limited means; and

b) provide any additional services through: 1) delivery of legal services at no fee or substantially reduced fee to individuals, groups or organizations seeking to secure or protect civil rights, civil liberties or public rights, or charitable, religious, civic, community, governmental and educational organizations in matters in furtherance of their organizational purposes, where the payment of standard legal fees would significantly deplete the organization’s economic resources or would be otherwise inappropriate; 2) delivery of legal services at a substantially reduced fee to persons of limited means; or 3) participation in activities for improving the law, the legal system or the legal profession.

In addition, a lawyer should voluntarily contribute financial support to organizations that provide legal services to persons of limited means¹³.

It is worth mentioning Lorne Sossin’s notion that the issue of pro bono may be viewed from two perspectives - that of the lawyer and that of the client. From the perspective of the lawyer, the important question is whether there is ethical motivation to engage in pro bono¹⁴. From this point of view, situations in which those in need access free legal services provided by lawyers working at a law center or other non-profit organization, is not considered to be “pro bono” because the lawyer providing the service is paid to do so by the non-profit organization. In another situation, lawyers may give free initial consultations to prospective clients. This is not considered to be “pro bono” because the lawyer is acting in his/ her own commercial interests to cultivate new fee-paying clients.

If, however, the perspective of the client is paramount, Sossin continues, then meeting the client’s needs is the point of pro bono, irrespective of the lawyer’s motivation¹⁵. Hence, the moral or political

basis for a decision to provide free assistance will of course vary with the individual. Motivations may be based on charity, a sense of professional obligation, a conception of legal assistance as a right, an explicit social change agenda or some combination of these. There are also commercial considerations that may influence a lawyer or law firm undertaking to provide free or reduced cost legal services and the types of services offered¹⁶.

According to Esther Lardent, president of the Pro Bono Institute, need alone does not explain why firms and lawyers provide pro bono service. “Supporters of pro bono service typically focus on the compelling need for such assistance. But,” she continues, “research has shown that what makes good moral and ethical sense – happily – makes good business sense, too”¹⁷.

David Scott similarly makes a “business case” to the profession as to why pro bono is in the self-interest of the profession. His argument is based on four points, firms need to meet their regulatory requirements for professional compliance, promote the best interests of their firm, meet their clients’ needs, and elevate their firms’ presence in the community¹⁸.

In contrast, Deborah L. Rhode points out, inter alia, the “philanthropy” aspect of pro bono work. According to her, convincing lawyers that they will do well by doing good is a key strategy in sustaining charitable commitments, but to present public service purely in those terms is to compromise altruistic impulses and societal objectives. She concludes the article by expressing a concern: “When attorneys talk about pro bono, they generally speak in shorthand. “Publico” has dropped out of the discourse. We can afford to lose the Latin, but not the concept”¹⁹. Issues of lawyer’s motivation to do pro bono work is not the topic of this article though it is widely discussed in the scientific literature²⁰.

There is a tendency to conceive of pro bono legal services as comprising, in the main, ad hoc decisions by an individual practitioner to provide advice or undertake a litigious matter for an individual client as part of their normal practice. As Jill Anderson and Gordon Renouf note in their article, such activities continue to form an important core of pro bono work; however, there are ways in which this model is not (and probably never was) an accurate depiction of the range of pro bono legal services. They provide today’s pro bono legal services as having the following features²¹:

- clients include groups, classes of individuals

and community organizations;

- ‘legal services’²² include advice, transactional services²³, negotiation, representation, assistance with mediation, community legal education and the preparation of policy submissions;

- pro bono service providers include lawyers employed by small and large private practices, corporations’ in-house counsel, lawyers working for government agencies and others;

- decisions whether to provide a pro bono service are not only made by individual practitioners but also by firms’ pro bono partners/committees/coordinators according to established policies, criteria and pro bono budgets;

- pro bono legal services are increasingly provided at locations other than solicitors’ offices or the courts. Locations include community legal centers (by seconders from firms as well as volunteers), on the premises of non-legal community service providers and in outreach premises established by a firm for the purposes of providing a shopfront legal service;

- pro bono contributions are increasingly being made as part of “multi-tiered” partnerships between firms and community legal services; practitioners are no longer on their own in locating pro bono cases, setting priorities and screening for appropriate matters. There are now several formal pro bono referral schemes operated by the Public Interest Law Clearing Houses, legal professional bodies and the courts. There is also a network of informal arrangements that results in pro bono referrals, especially arrangements between community legal centers and specific firms and counsel²⁴.

To sum up, the term “pro bono public” is used within the legal profession to refer to lawyers’ provision of free legal services to those in need but otherwise without access to such services. While the kind of work that is considered to be “pro bono” may vary depending on local legal traditions, cultures or social backgrounds, it can be defined as having certain characteristics²⁵. Pro bono can be described as legal work done by lawyers for the public good, rather than for commercial interests. The legal work is done on voluntary bases, i.e., uncompensated for the lawyer and free for the client. Pro bono assistance is delivered with the same professional standard as paid legal work.

“Pro Bono Publico” and Legal Aid

Legal aid is a key component in ensuring access to justice, and a core principle of development and rule of law, recognized in the UN Principles and Guidelines as

“an essential element of a fair, humane, and efficient criminal justice system”²⁶. Although the UN Principles and Guidelines address legal aid in the context of criminal justice, the goals of ensuring fundamental fairness and inspiring trust in justice proceedings and their outcomes run across all spheres of justice²⁷.

Access to justice is defined as “the ability of people to seek and obtain a remedy through formal or informal institutions of justice, and in conformity with human rights standards,” and it is also seen as fundamental to the protection of human rights²⁸. Legal aid plays a crucial role in enabling people to navigate the justice system, to make informed decisions, as well as to obtain justice remedies. It also makes a critical connection between populations and their justice systems and provides guidance on how to navigate the often difficult-to-understand justice system²⁹.

In most countries, the right to legal aid is part of national legal frameworks - from constitutions to specific national laws and dedicated policies on legal aid. As the UN 2016 Global Study on Legal Aid Global Report (Global Report) suggests, while legal aid for criminal matters has been granted in most jurisdictions, through the constitution or other national laws; provision of state-funded legal aid in civil matters is relatively limited. In many States, it is provided through NGOs or through pro bono services by the private sector. However, States are increasingly recognizing the importance of also providing services, particularly for vulnerable populations, in some civil/administrative matters, such as family law cases, property disputes, access to government entitlements and social services, amongst others³⁰.

The Global Report further discusses categories of legal aid mechanisms that States generally use to provide legal aid services. Those categories include: a) Public defender model – involves government salaried lawyers dedicated to providing legal aid services organized through the State or an independent authority. b) Assigned counsel/panel lawyers or ex-officio systems – also called the “judicare” model in some countries, involves the assignment of legal aid cases to private lawyers on either a systematic or an ad hoc basis. c) Contract services model – involves a contract with a lawyer, a group of lawyers, a bar association, or a non-State-affiliated organization (such as NGOs, community-based paralegals, university legal aid clinics, etc.) which provides legal aid services and is funded by the State. More often, countries establish systems that are a combination of the abovementioned public defender system, assigned counsel system

and/or contract service systems, resembling a mix of State, private and civil society providers, called “mixed-model” or “hybrid systems”. In addition, in many countries, civil society actors provide legal aid services directly to beneficiaries, which are funded independently from the State³¹.

It is often argued that adequate access to legal services is both a moral or legal right and a prerequisite to the proper functioning of the rule of law in a democratic society³². The state thus has an obligation to ensure that there are sufficient publicly funded legal services.

Melina Buckley points out some clear overlap between legal aid and pro bono though stating that they have developed out of different traditions³³. She then describes early pro bono work by private lawyers that was largely based on two principles: charity and professionalism. Whereas, the rise of legal aid was based on a concept of rights, i.e., people are entitled to legal information and assistance. Public funding is an essential part of a government legal aid scheme as, in theory, it removes the need to rely on the “charity” of the profession and it gives the system public accountability. As a public social service, legal aid provided help in a more systematic, equitable and efficient manner than the earlier pro bono efforts had achieved, hence addressing the unmet legal needs of the poor was accepted as more of a government obligation than a professional responsibility³⁴.

We strongly believe that state-funded legal aid schemes in Armenia and elsewhere should be further developed and continuously improved and that the importance of appropriate level of investment in the legal aid scheme should be always recognized and implemented by national governments. Therefore, pro bono services should be adjunct to publicly funded legal services and cannot and should not be a substitute for publicly funded services. Rather, pro bono complements them and is part of a framework of services provided to meet the needs of low income and disadvantaged people.

“Pro Bono Publico” as a Professional Responsibility

In countries with established pro bono traditions, it has often been suggested that lawyers, individually and as a profession, have a special duty to attempt to ameliorate the problem of access to justice and to help close the gap between those who can afford access to the justice system and those who cannot. Various explanations are offered as to why lawyers should do

pro bono work. Below we briefly describe main arguments in favor of lawyer's professional duty to ensure access to justice that have been widely discussed in the scientific literature.

The Historical Argument: This argument supports the idea that the duty and tradition of the profession, as a “helping profession” to assist those who require legal services but cannot afford them, is intrinsic to and is as old as the profession itself³⁵. The concept of service “pro bono public” is “at the very core of the [legal] profession” and, indeed, “the premise upon which the profession is founded”³⁶.

Historian James A. Brundage notes in his article that while legal aid for the poor and disadvantaged was until 1250 A.D. primarily viewed as a concern for the church, it was civil advocates in the middle of the 13th Century (who were then beginning to emerge as an identifiable profession), who began to assume responsibility for providing legal assistance to indigent litigants at the same time as canonical legislators began to restrict the kinds of legal claims that were justiciable in ecclesiastical courts on behalf of the poor and disadvantaged³⁷. “Like physicians, who likewise began in this period to identify themselves as professionals, rather than simply as practitioners, medieval lawyers regarded it as one mark of their superiority to other craftsmen that they furnished their specialized skills to economically and socially disadvantaged persons without compensation. Providing the benefits of expert skill and knowledge for those to whom a profit economy would deny them was from the beginning an integral characteristic of professional status”³⁸.

The Monopoly or Quid Pro Quo Argument: Proponents of this argument support the idea that lawyers have a virtual monopoly on access to the legal system. According to them, the obligation on the part of lawyers and the legal profession arises as a “quid pro quo” or in return for the state-licensed monopoly that lawyers have over legal work³⁹. Because of this, the profession has long been understood to bear a corresponding obligation to help the disadvantaged in need of legal services. The fact that lawyers recognize the need to volunteer their efforts - and have consistently acknowledged this obligation as arising from the license to practice law - is an important part of what distinguishes the practice of law as a profession⁴⁰.

The Rule of Law Argument: This argument emphasizes a lawyer's duty to ensure access to justice based upon the unique position in which lawyers stand in relation to democracy, the rule of law and the legal system, in general. If the rule of law and partisan advo-

cacy is considered to be based on laws that are knowable and consistently enforced, then it is threatened if individuals do not have the tools to access the system that administer those laws⁴¹. Moreover, if egalitarian values of a democracy require equal treatment and access to justice by all, then it is similarly threatened if the poor cannot understand or meet the case against them and cannot give voice to their legal rights⁴².

The Professional Pride Argument: Proponents of this argument switch the locus of concern from indigent and other disadvantaged persons to lawyers themselves and note the benefits to lawyers, legal employers and the profession generally when efforts are made by legal practitioners to improve access to justice. They argue that pro bono service may: provide training, contacts, trial experience, and leadership opportunities for young lawyers; help lawyers develop new areas of expertise, enhance their reputations and allow them to demonstrate marketable skills; provide lawyers with a sense of personal satisfaction by working for the public good; enhance the reputation of the profession by demonstrating that lawyers are driven by more than simply the bottom line; attract young lawyers and law students to law firms that perform pro bono work; and provide benefits to legal employers by enhancing job retention, workplace morale and, by extension, job performance⁴³.

The abovementioned arguments are compelling and do support a special duty on the part of lawyers to ensure access to justice⁴⁴. As William McDowell and Usman M. Sheikh correctly suggest the pro bono services to be “Special responsibilities” owed by lawyers and the legal profession due to “the important role [a lawyer] plays in a free and democratic society and in the administration of justice” as well as “by virtue of the privileges afforded the legal profession”⁴⁵.

Boosting pro bono culture in Armenia

Issues of legal aid and pro bono practices and opportunities in the Republic of Armenia (hereafter, “Armenia”) have been occasionally reviewed and analyzed in several regional and global studies⁴⁶. Obviously, Armenia does not have a historic pro bono culture, where lawyers acknowledge the importance of the provision of free legal assistance. While this could be an important socio-cultural barrier, the availability of pro bono legal services is now increasing⁴⁷ even though it is not regulated and provided solely on a voluntary and ad hoc basis. In contrast, the provision of state-funded free legal aid is precisely regulated and systemized and has been expanded by the government in recent years⁴⁸.

It is not our purpose in this article to explore issues of state-funded legal aid scheme which worth becoming a subject of another article. However, we strongly support the core principle that pro bono services should complement rather than substitute for a properly funded legal aid system in Armenia. Hence, questions worth addressing in this article include:

- *Is the state policy that address pro bono assistance sufficiently enough to contribute to the expansion of pro bono legal services in the Republic of Armenia?*

- *How can pro bono legal services be better supported and promoted so that they most effectively improve access to justice in Armenia?*

There is no legal obligation on attorneys to undertake pro bono work or to report on pro bono work undertaken by them. Likewise, no specific law regulating the provision of pro bono legal services, and no statutorily mandated minimum legal fee schedule is in effect in Armenia. However, the Law on Advocacy of the Republic of Armenia (thereafter also “the Law”)⁴⁹ implicitly provides for legal bases for advocates to render pro bono legal assistance.

Pursuant to paragraph 1 of Article 5 of the Law on Advocacy, “Advocate’s activity shall be deemed as a type of advocacy that aims at enforcing and protecting, through means and ways not prohibited by law, rights, freedoms, and legitimate interests of a person receiving legal assistance”. Furthermore, paragraph 1 of Article 6 of the Law stipulates that “Advocates are entitled to compensation for their services”. The Law goes even further stating in paragraph 3 of Article 6 that “Advocates may offer free of charge services”⁵⁰.

Pro bono-friendly provisions are also set forth in the Advocate’s Code of Conduct⁵¹. Rule 2.12.1 of the Code considers the provision of legal assistance to the client as the main purpose of advocate’s activity. Moreover, Rule 2.12.2 compels the Advocates’ Chamber (the Armenian Bar Association) to encourage advocates to provide free legal assistance to individuals. In practice, the Chamber contributes to the strengthening of a pro bono culture in Armenia primarily by arranging weekly free legal consultations provided by advocates and certain students at the School of Advocates; and granting certificates and acknowledgements to advocates that deliver free legal assistance⁵².

Reports further suggest that a very limited number of NGOs operate and/or finance independent pro bono legal clinics from time to time and may provide pro bono legal assistance on an ad hoc basis. According to

Chamber of Advocates’ estimates, currently pro bono legal services in Armenia predominantly consist of legal consultations, with legal drafting, legal research and legal representation and advocacy in courts, arbitral tribunal and administrative bodies comprising the remainder of pro bono services provided⁵³.

Certain Higher Education Institutes run legal clinics staffed by law students, lecturers and/or professors which provide pro bono legal assistance upon request and in accordance with and subject to the internal regulations of the relevant institution(s). Such clinics are financed by the institutions themselves, universities and/or corporate grants and/or donations.

The Armenian Financial System Mediator (the “Mediator”) is a structure with an independent governing system, founded by the Central Bank of Armenia. The Mediator is funded by the Armenian state. The objective of the Mediator is to resolve the conflicts between natural person consumers and financial organizations concerning goods and stocks. The services provided by the Mediator are free. The principles are stipulated in law “On the Financial System Mediator”.

To sum up, it can be argued that while some legal grounds are established in the relevant legislation for advocates to render legal services at no fee to poor and indigent persons, stricter policies are needed in concert with practical measures to ensure the sustainable growth and expansion of pro bono assistance in the Republic of Armenia.

It is worth mentioning that the Draft “Strategy on Judicial and Legal Reforms in the Republic of Armenia for 2018-2023”⁵⁴ developed by the Ministry of Justice of Armenia specifically address issues of developing different types of pro bono assistance and suggests undertaking a study on international best practices on pro bono legal services aiming to introduce some relevant structures into our system.

Hence, the Government of the Republic of Armenia attaches high importance to issues of access to justice in Armenia, therefore, this is the right time to propose and realize reforms in this area both by strengthening the legislation on pro bono assistance, developing different types of pro bono structures in Armenia as well as raising awareness and achieve changes in the attitude towards lawyers and the legal profession’s role in the facilitation to access to justice. The following recommendations (short-term and long-term) should become subjects of a wide discussion among main stakeholders in the field to include them in the relevant policy documents and implement within the next couple of years⁵⁵.

1. Establish Professional Responsibility for Advocates to Provide Pro Bono Service (short-term)

We believe that every advocate has a professional responsibility and should provide pro bono legal services to those who are unable to pay. *We propose to amend the Advocates' Code of Conduct of the Republic of Armenia with a Rule on "Voluntary Pro Bono Services". The Rule should precisely state that an advocate has a professional responsibility to provide legal services to those unable to pay and who would otherwise be deprived of adequate legal advice or representation. An advocate should strive to contribute at least 50 hours or 3% of billings per year on a pro bono basis*⁵⁶.

It should also be acknowledged that there is a crucial need to support such persons who cannot afford to pay for legal assistance but who fail to satisfy the eligibility criteria for state-funded legal aid. *Therefore, above-suggested Rule should include a language specifying that an advocate should provide pro bono services also to those whose incomes and financial resources place them above limited means yet whose resources would be depleted if they were required to bear the standard costs of civil litigation alone*⁵⁷.

2. Establish a Voluntary Pro Bono Reporting Requirement (short-term)

Another policy recommendation that we suggest aims at promoting the pro bono assistance through establishing a pro bono reporting requirement. Some jurisdictions with well-established pro bono systems use this tool either on voluntary or mandatory basis to emphasize pro bono responsibility and to gather data regarding pro bono activities. There are both advantages and disadvantages of mandatory vs. voluntary reporting requirements which are elaborated by the American Bar Association⁵⁸.

We believe that a voluntary pro bono reporting requirement for advocates would well meet the current state of reforms and better serve the purpose of developing pro bono services in Armenia. Therefore, we propose to establish a voluntary reporting requirement by amending relevant regulations of the Chamber of Advocates of the Republic of Armenia.

3. Set up the Pro Bono Service as a Condition for Receiving a Law License (short-term)

The pro bono service requirement for a bar admission would serve to address a country's urgent access to justice gap, at the same time helping prospective attorneys build valuable skills and imbuing in them the ideal of working toward the greater good.

In 2012 New York became the first U.S. jurisdic-

tion to require pro bono service as a condition to become licensed for law practice. As emphasized by Chief Judge Lippman, "...The courts are the emergency rooms of our society — the most intractable social problems find their way to our doors in greatened increasing numbers. And more and more of the people who come into our courts each day are forced to do so without a lawyer"⁵⁹. Each attorney has an obligation to foster the values of justice, equality, and the rule of law, and it is imperative that law students gain a recognition of this obligation as part of their legal training⁶⁰.

*We propose to include an undertaking of 50 hours pro bono in the Armenian Bar admission requirements. This would have several beneficial outcomes. In addition to easing the gap in legal assistance, it will provide instructive and meaningful experiences to law students that will expose them to the pressing needs of the poor. This will instill a deeper understanding of the problems confronted by those segments of society that have little access to legal resources and institutions. These pro bono experiences will encourage law students to continue with volunteer pro bono services after they are admitted, and help prospective lawyers acquire hands-on skills under the supervision of committed members of the legal profession*⁶¹.

4. Law school accreditation (long-term)

Another good policy recommendation could be to establish a law school accreditation standard on pro bono activities offered by law schools to their students. A law school should provide substantial opportunities to students for participation in pro bono legal services, including law-related public service activities. Credit-bearing activities may be part of a law school's "overall program of law-related pro bono opportunities so long as law-related non-credit bearing initiatives are also part of the program. While certain law schools in Armenia provide for clinical education and pro bono opportunities, it should be expanded and enhanced. By establishing an accreditation standard, all law schools will strive to conduct clinical education and operate legal clinics or other mechanisms for students to provide free legal services. *We propose to review the law school accreditation standards as to include relevant provision on pro bono activities.*

5. Pro Bono Cases to Earn Credit toward Mandatory CLE Requirements (long-term)

This policy tool could be also used to improve the pro bono system in Armenia at a later stage. The idea is that attorneys who take pro bono cases are allowed to earn credit toward mandatory continuing legal edu-

cation (CLE) requirements. While the amount of CLE credit that lawyers will be allowed to claim for pro bono can be determined based on the experience of developed pro bono systems⁶², *we propose to discuss possibilities of implementing such a policy in Armenia.*

6. Corporate In-House Counsel (short-term)

This policy recommendation has a great potential to foster the development of pro bono services by supporting, enhancing and transforming pro bono efforts of in-house legal departments. Obviously, in-house pro bono has grown tremendously over the past decade. Many of the Fortune 500 companies and a majority of the Fortune 100 companies have either set up or are moving to establish formal pro bono programs for the lawyers in their legal departments. In addition, lawyers in smaller companies and legal departments engage in pro bono legal services through opportunities organized by Corporate Pro Bono (CPBO), ACC chapters, legal service providers, bar associations, and other organizations⁶³.

Thus, we propose to study international best practices on corporate pro bono procedures and practices and introduce structured programs for law firms operating in Armenia. Without formalized procedures, individual attorneys are often left to fend for themselves, making pro bono work inefficient and exasperating. Associates may feel discouraged from taking on pro bono cases, especially if the firm has high billable hour requirements and pro bono work does not count toward total billables. Through structured support and supervision, firms can ensure that pro bono clients receive the same high-quality representation as paying clients⁶⁴.

7. Introduce Different Types of Pro Bono Mechanism (long-term)

In parallel to policy recommendations described above, we propose to study international best practices on different types of pro bono services, including but not limited to: casework for individuals; clinics; charities and not for profit organizations; public legal education; partnership working, and considering our country's context and the legal system develop projects to introduce or enhance some of the in the actual pro bono practices in Armenia.

8. Improve Lawyers' Attitude towards Pro Bono as a Professional Responsibility (long-term)

Finally, lawyers should acknowledge and develop high minds on the pro bono assistance as their ethical responsibility to promote access to justice and provide assistance to those in need. While there have been developed various mechanisms on how to better

achieve this goal, *we propose to start with improving the awareness and understanding on advantages of pro bono work both for individual lawyers and law firms, in addition to above-referenced concrete policy recommendations.*

Some of pro bono benefits could be as follows: lawyers can gain experience, confidence, connections, and visibility both inside and outside their firms. More senior attorneys, particularly when they lead a firm's or office's pro bono program or a larger team on a significant pro bono case, can gain even greater visibility as well as case-management and law-firm leadership skills. Law firms' benefits include lawyering skills development, help recruit and retain new associates, improve firm-wide morale, enhance firm's reputation, community connections etc.

Conclusion

In this article, we have sought to demonstrate that policies addressing pro bono issues should be continuously reviewed and improved as to better contribute into the expansion of pro bono services in Armenia and support the establishment of pro bono culture therein.

With a right policy in place, we have concluded that a state can spread important messages about pro bono to enable the increase in pro bono participation. We support the idea that pro bono complements the state-funded legal aid and is part of a framework of services provided to meet the needs of low income and disadvantaged people. Within eight recommendations we have proposed in this article to be included in relevant policy documents, we have suggested to establish a pro bono responsibility for advocates as well as take actions to improve the professional community's attitude towards the pro bono assistance and its benefits not only for the state and society, but also for lawyers and law firms.

¹The 2030 Agenda for Sustainable Development recognizes “the need to build peaceful, just, and inclusive societies which provide equal access to justice and are based on respect for human rights.” Goal 16 highlights the importance of ensuring “access to justice for all” in achieving sustainable development.
Available at: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>

²Black’s Law Dictionary, 4th ed., s.v. “pro bono publico”.

³“Tension at the Border”: Pro Bono and Legal Aid. A Consultation Document prepared by the Canadian Bar Association’s Standing Committee on Access to Justice, at 2.

⁴Raj Anand with Steven Nicoletta, “Fostering Pro Bono Service in the Legal Profession: Challenges Facing the Pro Bono Ethic”, paper prepared for the Chief Justice of Ontario’s Advisory Committee on Professionalism, Ninth Colloquium on the Legal Profession, Toronto 2007. See, “Tension at the Border”: Pro Bono and Legal Aid, Id. at 3.

⁵Zino I Macaluso, “That’s O.K., This One’s on Me: A Discussion of the Responsibilities and Duties Owed by the Profession to do Pro Bono Publico Work” (1992) 26 U.B.C. L. Rev. at 6.

⁶Lorne Sossin, “The Public Interest, Professionalism, and the Pro Bono Publico” (2008) 46 Osgoode Hall L.J. 131 at 135.

⁷Deborah L. Rhode, *Pro Bono in Principle and in Practice* (California: Stanford University Press, 2005) at 21.

⁸Barbara A. Curran and Francis O. Spalding, *The Legal Needs of the Public: preliminary report of a national survey by the Special Committee to Survey Legal Needs* (Chicago: ABA, 1974). See, “Tension at the Border”: Pro Bono and Legal Aid, Id. at 3.

⁹<http://leaf.ca/legal-issues-cases-and-law-reform/>

¹⁰Lorne Sossin, Id. at 132.

¹¹Pro Bono Clearinghouse Manual. Resources for developing pro bono legal services. A joint publication of PILnet: The Global Network for Public Interest Law and Advocates for International Development, at 18.

¹²Supra, note 13 at 18-19.

¹³https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/model_rules_of_professional_conduct_table_of_contents.html.

¹⁴Lorne Sossin, “The Public Interest, Professionalism, and the Pro Bono Publico” (2008) 46 Osgoode Hall L.J. 131 at 135.

¹⁵Ibid.

¹⁶Jill Anderson and Gordon Renouf. “Legal Services ‘for the public good’”. *Alternative law journal*. Vol. 28, no. 1, February 2003 at 13.

¹⁷Esther F. Lardent, “Pro Bono Work is Good for Business,” *The National Law Journal*, March 7, 2001, see, *Pro Bono Guide. An Introduction to Pro Bono Opportunities in the Law Firm Setting* First Edition: Stacy DeBroff, Esq. Second Edition: Kevin Lapp, NYU Law Student, Alexa Shabecoff, Esq., OPIA Director at 5.

¹⁸David Scott, Q.C., “Pro Bono Services by the Practicing Bar: The Business Case” (Address to Law Firm Managers, Petroleum Club, Calgary, Alberta, May 29, 2008), at 1-2.

¹⁹Deborah L. Rhode, *The Lawyer’s Role in a Contemporary Democracy, Promoting Access to Justice and Government Institutions, Rethinking the Public in Lawyers’ Public Service: Pro Bono, Strategic Philanthropy, and the Bottom Line*, 77 *Fordham L. Rev.* 1435 (2009) at 1452. Available at: <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol77/iss4/11>

²⁰See, e.g., “What does pro bono publico mean to lawyers? A report on the findings of the Pro Bono Values Project” UQ Pro Bono Centre June 2016.

²¹Jill Anderson and Gordon Renouf. Id at 14.

²²For discussion of the benefits of viewing legal services broadly see Renouf, G., “A Client Centered Approach to Access to Justice”, NSW Law and Justice Foundation, *Access to Justice Workshop*, July 2002 at <http://www.lawfoundation.net.au/access/workshop.html>.

²³Including drafting services in relation to contracts, funding agreements, regulatory matters, corporate structure and tax issues, mainly for non-government organizations providing welfare, legal or other community services.

²⁴Supra, note 18, at 14.

²⁵Pro Bono Clearinghouse Manual. Resources for Developing Pro Bono Legal Services. A joint publication of PILnet: The Global Network for Public Interest Law and Advocates for International Development at 17.

²⁶See, e.g., the UN Principles and Guidelines (see footnote 2) recognize that: “Legal aid is an essential element of a fair, humane and efficient criminal justice system that is based on the rule of law. Legal aid is a foundation for the enjoyment of other rights, including the right to a fair trial, as defined in article 11, paragraph 1, of the Universal Declaration of Human Rights, a precondition to exercising such rights and an important safeguard that ensures fundamental fairness and public trust in the criminal justice process.”

²⁷Global Study on Legal Aid. Global Report. United Nations (UNDP, UNODC), October 2016, at 8.

²⁸United Nations Development Programme, *Access to Justice Practice Note* (2004). United Nations Office on Drugs and Crime, *Access to Justice: Legal Defense and Legal Aid* (2006).

²⁹Supra, note 28 at 8.

³⁰Supra, note 28 at 24.

³¹Global Study on Legal Aid. Global Report. United Nations (UNDP, UNODC), October 2016, at 40-41.

³² See, e.g. Connellan G., ‘The Rule of Law: Access to Justice is Not Optional’, in Victoria Law Foundation (ed.), *A Just Society: What Access to Justice Means to Twelve Australians*, Victoria Law Foundation Publishing, Melbourne, 1999, and Renouf G., above, ref 6.

³³ Melina Buckley, *Moving Forward on Legal Aid* (Ottawa: CBA, 2010) at 121, see, “Tension at the Border”: Pro Bono and Legal Aid. A Consultation Document prepared by the Canadian Bar Association’s Standing Committee on Access to Justice at 4.

³⁴ Ibid.

³⁵ William McDowell and Usman M. Sheikh “A Lawyer’s Duty to Ensure Access to Justice”. Prepared for The Advocates’ Society Symposium on Professionalism (January 2009), at 6.

³⁶ Mr. Justice J.C. Major, Supreme Court of Canada, “Lawyers’ Obligation to Provide Legal Services,” (1994-1995) 33 Alta. L. Rev. 719 at p. 721, see, William McDowell and Usman M. Sheikh “A Lawyer’s Duty to Ensure Access to Justice”. Prepared for The Advocates’ Society Symposium on Professionalism (January 2009), at 7.

³⁷ James A. Brundage, “Legal Aid for the Poor and the Professionalization of Law in the Middle Ages,” (1988) 9 J. Leg. Hist. 169 at 175.

³⁸ Robert P. Lawry, *The Central Moral Tradition of Lawyering*, (1990) 19 Hofstra L. Rev. 311 at 362 (moral tradition justifying pro bono obligation); Michael Millemann, *Mandatory Pro Bono in Civil Cases: A Partial Answer to the Right Question*, (1990) 49 Md. L. Rev. 18 at 32-48 (noting that, as the private bar developed, duty to represent the poor became partly the responsibility of the bar) and Steven B. Rosenfeld, *Mandatory Pro Bono: Historical and Constitutional Perspectives* (1981) 2 Cardozo L. Rev. 255.

³⁹ Supra, note 37 at 6.

⁴⁰ Patrick R. Burns. *The Rules and Pro Bono*. Reprinted from *Bench & Bar of Minnesota* (September 2006), at 1.

⁴¹ Supra, note 37 at 7-8.

⁴² Ibid.

⁴³ Deborah L. Rhode, *Pro Bono in Principle and in Practice: Public Service and the Professions* (Stanford: Stanford University Press, 2005) at pp. 29-31;

⁴⁴ Some opposite opinions have been also expressed in the scientific literature. See, e.g., Zino I. Macaluso, *That’s O.K., This One’s on Me: A Discussion of the Responsibilities and Duties Owed by the Profession to Do Pro Bono Publico Work*, (1992) 26 Univ. Brt. Colum. L. Rev. 65 at 67 (noting that historical accounts on lawyers’ pro bono duties are divided); David L. Shapiro, *The Enigma of the Lawyer’s Duty to Serve*, (1980) 55 N.Y.U. L. Rev. 735 and p. 789 (asserting that tradition and history show no pro bono requirement); B. George Ballman, *Amended Rule 6.1: Another Move Towards Mandatory Pro Bono? Is That What We Want?* (1994), 7 Geo. J. Legal Ethics 1139 at 1150 and 1156 (pointing out that the legal profession is singled out for societal responsibility); Steven Lubet and Cathryn Stewart, “A ‘Public Assets’ Theory of Lawyers’ Pro Bono Obligations,” (1997) 145 U. Penn. L.R. 1245 at 1254 (arguing that lawyers should not have an obligation to solve the access to justice problem simply because they can and arguments from necessity must fail) etc.

⁴⁵ William McDowell and Usman M. Sheikh “A Lawyer’s Duty to Ensure Access to Justice”. Prepared for The Advocates’ Society Symposium on Professionalism (January 2009), at 9.

⁴⁶ *A Survey of Pro Bono Practices and Opportunities in 84 Jurisdictions*. Prepared by Latham & Watkins LLP for the Pro Bono Institute. March 2016; *Global Study on Legal Aid. Country Profiles*. United Nations (UNDP, UNODC), December 2016; *Global Study on Legal Aid. Global Report*. United Nations (UNDP, UNODC), October 2016 etc.

⁴⁷ Ibid. at 39.

⁴⁸ Ibid. at 35.

⁴⁹ The Law on Advocacy of the Republic of Armenia was adopted by the Parliament on 14.12.2004 and entered into force on 22.01.2005.

⁵⁰ Article 6 of the Law on Advocacy was amended with the mentioned new provision on 08.12.11 by HO-339-N.

⁵¹ The Advocates’ Code of Conduct was adopted by the General Assembly of the Chamber of Advocates of the Republic of Armenia on February 11, 2012 and approved by the Chairman of the Chamber of Advocates.

⁵² Supra, note 49 at 39.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Currently, the Strategy is pending an approval by the Republic of Armenia’s Government.

⁵⁵ Recommendations suggested in this article are based on best practices and policies used in well-established pro bono systems. See, e.g., the American Bar Association’s pro bono policies.

Available at: https://www.americanbar.org/groups/probono_public_service/policy.html

⁵⁶ Similar requirements have been endorsed and adopted by the American Bar Association (the “ABA”) in the ABA’s Model Rule 6.1 (50 hours per year) ABA Model Rule 6.1 (“Voluntary Pro Bono Publico Service”), American Bar Association, available at: <http://www.abanet.org/legalservices/probono/rule61.html>. and the Canadian Bar Association (the “CBA”) in the CBA Pro Bono Committee’s Founding Resolution (50 hours or 3% of billings per year). Pro Bono Working Group Report, Resolution 03-04-M (February 2003), Canadian Bar Association.

Available at: <http://www.cba.org/cba/resolutions/2003res/03-04-M.aspx>

⁵⁷ A similar requirement is set forth in the ABA’s Model Rule 6.1, paragraph (b)(1).

⁵⁸ https://www.americanbar.org/groups/probono_public_service/policy/reporting_of_pro_bono_service.html

⁵⁹ Purposes and Goals. New York State Bar Admission: Pro Bono Requirement FAQs (September 24, 2015 rev.1).

Available at: <https://www.nycourts.gov/attorneys/probono/FAQsBarAdmission.pdf>

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ More beneficial outcomes can be found at ABA’s relevant policy.

Available at: https://www.americanbar.org/groups/probono_public_service/policy.html

⁶² The most common rate that is used for earning such credits is 5 hours of service for each CLE credit.

⁶³ Multijurisdictional Practice in the U.S.: In-House Counsel Pro Bono. Developed by Corporate Pro Bono. A global partnership project of Pro Bono Institute and the Association of corporate Counsel 2017, at 1.

⁶⁴ Pro Bono Guide. An Introduction to Pro Bono Opportunities in the Law Firm Setting First Edition: Stacy DeBroff, Esq. Second Edition: Kevin Lapp, NYU Law Student, Alexa Shabecoff, Esq., OPIA Director at 7.

Տարևիկ Դավթյան

ՀՀ արդարադատության նախարարության «Դատախիզական ծրագրերի իրականացման գրասենյակ» պետական հիմնարկի տնօրեն
ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի
քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ, ի.գ.թ.

Արվինն Հովհաննիսյան

ՀՀ Ազգային Ժողովի փոխնախագահ
ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի
քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ, ի.գ.թ.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

«Pro bono» մշակույթի խթանումը Հայաստանում իրավաբանի մասնագիտության բնագավառում. ուժեղ քաղաքականության իրականացման և բարձր մտածելակերպի ձևավորման անհրաժեշտություն

«Pro bono» անվճար իրավաբանական օգնությունը կարևոր դերակատարություն ունի իրավական համակարգում և իրավաբանի մասնագիտության միջոցով այն անձանց արդարադատության մատչելիության ապահովման գործում, ովքեր չեն կարող վճարել իրավաբանական ծառայությունների համար կամ այլ կերպ ստանալ իրավաբանական օգնություն:

Սույն հոդվածում քննարկվում են Հայաստանի Հանրապետությունում «pro bono» անվճար իրավաբանական օգնության առկա վիճակը և խնդիրները, ինչպես նաև ներկայացվում են այդ ոլորտի քաղաքականության բարեփոխման և պրակտիկայի բարելավման վերաբերյալ առաջարկություններ: Այդ առաջարկությունները հիմնված են «pro bono» անվճար իրավաբանական օգնության վերաբերյալ առաջադեմ փորձի և զարգացած համակարգերի ուսումնասիրության վրա և ուղղված են «pro bono» անվճար իրավաբանական օգնության մշակույթի զարգացմանը Հայաստանում:

Պետության կողմից անվճար իրավաբանական օգնության տրամադրման կառուցակարգի (հանրային պաշտպանի գրասենյակ) անհրաժեշտ և պատշաճ ֆինանսավորման հետ մեկտեղ, սույն հոդվածում հիմնավորվում է, որ ոլորտի իրավասու մարմինները պետք է ձեռնարկեն նաև կոնկրետ քայլեր թե՛ քաղաքականության մշակման, թե՛ պրակտիկայի բարելավման մակարդակներում, «pro bono» անվճար իրավաբանական օգնության արդյունավետ կառուցակարգ ներդնելու և կայացնելու համար:

Հոդվածում ներկայացվում են կարճաժամկետ և երկարաժամկետ առաջարկություններ, այդ թվում՝ սահմանել «pro bono» անվճար իրավաբանական օգնությունը որպես փաստաբանի էթիկայի կանոն, «pro bono» ծառայությունների մատուցման վերաբերյալ կամավոր հաշվետվության ներկայացման պահանջ տարեկան կտրվածքով, իրավաբանական կլինիկաների զարգացում և մի քանի այլ հաջողված կառուցակարգեր: Հոդվածն առաջարկում է նաև քայլեր ձեռնարկել «pro bono» անվճար իրավաբանական օգնության նկատմամբ փաստաբանների/իրավաբանների վերաբերմունքի ու մտածելակերպի դրական փոփոխության՝ այն որպես արդարադատության մատչելիության ապահովման գործում իրավաբանի մասնագիտական պարտականության ընկալման ուղղությամբ:

Հիմնաբաներ- անվճար իրավաբանական օգնություն, արդարատության մատչելիություն, անվճար իրավաբանական օգնության մեխանիզմներ:

Татевик Давтян

Директор государственного учреждения “Бюро по реализации
судебно-правовых программ” министерства юстиции РА
Доцент кафедры гражданского права юридического факультета ЕГУ, к.ю.н.

Арпине Оганесян

Заместитель председателя Национального Собрания РА,
Доцент кафедры гражданского права юридического факультета ЕГУ, к.ю.н.

РЕЗЮМЕ

*Поощрение “pro bono” культуры в юридической профессии в Армении:
необходимость применения сильной политики и формирования высокой ментальности*

“Pro bono” бесплатная юридическая помощь играет важную роль в обеспечении доступа к правосудию для тех, кто не может оплачивать юридические услуги или иначе получить юридическую помощь. Важность обеспечения доступа к правосудию для всех в целях обеспечения устойчивого развития, а также формирование справедливого и открытого для всех общества, в котором будет обеспечен равный доступ к правосудию для всех, признается международным сообществом и может быть более эффективно реализован путем разработки различных форм и механизмов бесплатной юридической помощи, в том числе путем поощрения pro bono.

Настоящая статья представляет текущее состояние и проблемы pro bono бесплатной юридической помощи в Республике Армения, а также предлагает рекомендации по реформированию государственной политики и совершенствованию практики в этой области. Эти рекомендации основаны на результаты изучения наилучшего опыта стран с развитыми “pro bono” системами и направлены на поощрение “pro bono” бесплатной юридической помощи в Армении.

Помимо того, что государство должно продолжить предоставлять адекватное финансирование на предоставления бесплатную юридическую помощь через офиса государственного защитника, данная статья обосновывает, что полномоченные субъекты должны также предпринять конкретные шаги для улучшения политики и практики в этой области и ввести эффективный pro bono механизм в нашу систему.

В статье представлены краткосрочные и долгосрочные рекомендации, в том числе предоставление “pro bono” бесплатной юридической помощи в качестве правила профессиональной этики адвоката а также введение ряда успешных схем поощрения “pro bono”. В статье также рекомендуется принять меры по изменению менталитета и отношения адвокатов на “pro bono” и воспринимания его как профессиональной обязанностью адвоката обеспечить доступ к правосудию.

Ключевые слова: бесплатная юридическая помощь, доступ к правосудию, имплементация “pro bono” механизмов.

JUSTICE
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

ISSN 1829 1252

